ANGST ALS REELE IN HET PSYCHOANALYTISCH DISCOURS AAN DE PRAXIS VOORAFGAANDE VRAGEN

DEEL EEN
ANGST VAN DE FREUDIAANSE ANALYTICUS

LIEVEN JONCKHEERE

Promotor: Prof. Dr. J. CLAPDEKOCHER

PUG Faculteit der Psychologische en Pedagogische Wetenschappen
Academiejaar 1987 - 1988
Verhandeling ingediend tot het bekomen van de graad van doctor in de Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, richting Algemene Psychologie

ANGST ALS REELE IN HET PSYCHOANALYTISCH DISCOURS AAN DE PRAXIS VOORAFGAANDE VRAGEN

DEEL EEN
ANGST VAN DE FREUDIAANSE ANALYTICUS

LIEVEN JONCKHEERE

Promotor : Prof. Dr. J. QUACKELBEEN

RUG - Faculteit der Psychologische en Pedagogische Wetenschappen
Academiejaar 1987 - 1988
Verhandeling ingediend tot het behalen van de graad van doctor in de Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, richting ontwikkelings- en klinische Psychologie

DANKZEGGING

Ik dank het toeval. Het toeval heeft immers gewild dat ik een aantal mensen heb ontmoet. Niet alleen ikzelf maar ook dit werk heeft aan elk van hen zeer veel te danken.

Vooreerst mijn promotor Prof. Dr. Julien Quackelbeen. Moge hij dit werk aanvaarden als een bijdrage tot zijn poging om de articulatie te verhelderen tussen universiteit en psychoanalyse, tussen wat hij ons heeft leren onderscheiden én waarderen als universitair discours en psychoanalytisch discours. Zonder hem had ik nooit getracht om beide in een bepaalde, voor mij beslissende verhouding te brengen. Dank zij hem ervaar ik dit werk als een beginpunt.

Vervolgens mijn collega's Paul Verhaeghe, Dirk Lorré en Godelieve Billiet. Elk op hun wijze zijn zij mij voorgegaan of volgen ze nog op diezelfde weg. Dank zij hen heb ik nimmer de indruk gehad dat ik met dit werk alleen stond.

Mijn herlezers Godelieve Billiet & Luk Vander Vennet hebben "meine kleine, durch die Arbeit sehr gehobene" taalparanoia ingedijkt. Dank zij hen is dit werk leesbaarder geworden.

Niet alleen van de kwantiteit maar vooral ook van de kwaliteit van de praktische bijstand die ik op elk moment van Johan Van Severen mocht ontvangen, kan de lezer zich met eigen ogen overtuigen. Het is dank zij hem dat dit werk, bijna onafhankelijk van mijn wil, de wonderbaarlijke metamorfose tot een boek heeft ondergaan.

Bert Mostien en Ann Van Neygen namen de bibliografie voor hun rekening.

En Filip Geerardyn heeft zich, in extremis én met veel geduld, nog over de vermenigvuldiging van dit werk ontfermd.

Blijft tenslotte nog Marleen Porto Carrero. Al dit toeval, die gelukkige samenloop van omstandigheden, al die blijken van goede wil, maakt zij draaglijk voor mij.

DEEL EEN

ANGST VAN DE FREUDIAANSE ANALYTICUS

LUIK A

ANGST VAN FREUD BIJ DE UITVINDING VAN DE PSYCHOANALYSE

INLEIDING 5
PRAKTISCHE EN ETHISCHE ARGUMENTEN OM TOT FREUD TERUG TE KEREN

HOOFDSTUK EEN 9
FREUDS IRMADROOM ALS STRUCTURELE BLINDHEID VOOR HET PUNT VAN ANGST

Inleiding : de grens op de wensvervulling 9

1. Freuds angst in de universitaire sequens van de herinterpretatie — postfreudianen 12

1.1. Waarom herinterpreteren 12

1.2. Sequens van de herinterpretatie 14

1.2.1. Dagresten 14
1.2.2. Tekst 16
1.2.3. Freuds associaties & interpretaties 17
1.2.4. Complementaire interpretaties die de Navel opvullen 17

2. Freuds structurele blindheid voor het punt van angst in de droom als discoursstructuur — Lacan 32

Inleiding : universitair discours als sequens waarin tekst ←→ Lacan als sequens in tekst 32

2.1. Droom als discourssequens 34
2.1.1. S_2 : "Le désir de savoir du sujet, c'est le désir de savoir de l'Autre" 34
2.1.2. (a) : "De ce qui vous regarde sans vous regarder vous ne connaissez pas l'angoisse" 40
2.1.3. $: "Immixtion des sujets" 48
2.1.4. S_1 : "Pater normalis dosim repetatur" 52
2.2. Droom als discoursstructuur 59
2.2.1. Structuur 59
2.2.2. Verlangen om te slapen 61
2.2.3. Balans tussen winst en verlies aan genot 62

HOODSTUK TWEE 63
FREUDS VOGELDROOM ALS MANIFESTE KINDERANGST-DROOM

Inleiding : structurele blindheid voor de tijd van de angst in het tot stand komen van het verlangen 64

1. Interpretatie van de vogeldroom als dagrest van de Irmadroom 65

2. Scopisch kader 67

3. Verlangen om te weten 69

HOOFDSTUK DRIE 71
FREUDS ANGST ALS ANALYTICUS

Inleiding : angstvrij & onpersoonlijk? 71

1."Vader, zie je dan niet dat ik verbrand?" : Zonde-des-Vaders als reële vader 72

2. Akropolis : heen en terug tot de vader 74

3. Banale syncope : klucht of interpretatie 78

3.1. Jung : encore...Irma 78

3.2. Doodsaanval van de meester als klucht 79

3.3. Doodsaanval van de meester als interpretatie 80

4. Unheimliche : drie soorten 81

4.1. De klopgeest (I) 81

4.2. Er klopt iets niet (R) 82

4.3. De rekening klopt (S) 83

5. Dubbels : dubbelzinnige houding 84

5.1. Jezelf zien als een ander 85

5.2. Een ander zien als jezelf 86

5.2.1. Literaire voorlopers 86
5.2.2. Analytische navolgers 90
5.2.3. Verwante analysanten 91

6. Wolfsman : scopische — reële — anale 91

6.1. Scopische : blik en fantasmatisch kader in de wolvendroom 92

6.1.1. Met de wolven huilen in het kader : "Vader zie je dan niet dat ik verbrand?" 93
6.1.2. Wolvendroom & oerscène als momenten in de analyse 95
Uitweiding : angst in de Cartesiaanse démarche 100
Uitweiding : angstobject in een fallische monstrans : $\left(\frac{a}{-\varphi}\right)$ 104

6.2. Reële : passages à l'acte 107

6.2.1. Vader & zoon 107
6.2.2. Tijd & geld 108
6.2.3. Ongeloof & herhaling 108

6.3. Anale : tijd & geld 110

6.3.1. Voorafgaande gesprekken 110
6.3.2. Het einde van de Wolfsman 113

7. Homoseksuele : dochterlijke kuren als uitdaging van de vaderlijke kuur —doorverwijzing 119

Inleiding : "De vader, een ernstig, etc." 119

7.1. Vóór de kuur → in analyse 120

7.1.1. Hoofse liefde als acting-out 120
7.1.2. Zelfmoordpoging als passage à l'acte 121

7.2. In de kuur → uit analyse 122

7.2.1. Freud : doorverwijzing als interpretatie 122
7.2.2. Lacan : doorverwijzing als passage à l'acte 123

8. Setting : van angstuitlokkend tot angstwerend 127

8.1. Anticommunicatieve setting 128

8.2. Anekdotes van de uitvinder 130

8.2.1. Anekdote 1 : zich niet meer laten hypnotiseren door de patiënte 131
8.2.2. Anekdote 2 : de analysant niet meer hypnotiseren 132

8.3. Obsessionalisering van de setting na Freud = afweer van sociale en gewetensangst 134

9. Besluit voor Freuds angst als analyticus 136

LUIK B

ANGSTEN DER POSTFREUDIAANSE ANALYTICI

INLEIDING 141
TEGENOVERDRACHT TUSSEN AANHALINGSTEKENS

HOOFDSTUK EEN 143
FREUD OVER TEGENOVERDRACHT

1. 1910 : groeiend analytisch weten (S_2) ⟶ overdrachtsweerstand analysant (a) ⟶ tegenoverdracht analyticus ($) 143

2. 1915 : angst tegenover de overdracht 144

3. 1913 en 1916-1917 : geen tegenoverdracht 145

HOOFDSTUK TWEE 147
FREUDS TEGENOVERDRACHT IN DE THEORIE VAN DE TEGENOVERDRACHT NA FREUD

1. Lacan : conceptualisatie uit Freuds gevalsstudies ⟶ verdwijning van de notie tegenoverdracht 147

1.1. Irma : verlangen om te weten 147

1.2. Homoseksuele : miskenning van het verlangen van de vrouw 148

1.3. Dora : eerste én enige conceptualisatie van de tegenoverdracht 149

1.3.1. Freud analyseert zijn technische fout 149

1.3.2. Lacan conceptualiseert een fragment uit Freuds autoanalyse 150

1.4. Hans : "Een grotere Wiwimacher zoals de vader" 157

1.5. Schreber, Wolfsman, Rattenman, vrouwelijke paranoia : geen tegenoverdracht 158

2. Postfreudianen : en plots was er Blum — 1984 159

HOOFDSTUK DRIE 163
TEGENOVERDRACHT BIJ DE POSTFREUDIANEN

Inleiding : hysterisch discours en meesterbetekenaar ←→ analytisch discours en verlangen van Freud 163

1. Obsessionele conformisme van de egoanalyse : de enige goeie tegenoverdracht is een dooie tegenoverdracht 165

1.1. Bouvet : de ene tegenoverdracht kan een andere verbergen 165

1.1.1. Manicheïsme van Bouvets tegenoverdrachtstheorie 165
Intermezzo : eenzaamheid in jaar Franse 100 psychoanalyse 170
1.1.2. Bouvets theorie als tegenoverdracht 171
1.1.3. Tegenoverdracht in een controle van Bouvet : Lebovici's angst als fallische moeder 174

1.2. Kumin : dood aan het verlangen 182

1.2.1. Terugkeer van het ik 182
1.2.2. Erotische horreur tegenover de geërotiseerde tegenoverdracht 182

2. Hysterische authenticiteit van de modernistische analyse : de enige goeie tegenoverdracht is een springlevende tegenoverdracht 183

2.1. Margaret Little : angst & menselijke grenzen 184

Inleiding : Little de Eerste
2.1.1. 'R' of 'total response' van de analyticus 185
2.1.2. Noden van de borderline-analysant 191
Uitweiding : borderline-diagnose 194
Uitweiding : unheimliche waanzin 199

2.2. Lucia Tower : Don Juan zonder angst met vakantie 206
Inleiding : óf don Juan óf modern
2.2.1. Modern in de tegenoverdrachtstheorie 206
Uitweiding : van didactische tot autoanalyse 209
2.2.2. Don Juan in de praktijk 211
2.3. Paula Heimann : aangepaste angst 216
Inleiding : Klein
2.3.1. Geen bekentenis van tegenoverdracht 218
2.3.2. Gelijkzwevende aandacht ←→ vrijelijk opgewekte gevoeligheid 219
2.3.3. Aangepaste angst van de analyticus 220
2.4. Roger Money-Kyrle : angst van het onbegrip 221
Inleiding : Heimann
2.4.1. Normale tegenoverdracht 221
2.4.1. Afwijkingen van de normale tegenoverdracht 223
2.5. Michael (& Alice) Balint : stijl & de analyticus van de analyticus als angstwerende Derde 225
Inleiding : (& Alice)
2.5.1. 'Two bodies psychology' & tegenoverdracht 226
2.5.2. Stijl & didacticus 227
2.6. Donald W. Winnicott : zijn Haat & haar Bewondering 229
Inleiding : Winnicott de Laatste
2.6.1. Van psychose ... 230
2.6.2. ... tot borderline 233
2.6.3. Little's (tegen)overdracht 235
2.7. Annie Reich : sublimatie zonder angst 236
Inleiding : een 'Reich' voor een 'Little'
2.7.1. Angst in de vertakkingen van de tegenoverdracht 236
2.7.2. Analyse als kunst 238
2.8. Maxwell Gitelson : angst voor het voorkomen in dromen 240
Inleiding : toch Gitelson
2.8.1. Castratie-angst & dubbelgangersvrees bij de didacticus 240
2.8.2. Analytische sublimaties 241
2.8.3. Overdracht & tegenoverdracht van de analyticus 242
2.8.4. Voorafgaandelijk voorkomen in elkanders dromen 242
2.8.5. Bekentenis van de eigen fantasmatische realiteit 244

2.9. Mabel Blake Cohen : gewetensangst en angstsignaal tegenover de dreigende analytische positie 245

Inleiding : voldoende reden

2.9.1. Angst als operationalisatie van de tegenoverdracht 245

2.9.2. Bronnen van angst voor de analyticus 247

Uitweiding : communicatie van de angst - Lacan ←→ communicatietheorie 251

2.9.3. Remedie voor de angst van de analyticus : in angstig blijde verwachting van een angstsignaal 254

Uitweiding : remedies voor de angst van de analyticus - Lacan ←→ communicatietheorie 254

2.10. Angst van de analyticus van vandaag 258

2.10.1. Geen schot in de zaak 258

2.10.2. Redens voor de impasse 259

2.10.3. 'Nineteen Eighty-Four' in de psychoanalyse : alles blijft bij het oude 261

2.11. 1895-1985 : Irma is ook analytica geworden 264

Inleiding : een wille-keurige Irma

2.11.1. Analytische positie als mutatieve interpretatie 265

2.11.2. Analytische positie als doorwerking 267

2.11.3. $S_2 \longrightarrow (a) \longrightarrow \$ \longrightarrow S_1$ in Irma's analyse 272

LUIK A

ANGST VAN FREUD BIJ DE UITVINDING VAN DE PSYCHOANALYSE

INLEIDING

PRAKTISCHE EN ETHISCHE ARGUMENTEN OM TOT FREUD TERUG TE KEREN

Het is met een bepaald bangelijk gevoel dat we, bij de ordening van ons materiaal, dienden vast te stellen dat de angst bij Freud als uitvinder van de psychoanalyse de interessantste en misschien zelfs de enige vertrekbasis is voor gelijk welke Lacaniaanse benadering van de angst.

Daarvoor kunnen we een praktisch-klinische en een ethische reden geven. De eerste redenering is eigen aan het universitair discours dat een zo totaal mogelijke materiaalverzameling met een zo transparant mogelijke ordening beoogt. De tweede is eigen aan het analytisch discours als gericht op het gemis in die perfect geordende totaliteit. De twee thans volgende redeneringen sluiten elkaar dan misschien ook uit. Misschien vormen ze samen een voorbeeld van "ketellogica". Ketellogica is de wijze waarop het onbewuste subject zichzelf vrij pleit van de beschuldiging een ketel in beschadigde toestand te hebben terugbezorgd. "Vooreerst heb ik die ketel onbeschadigd teruggegeven, ten tweede was er reeds een gat in die ketel toen ik hem ontleende, ten derde heb ik nooit een ketel ontleend." Maar, voegt Freud er aan toe, als zelfs maar één van die argumenten steek houdt, dan moet die man vrijgesproken (voor zijn benadering van de Lacaniaanse theorie over de angst via de angst van Freud).

Een praktisch-universitair argument, een ethisch-analytisch argument : met onze verhandeling zitten wij tussen de logika's van twee verschillende discours. Dat is misschien nog erger dan de ketellogica van het onbewuste, die toch nog binnen één discours blijft, het meesterdiscours. Vlotten tussen twee discours, niet de dupe willen zijn van één discours : dat is voor Lacan de definitie van de 'débilité mentale'. Maar, voegt Lacan er aan toe, dat is juist het waardevolle aan die debiel. (1)

Freud spreekt ons vrij, Lacan klopt ons bemoedigend op de schouder. Vooruit dan maar.

Het praktisch, universitair argument is vooreerst een bittere noodzaak. In het gehele geschreven en gesproken oeuvre van Lacan treffen we slechts twee gevalsstudies waarin hij uitgebreid op de angst ingaat : de gevalsstudie van Hans en Freuds Irmadroom. De infantiele fobie (van Hans) kennen we eenzelfde centrale plaats toe in het deel over de angst van de analysant, als Freuds

Irmadroom in de angst van de analyticus. Elke analysant moet om te beginnen een angst à la Hans gekend hebben, elke analyticus die van Freud.

Daarmee verglijden we echter reeds naar de ethische redenering. Vervolledigen we eerst de redenering die blijk moet geven van ons universitair opportunisme, onze aanpassing aan de omstandigheden. Terugkeer tot Freud betekent niet meteen dat Lacan Freuds concepten in hun integrale metapsychologische samenhang wil overhevelen. De zin van een terug naar Freud is een terug naar de zin van Freud. (2) Zin of genie van Freud dat zich vooral openbaart in de selectie van het materiaal dat hij onder eenzelfde noemer brengt.

Fehlleistungen, dromen, geestigheden en symptomen bijvoorbeeld als formaties die getuigen van eenzelfde talige structuur van het onbewuste; dit is de meest bekende weg van Lacans terugkeer tot Freud. Maar misschien is het nog Lacans psychosestudie die het sterkst getuigt van zijn terugkeer tot de zin van de materiaalselectie door Freud. Voor Lacan is Freuds theorie of metapsychologie er niet in geslaagd een structurele verklaring van de psychose te geven. In zijn formulering van de vraag naar de overdracht die aan elke mogelijke behandeling van de psychose vooraf gaat, brengt Lacan eigenlijk niets anders dan een conceptualisering van Freuds eerste ordening in Schrebers waansysteem. Het spel van 'Nerven' en 'Strahlen' is een delirante versie van Lacanss betekenaarstheorie; de verhouding tussen 'Seelenwollust' en 'Seligkeit' vertoont een unheimliche gelijkenis met Lacans opvattingen over lustprincipe en genot; de *goddelijke hiërarchie* en de *samenhang van de goddelijke eigenschappen* vormen een paranoïde analyse van de structuur van de Ander. Freud legt de pijlers van Schrebers theologisch-psychologisch systeem bloot, het is echter pas met Lacans theorie dat de methode in Schrebers waanzin ten volle tot haar recht komt. (3)

De manier waarop Freud zijn materiaal bijeengaart overstijgt zijn eigen theorie. Dat toont Lacans terug tot Freud. Dat is niet alleen zo voor Freuds gevalsstudies aangaande de onbewuste formaties in de neurose en zijn lezing van het psychotisch waansysteem, maar ook waar Freud het heeft over de angst. De twee gevallen van angst die Lacan reeds in het prille begin van zijn terug tot Freud het meest intrigeren zijn de Irmadroom van Freud zelve en de fobie van de kleine Hans. Voor ons zijn er in het gehele oeuvre van Freud geen betere gevallen te vinden dan het geval Freud en het geval Hans om op zo didactisch mogelijke wijze zoveel mogelijk Lacaniaanse concepten te ordenen ter structurele benadering van respectievelijk de angst van de analyticus en de angst van de analysant.

De tweede reden om onze bestudering van de angst van de analyticus te laten beginnen bij Freud is van ethische aard. Freuds angst zoals door Lacan gereveleerd in de Irmadroom, ervaren wij als een verplichte omweg om Lacan

te kunnen volgen in zijn terugkeer tot Freud als een terugkeer tot het verlangen van Freud.

Als Lacan wil ondervraagd zien wat Freud bewoog, dan is dat omdat hij daarin de oorsprong ziet én van de sterke én van de zwakke kanten van zijn psychoanalyse. De moeilijkheden van de analyticus, zijn angsten : ze zijn structureel in die zin dat ze niet los mogen gedacht van het verlangen van Freud bij de uitvinding van het analytisch discours, van die onuitgegeven sociale functie van de analyticus. Met die uitvinding regelt Freud zijn verlangen. Dat wil zeggen dat hij in het reine komt met zijn verlangen, maar ook dat hij het op een bepaald punt vermijdt. De angst waarin hij tot zijn verlangen komt, doet hem op dat punt toch terugdeinzen voor dat verlangen. Met het bekende gevolg van het schuldgevoel.

Enerzijds het verlangen van Freud dat de analyticus grondt. Anderzijds het vermeden punt in dat verlangen, waarop die analyticus vaste grond onder de voeten verliest en overgeleverd is aan de angst. Dat geassumeerd & vermeden verlangen van Freud valt nimmer als dusdanig te benaderen. Freuds angst in de Irmadroom als inaugurale onbewuste formatie van de psychoanalyse : dat is onze dichtste benadering van Freuds verlangen als structurele oorzaak van het wel & wee der Freudiaanse analytici. (4)

HOOFDSTUK 1

FREUDS IRMADROOM ALS STRUCTURELE BLINDHEID VOOR HET PUNT VAN ANGST

Inleiding : de grens op de wensvervulling

Van de vervormde dromen der volwassenen blijkt na duiding dat ze verhulde vervullingen zijn van een verdrongen wens. De droomarbeid schept een afstand tussen manifeste tekst en latente gedachten. Binnen de latente gedachten moet een onderscheid gemaakt tussen materiaal (aannemers) en energie (kapitalist) waardoor de droom tot stand komt. De aannemers verdringen zich rond de kapitalist om met diens kapitaal hun eigen dagdagelijkse beslommeringen verder te zetten; waardoor ze tenslotte slechts de doelstelling van die kapitalist realiseren. Die aannemers of dagresten kunnen om het even welke intellectuele operatie of psychische uiting zijn (rekenen bijvoorbeeld, of angst). De kapitalist is de droomwens. Dagresten en droomwens, beide als latente inhoud, zijn niet in dezelfde zin onbewust. De eerste zijn slechts descriptief onbewust, dat wil zeggen dat ze voorbewust zijn. Als dusdanig kunnen ze in de vrije associatie in het bewustzijn komen. Het zijn de immer wisselende imaginaire brokstukken van het dromend ik. De droomwens van het gedeelde subject daarentegen is van infantiele oorsprong, is verdrongen onbewust in relatie tot de ouders. Hij insisteert als het constante, symbolisch gevat verlangen dat in de droom via die wisselende imaginaire resten wordt bevredigd.

Als men zich maar aan de duiding van een droomtekst waagt, zal voor Freud ras blijken dat die droom zin heeft als vervulling van een onbewuste infantiele wens. Zelfs angst- en strafdromen spreken die zin niet tegen. In die angstdromen onderscheidt Freud twee mechanismen. Vooreerst kan de wensvervullende droomarbeid in zijn taak tekortschieten, zodat de imaginaire angstbeleving der dagresten toch in de droom geraakt. Vervolgens kan echter de angst ook op rekening geschreven van de droomwens alleen. Dat is de angstdroom als onverhulde vervulling van een verdrongen wens. Ook hier schiet de droomarbeid tekort, thans niet om de wens te vervullen, wel om de wensvervulling te verhullen. Wel wordt die verdrongen wens gemakkelijker onverhuld vervuld naarmate de tegemoetkoming vanuit de angst in de dagresten groter is.

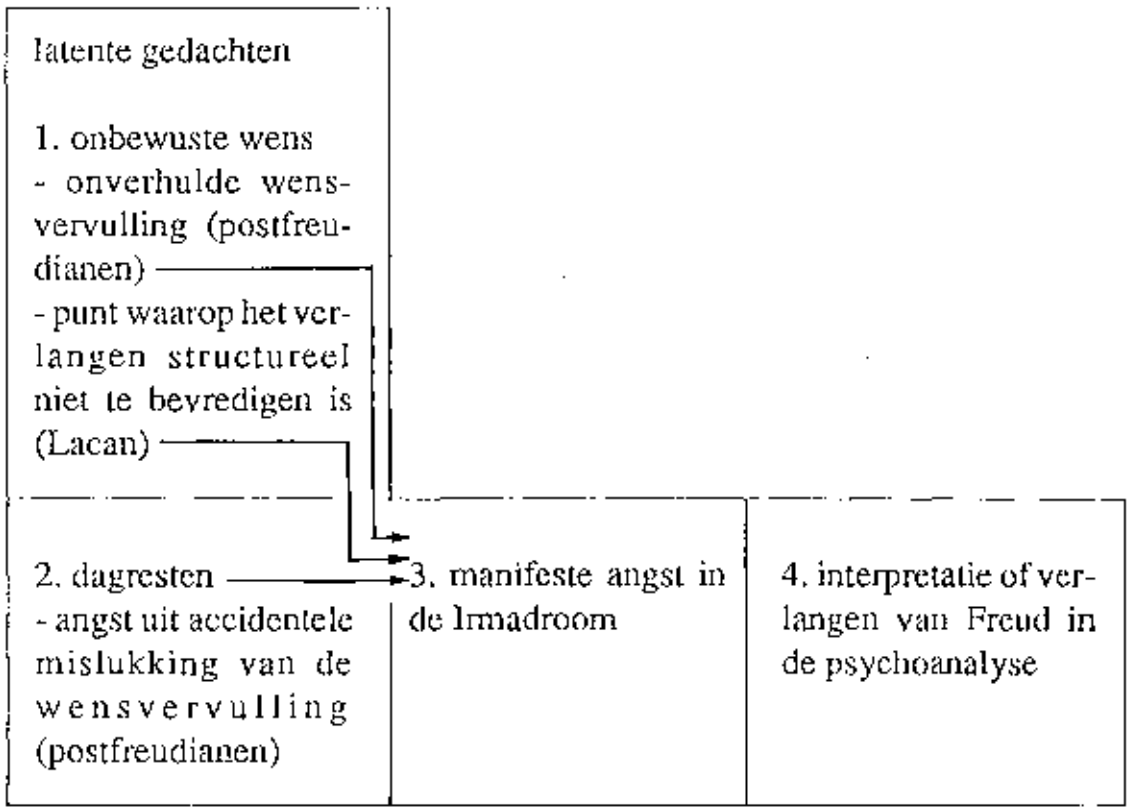
De theorie van de droom als wensvervulling zoals Freud die hooghield in de dagen van het ongeschonden lustprincipe, bleef heersen bij de postfreudianen. In hun analyses van Freuds Irmadroom bijvoorbeeld zullen we ze dan ook vaak Freuds angst als dagrest centraal zien stellen. De Lacaniaans geschoolde kan niet onbekend zijn dat Freud niet bij de hegemonie van het lustprincipe bleef stille staan. Dat het zelfs naar aanleiding van de traumatische droom is dat bij Freud het vermoeden van een 'Jenseits' van het lustprincipe begon te dagen. De herhalingsdwang in die traumatische droom wordt door Freud uiteindelijk beschouwd als de enige reële doorbreking van de wensvervullende functie van de droom. (5) Wat voor Freud een uitzondering vormt, kan vaak tot structureel gegeven verheven bij Lacan. Freud, in zijn polemiek met de lekenwereld, verdedigt de stelling dat, als men maar aan een analytische duiding van de droom begint, zelfs de angstdroom zijn zin van wensvervulling zal onthullen. Lacan, in zijn polemiek met de slecht geïnformeerde en dwarsliggende postfreudianen, verdedigt de stelling dat, als men het bovendien niet bij het begin van duiding laat maar daarin ver genoeg gaat, elke droom tekort schiet als wensvervulling. Elke droom kent een ultiem punt waarop hij traumatisch is, waarop hij geen zin meer heeft. Daar verliest de droom zijn zin : dat wil zeggen dat de onbewuste wens er niet vervulbaar is, dat het onbewuste verlangen er niet kan bevredigd. De hele droom door is het verlangen gearticuleerd als een taal, doch uiteindelijk is het ook in de droom niet volledig articuleerbaar, niet volledig uit te spreken. (6) Elke droom die we ons herinneren is uiteindelijk een mislukte droom. Het is zelfs daardoor dat we ons die droom herinneren, erover spreken, (vragen van) hem (te) interpreteren, hem literair gebruiken, etc. In dit alles streeft de wens alsnog naar vervulling. *De ontcijferde droomrebus vertoont een gebrek aan betekenis en het is in niets anders dat hij een verlangen connoteert.* (7)

Dat elke droom aan gene zijde van het lustprincipe ligt indien ver genoeg geanalyseerd, dat betekent een structurele mislukking van de wensvervullende functie van de droom. Die mislukking opent op een traumatische angst. En dat is iets totaal anders dan de accidentele mislukking van de wensvervulling, waardoor de voorbewuste imaginaire angsten uit de dagresten in de manifeste droomtekst doorbreken. De traumatische angst is structureel, van de orde van het reële.

Juist Freuds duiding van zijn Irmadroom (1900) staaft Lacans stelling, gebaseerd op de latere Freud (1921), dat in elke droom, indien ver genoeg geduid, een traumatische kern bloot te leggen valt. Vanuit die Irmadroom besluit Freud immers dat *elke droom minstens één plek heeft waarop hij ondoorgrondelijk is, een soort Navel waardoor hij samenhangt met het onerkende. Daaruit verheft zich dan de droomwens.* Voor Lacan is die Navel het punt van verlangen dat in de droom niet kan uitgesproken. Punt waardoor in Freuds

"Die Traumdeutung" uiteindelijk geen enkele analyse eindigt op de formulering van de wens die vervuld wordt. Die wens laat zich enkel construeren als onbekende die de wensvervullende droomarbeid richt. Achter het genoemde ligt een onnoembare. Lacan noemt het droomverlangen een niets, een zijnsgemis aan gene zijde van elke voorstellingsmogelijkheid. (8)

Thans gaan we na hoe de postfreudianen de Irmadroom lezen als een gewone angstdroom die nog kadert binnen het lustprincipe van de wensvervulling als zin van de droom. De angst van Freud is die der dagresten, hij hangt bijvoorbeeld samen met een crisis in zijn persoonlijkheidsontwikkeling, en hij is accidenteel of genetisch bepaald. Aan gene zijde van de zin van dat lustprincipe isoleert daarentegen Lacan in die Irmadroom een traumatisch punt. De angst van Freud is het punt waarop zijn duiding van die droom stokt. Dat punt met de angst daartegenover is een structureel gegeven voorafgaand aan elke ontwikkeling.

Figuur 1

1. Freuds angst in de universitaire sequens van de herinterpretatie — postfreudianen

1.1. Waarom herinterpreteren

> *Ich wüsste gern, ob das erste Traum-Paradigma in der Traumdeutung absichtlich unvollständig gedeutet ist (Irmas Injektion).*
>
> *(S. Freud — K. Abraham, p. 32 (08-01-1908))*

Vooreerst zijn er degenen die om één of andere reden exhaustiviteit beogen bij herinterpretatie van alle dromen van Freud en derhalve ook de Irmadroom even onder die loupe nemen. Grinstein en Verbeek bijvoorbeeld. Hun algemene redenen voor de belangstelling voor alle Freudiaanse dromen kunnen ons hier niet verder interesseren. Wij zijn gericht op de uitzonderlijke plaats van de Irmadroom in de ontstaansgeschiedenis van de psychoanalyse.

Dan zijn er diegenen die, door een of andere al dan niet stomme samenloop van omstandigheden, plots met nieuw biografisch materiaal van Freud in de handen kwamen te staan. Bijvoorbeeld rond Freuds houding tegenover Fliess in de affaire met Emma Eckstein. Blijkt echter dat ze dat materiaal op voornamelijk ideologische gronden aan die Irmadroom koppelen. Voor Schur bijvoorbeeld moet zodoende op paradoxale wijze Freuds morele grootheid bewezen. Dat materiaal en de verwerking ervan in de Irmadroom gunnen ons een blik in de heksenkeuken van het genie Freud. Ze laten zien hoe zijn overdracht juist op zijn hoogtepunt aan afbouw toe is. Hetzelfde materiaal verschijnt bij zijn tegenvoeter Masson in een totaal andere ideologisch licht. Freuds overdracht verlaagt hem tot wetenschappelijke immoraliteit. Voor Masson is de Irmadroom een haak om zijn Freud aan op te hangen, voor Schur een piedestal om zijn Freud op te verheffen. Hun eigen overdracht als analyticus op Freud vereenvoudigt niet de analyse van Freuds overdracht op zijn "analyticus" Fliess en op zijn analyse.

Anzieu is een postlacaniaan van het eerste uur. We mogen dan misschien ook verwachten dat bij hem die herinterpretatie van de Irmadroom iets complexer ligt, en in het beste geval ook op iets interessanter wijze wordt gemotiveerd. Hij beschouwt de Irmadroom in het kader van Freuds ontdekking van de psychoanalyse doorheen zijn autoanalyse. Vele van zijn latere analytische thema's zijn in die droom aanwezig doch zonder dat Freud ze zich bij zijn

duiding bewust kan maken. Revelatie daarvan zal een zaak zijn van verdere ontwikkeling van de psychoanalyse na Freuds zelfanalyse. De Irmadroom toont de grens van de autoanalyse. Onze postlacaniaan laat niet na op zijn belangstelling voor Freuds autoanalyse (en Irmadroom) te wijzen vanuit zijn eigen analyse en overdracht op Freud.

Rest, last but not least, Erikson. Wij hadden nooit verwacht ons in zijn oeuvre aan enig conceptueel raffinement te kunnen beroezen. Vanuit ontwikkelingspsychologische hoek wordt Eriksons levenscyclus-theorie maar al te vaak in zodanig geschematiseerde versies neergepoot, dat ze geeneens meer bruikbaar is voor zinnige structurele kritiek. Erikson zelf vermocht ons toch te bekoren, zelfs enigszins in verwarring te brengen. Dit echter enkel qua details & eruditie. Als geheel blijft zijn onderneming onmiskenbaar een loutere ontwikkelingspsychologie van het ik. Hij afficheert zijn culturalisme (via het oppervlak) maar de ondergrondse echo daarvan is een psychologisme zonder weerga op (vanuit de diepte). (9)

De Irmadroom analyseert hij vooreerst als illustratie van zijn ik-ontwikkelingspsychologie : de onbewuste persoonlijkheid van Freud in relatie tot diens culturele context. Vervolgens geeft hij, in zijn waardigheid van didacticus, lucht aan zijn nostalgie naar de exhaustieve droomduiding. Die kunst gaat in de opleiding verloren. Het geval Freud beantwoordt nu aan alle voorwaarden om de leerlingen op zo didactisch mogelijke wijze diets te maken dat het nog kan. Dat lijkt ook, doch minder uitgesproken, het geval bij Anzieu die telkens een hele bende seminaristen op Freuds droom los laat.

Counteren we hun alleszins goedbedoelde ijver botweg met enkele autoriteitsargumenten van wie, voor ons, de twee didactici bij uitstek blijven. Van Freud is geen enkele volledig geduide droom overgeleverd. In de Irmadroom waagt hij zich wel het verst. Doch wat hij zelf een volledig geanalyseerd voorbeeld noemt, is, klaarblijkelijk op aanraden van Fliess, uit "Die Traumdeutung" geweerd, omwille van zijn *overtollige* ('überflüssige') subjectiviteit. Dit is door Freud nooit beschouwd als smet op zijn droomduidingsmethode, doch enkel als een probleem waarmee hij zelf worstelde tijdens het schrijven van "Die Traumdeutung". Bij Freud van een volledig geduide droom geen spoor, noch van enig klinisch of vormingsargument daarvoor. Integendeel, elke droom heeft minstens één plaats waarop hij ondoorgrondelijk is, een soort Navel waardoor hij samenhangt met het niet erkende. Op dit onmogelijk punt lijkt Freud verdere mededeling van eigen intimiteiten zinloos ter begrip van de droom als wensvervulling. Lacan respecteert dit, voor hem kan geen sprake zijn van het beter dan Freud analyseren van zijn Irmadroom. We dienen niet verder te duiden waar Freuds duiding stokt, doch de functie van dat stokken te zien in het geheel van de droom, inclusief zijn interpretatie. (10)

Eriksons derde reden tot analyse van de Irmadroom, is eerder onze interpretatie van een terloopse uitlating van Erikson. De Irmadroom is volgens hem door Freud gedroomd met de bedoeling geanalyseerd te worden. Door Freud. Maar misschien ook door zijn analytici. Ook de analyse van die droom werd door Freud met een bepaalde bedoeling uitgevoerd. Om de psychoanalyse vanuit de droomduiding te funderen. Maar misschien ook om door de analytici telkens hernomen te worden. Men kan immers slechts een droom analyseren in de mate dat die verteld wordt in de overdracht, als men als analyticus in het verhaal ervan een plaats krijgt. (11) Maar zoals gezegd, dat Freud zich, via die droom inclusief zijn interpretatie, als verlangend tot analytici richt, dat is een Lacaniaanse motivering voor een terug naar Freud.

Uiteindelijk moeten we voor al deze postfreudianen de vraag stellen of hun Freud-vervolledigende interpretaties niet een vorm van omgang zijn met hun angst tegenover Freuds gemis of verlangen. Ze willen vat hebben op Freuds verlangen. Ze willen het benoemen, teneinde het niet te moeten erkennen als onbekende die, doorheen een moment van angst, hun eigen verlangen als analyticus fundeert. Het verlangen van het subject (de postfreudiaanse analyticus) is immers het verlangen van de Ander (Freud), en dit doorheen een moment van angst.

Wij gaan na hoe de angst van de postfreudiaanse analyticus hem de ogen doet sluiten voor het structureel punt van angst bij Freud. Op dat punt van reële komen hun nieuwe betekenaars

1.2. Sequens van de herinterpretatie

1.2.1. Dagresten

Dagresten, antecedenten, 'background'. Enerzijds is dat de catalogus van alle imaginaire zorgen en angsten, die Freud op dat bepaald moment in zijn leven kwellen. En anderzijds is dat het sociogram rond Freud, wat ook een louter imaginaire onderneming is (tegengesteld aan de elementaire en dus symbolische verwantschapsstructuren van Lévi-Strauss). Op die twee wijzen meent men vooreerst Freud gewoon te hernemen. Tevens meent men echter een geheel nieuw licht op de zaak te werpen door de ware identiteit (hun naam, etc) van de protagonisten in Freuds angsten en sociogram te onthullen.

Freuds verontrustende & beangstigende beleving of realiteit valt in een viertal sectoren uiteen. Met de vrouwen in zijn familie is altijd wel iets aan de hand. Is het niet dat mevrouw Freud voor de zesde keer zwanger is (Anna), dan is er de schrik om de zware ziekte van vaders oogappel (Mathilde). (12) Ook zijn Jodendom begint Freud inzake de verwevenheid van politiek en uni-

versitaire carrière in het Wenen van 1900 erg zuur op te breken. (13) En er is de zorg om de eigen gezondheid. Roken, cocaïne, het kan toch ook allemaal niet zo goed zijn voor hart en neus. Tenslotte wordt hij in artsenpraktijk en daarbij aansluitend theoretisch werk heen en weer geslingerd tussen stroomversnellingen en impasses. Vriend Otto (Oscar Rie) lijkt hem een ondoordachte hysterie-diagnose te verwijten bij Irma (Anna Hammerschlag). (14) En dat op een moment dat voor Freud de grens tussen organische en psychische origine van langsom schemeriger wordt. Angst van de hysteriespecialist dus, om, gegrepen in de macht der gewoonte, iets organisch over te slaan. (15) Die vermeende kaakslag treft Freud tevens op een moment dat het hem van langsom duidelijker daagt, dat hij eigenlijk niet weet wat de hysterica wel wil, dat hij tegenover de vrouw met de mond vol tanden staat. En daarbij is het voor Freud ook nog maar de vraag of hij inzake de seksuele etiologie van de hysterie op zijn ouwe kompaan Dr. M. (Breuer) kan terugvallen. Gelukkig is daar nog de gelijke, Fliess. Weliswaar slechts aan de horizon van de droom, want in de tekst zelf komt hij niet opdagen (vriend Leopold staat voor Ludwig Rosenberg). Fliess dus als enig lichtpunt dat aan de horizon Freuds overdracht capteert. Maar ook theoretisch schuilt een lichtpunt in de dagresten van de droom : impasse in de hysteriestudie, maar Freud begint klaar te zien in de structuur van het psychisch apparaat ("Entwurf")

Het sociogram rond Freud staat in het teken van vooreerst "wie deed het met wie", vervolgens "wie wist het van wie". Het is gekend dat een analytische relatie de sociale verhoudingen niet meteen vereenvoudigt, maar een katalytische functie daarbinnen toekomt. Via patiëntenruil en geldleningen had iedereen in Freuds omgeving wel iets aan iedereen te danken. Het waren dus niet de gewone-, laterale- en tegenoverdrachtscomplicaties die ontbraken.

Freuds patiënte Anna Hammerschlag, de Droomirma, was vriendin aan huis bij de familie Freud. En dat als dochter van de vroegere leermeester van Freud. Tegenover die leermeester moest Freud zijn schuldgevoel niet onder doen voor zijn bewondering. In zijn moeilijke beginperiode had Freud inderdaad zowel de morele als financiële steun genoten van professor Hammerschlag. Hetzelfde gold reeds vanwege Breuer. Freuds twee lievelingsdochters werden genaamd naar het jonge vrouwvolk van de moreelfinanciële mentors van hun vader. De oudste heette reeds Mathilde naar de jonge echtgenote van Breuer. Zijn jongste, die enkele maanden na deze inaugurale droom van de psychoanalyse eveneens het levenslicht zou aanschouwen, moest Anna heten. En dat als hommage aan de dochter van professor Hammerschlag. (16) Voor Anna Hammerschlag is er nog de bijkomende complicatie dat ze door delirante vriend Fliess ook even bij de neus was genomen, dus onderzocht.

Dat Breuers patiënte Anna O. (Bertha Pappenheim) de vriendin was van mevrouw Freud doet hier misschien minder ter zake, dan dat Fliess echtelijk tafel-en-bed deelde met een patiënte van Breuer.

Centraal in die imaginaire angsten & sociogram staan tenslotte nog twee therapeutische schandalen die Freud als medeplichtige getuige, naargelang zijn herinterpretators, op al dan niet bewuste, laffe, analytische, strategische wijze uit zijn eigen interpretatie van de Irmadroom zou hebben geweerd. Daarom plegen de postfreudianen er zich op te baseren als op een harde, ondubbelzinnige & reële kern voor hun herinterpretaties. Eindelijk iets waarop men zich bij Freud kan verlaten : al wat Freud nagelaten heeft van te bekennen. Het betreft vooreerst de vaudevilleske liefdesaffaire van Joseph Breuer met Bertha Pappenheim, alias Anna O.. Vervolgens de bijna fataal aflopende heelkundige lapsus van Wilhelm Fliess op Emma Eckstein (die dus niet de Droomirma is). In het eerste geval ontdekt Freud de hysterische overdracht bij de Ander, in het tweede die bij zichzelf. We komen op beide geschiedenissen terug.

1.2.2. Tekst

Eerst de dagresten. Vervolgens, in alle grote wereldtalen, en in de beste gevallen telkens in een gloednieuwe & feestelijke gelegenheidsvertaling : de tekst van de Irmadroom in de nacht van woensdag op donderdag 23/24 juli 1895 door de 39-jarige Sigmund Freud. Thans, in première, onze Nederlandse vertaling.

Een grote hal — veel gasten die wij ontvangen. — Onder hen Irma, die ik terstond terzijde neem, als om haar brief te beantwoorden, haar verwijten te maken dat ze de oplossing nog niet aanvaardt. Ik zeg haar : als jij nog pijn hebt, dan is dat werkelijk slechts jouw schuld. — Zij antwoordt : als jij eens wist wat voor pijn ik thans heb in mijn keel, maag en buik, ik krimp gewoon ineen. Ik verschiet en kijk haar aan. Ze ziet er bleek en opgezwollen uit; ik denk, ik moet daar toch iets organisch over het hoofd zien. Ik breng haar naar het venster en kijk haar in de keel. Daarbij toont ze enig verweer zoals vrouwen die een kunstgebit dragen. Ik denk bij mezelf, dat hoeft zij toch niet. — De mond gaat dan ook goed open, en ik vind rechts een grote witte vlek en elders bemerk ik op merkwaardig gekrulde bouwsels, die blijkbaar naar het model van de neusschelpen zijn gebouwd, uitgebreide witgrijze korsten. — Ik roep snel Dr. M. erbij, die het onderzoek overdoet en bevestigt ... Dr. M. ziet er totaal anders uit dan gewoonlijk; hij is zeer bleek, hinkt, heeft geen kinbaard ... Mijn vriend Otto staat thans ook naast haar, en vriend Leopold percuteert haar doorheen haar keurslijf en zegt : ze heeft een demping links onder, wijst ook op een geïnfiltreerd huiddeel aan de linkerschouder (wat ik on-

danks het kleed net als hij vaststel) ... M. zegt : geen twijfel, het is een infectie, maar dat geeft niet; er zal nog dysenterie bijkomen en het gif zal uitgescheiden worden ... We weten ook onmiddellijk vanwaar de infectie komt. Vriend Otto heeft haar onlangs, toen ze zich onwel gevoelde, een injectie gegeven met een propylpreparaat, propylen ... propionzuur ... trimethylamine (waarvan ik de formule vetgedrukt voor mij zie) ... Zulke injecties dient men niet zo lichtvaardig toe ... waarschijnlijk was ook de spuitnaald niet zuiver. (17)

1.2.3. Freuds associaties & interpretaties

Dat waren dan wat Schur *de feiten van de droom* noemt. Als men zich al niet, zoals Anzieu en Erikson, tegenover de argeloze lezer verplicht voelt om zelf al een eerste interpreterende selectie & ordening in die sacrale tekst aan te brengen, dan is thans het grote moment aangebroken om, met een op-het-voorplan-geruststellend-het-publiek-toelachende-presentator, de ouwe heksenmeester zelve even te laten opdraven.(18) Zijn associaties, zijn interpretaties. Een berekend risico. Iedereen weet vooruit waarop dit zal uitlopen : de droom is een wensvervulling. In het geval van de Irmadroom de wens om ten allen kante de schuld van zich af te schuiven. Voor zijn onverantwoorde aanpak van de vrouwelijke hysterie, voor de toxicomanieën van zijn mannelijke vrienden, voor zijn ethische en methodologische grensoverschrijdingen in de wetenschap. (19)

Na de afgang van onze tragi-komische hoofdrolvertolker zal in toiletten en wandelgangen worden gefluisterd dat de commentator gelijk had. Dat het hier geen infantiele, verdrongen, seksuele, oedipale wens betreft. En ook dat het axioma van de droom als wensvervulling nog deel uitmaakt van de droom van Freud, als secundaire bewerking ervan; met dit besluit zet Freud gewoon zijn ketellogica verder. (20) Waar we dus zitten op te wachten, dat is een multidimensionele aanpak. We moeten de zaak Freud uitgebreider durven aanpakken, zowel qua reële background (meer feiten) als qua theoretisch framework (algemener psychologie).

1.2.4. Complementaire interpretaties die de Navel opvullen

Complementaire interpretaties : zo geven de postfreudianen blijk van hun uitgeslapener zijn dan Freud. De inspanningen van dees wakkere geesten gaan twee richtingen uit, ter demping van de Navel, als put of punt waarop Freuds duiding van zijn eigen droom tekort schiet. Enerzijds "meer feiten" en ander-

zijds "meer theorie". Dat zijn de deviezen van de ociologisering en psychologisering na Freud.

Meer feiten : de Fliess-Eckstein en Breuer-Pappenheim affaires

In de affaires Fliess-Eckstein en Breuer-Pappenheim fungeert Freud telkens als derde, als medeplichtige getuige van wat macabere therapeutische grappen lijken. Die harde feiten, en wat die bij hem wakker maakten, zou hij geprobeerd hebben te verdonkeremanen. Zijn analytici zouden daarin dan generaties lang, op half onbewuste wijze, medeplichtig zijn geweest. Thans is echter de ban gebroken. Breed en langzaam draaien de poorten van het Freudarchief open, een gezeefd en gulden licht begint aarzelend over de stofferige feiten te zweven.

Fliess - Eckstein affaire

Hoewel Schur zich feitelijk pas vanuit het gevonden feitenmateriaal aan de Navel van de Irmadroom gaat interesseren, suggereert hij in zijn publicatie toch de tegengestelde richting. Freud wijst op die Navel, voor Schur een terechte aanleiding tot speculaties over bijkomende, supplementaire betekenissen. En dat nadat hij reeds aangekondigd had veel belang te hechten aan de overdrachtsfenomenen in de tijd voorafgaand aan de Irmadroom. Daaraan beantwoordt nu zijn primeur van de Eckstein-affaire. Deze vormt de supplementaire achtergrondsinformatie, die *als het ware de achtergrond van Freuds achtergrondsinformatie* moet vormen.

Dit is de 'meaning of meaning', de *zin van de zin* der logisch-positivisten Ogden en Richards. Zij houden er niet van om voor plotse verrassingen te staan. Verrassingen zowel door de dubbelzinnigheid van de vooraf gegeven betekenaar als door de zinloosheid bij de ontbrekende betekenaar. Een probleem, of tekst, komt voor hen enkel in aanmerking in zoverre die a priori een vatbare zin als garant heeft. Vanuit die zin moeten dan alle uitspraken in die tekst hun zin revelcren.

Voor Schur haalt Freuds Irmadroom, en alwat deze erbij vertelde, zijn zin uit de Eckstein episode. Die episode wordt geplaatst op het punt van afwezigheid van zin tengevolge van de ontbrekende betekenaar. (21)

Freuds Navelbespiegelingen doen Schur eerst opperen dat Freud zich misschien wel bewust was van die zin van de zin van de Irmadroom. Dat Freud die ultieme betekenis misschien wel op bewuste wijze heeft weggelaten. Maar uiteindelijk lijkt Schur toch over te hellen naar de ontkennende kant. De Navel is dan het litteken van Freuds verdrongen subjectieve implicatie in de Fliess-Eckstein affaire. Uiteindelijk komt Schur, doch niet in zo klare termen, tot de reconstructie van Freuds ambivalente overdracht op Fliess. De associaties tonen zijn liefde en schuldgevoel. De Navel verbergt zijn haat, agressie,

twijfel en beschuldiging. De reden voor de onuitspreekbaarheid van die negatieve overdracht is de sterkte van de positieve overdracht.

Welke feiten motiveren de negatieve overdracht. Hier volgt de eerste mededeling ervan door Schur. Het betreft dus reeds zijn interpretatie van Freuds mededeling van die feiten.

Freud had een patiënte, Emma (Eckstein) was haar naam. Hij verzorgde haar voor hysterie. Hij had Fliess gevraagd, zoals reeds voorheen in heel wat andere gevallen, om haar te onderzoeken op een mogelijke nasale origine van haar hysterische symptomen. Dat bleek voor Fliess het geval en hij suggereerde een operatie. Freud die "slechts het beste voor zijn patiënte wilde", kon de in Berlijn wonende Fliess overhalen om in februari 1895 in Wenen die operatie te komen verrichten. Fliess kon echter niet blijven om Emma in haar postoperatoire periode te volgen. Na de operatie bleek de zieke te lijden aan voortdurende pijnen, ze had tevens kwalijk riekende etteringen en bloedingen. Freud achtte die fenomenen eerst van hysterische oorsprong, doch ze begonnen hem van langsom meer te verontrusten. Een inderhaast bijgeroepen oor-neus-keel-heelkundige ontdekte dat Fliess uit nalatigheid een 50 cm lange band steriel gaas had achtergelaten in de door hem gemaakte opening. Bij verwijdering daarvan kreeg Emma een ernstige bloeding en verloor daarbij voor enkele seconden het bewustzijn. Freud die bij die interventie aanwezig was, gevoelde zich onwel worden en diende de zaal te verlaten. Toen Freud begrepen had dat het een heelkundige lapsus van de kant van Fliess betrof, aarzelde hij een volle dag aleer hem een lange brief te schrijven.

En die luidt als volgt. *Op het moment dat het vreemd lichaam tevoorschijn kwam, en dat alles mij was duidelijk geworden, en onmiddellijk daarop met het zicht van de patiënte geconfronteerd, gevoelde ik mij onwel geworden. (...) Ik denk niet dat ik overweldigd was door het bloed; allerlei gevoelens kwamen bij mij op dat moment op. We hadden haar dus onrechtvaardig behandeld. Ze was helemaal niet abnormaal geweest. (...) Dat dit juist jou moest overkomen, wat je reactie zou zijn als je dit vernam, wat anderen daarvan zouden maken, hoe verkeerd het van mij was je te verplichten van te opereren in een vreemde stad waar je de nazorg niet kon doen (...) dat alles overviel me plots (...) Ik was niet voldoende alert om eraan te denken van R.* (de bijgeroepen oor-neus-keel-heelkundige) *op het moment zelf terecht te wijzen. (...) Maar hij was even verbluft als ikzelf. (...) Uiteraard treft jou geen enkel verwijt, ik zou niet weten waarom. En ik hoop alleen maar dat je even snel als ik zelf alleen nog medelijden gevoelt. Ik kan je verzekeren dat ik niet eens de behoefte gevoelde om mijn vertrouwen in jou te herstellen. Laat ik er enkel nog aan toevoegen dat ik een dag lang geaarzeld heb om je dit te vertellen, en dat ik me daarover begon te schamen. Hier is dan ook mijn brief.* (22)

Tot zover de feiten en hun eerste lezing ervan door Freud, én door Schur. Voor Schur is Freuds lezing één 'Vermeinung'. Freud wist immers op onbewuste wijze dat Fliess verantwoordelijk was. Maar gezien zijn precaire professionele en vooral fysieke toestand had hij Fliess hard nodig.

Die periode van de Eckstein episode tot de Irmadroom laat echter wel een verandering zien in Freuds houding tegenover zijn eigen somatische symptomen. Het zou voor Freud uiteindelijk een hele opluchting betekenen indien vriend Fliess hem niet meer bij de neus zou nemen. Mocht Fliess zich niet meer met Freuds hartprobleem inlaten vanuit zijn delirant weten over de neus. Freud weigert zelfs een nieuwe chirurgische interventie op zijn neus.

Kloof in het verondersteld wetend subject Fiess. Niettemin wijt Schur Freuds reactie op die gebeurtenissen aan een positieve overdracht. Freud meent in de Irmadroom de schuld van zich af te schuiven. Schur meent dat Freud er de schuld van Fliess afschuift, dat Freud er gedreven wordt door een verlangen tot handhaving van de positieve overdracht of het verondersteld wetend subject.

André tenslotte meent weer dat er inderdaad sprake is van schuld langs de kant van Freud. Maar dan schuld omwille van de positieve overdracht. Schuld omwille van het gesubjectiveerd en verondersteld hebben van het weten over het somatische bij een Ander, waardoor het eigen verlangen in de benadering van de hysterie op het achterplan kwam. Freud ontdekt de eigen overdracht op het moment dat de glans ervan tanend is. De Irmadroom realiseert wel het verlangen om gelijk te hebben, doch dan gelijk met het veronderstellen van een weten bij Fliess. En dat ondanks het feit dat gebleken is, niet alleen dat Fliess dat weten niet bezit, maar tevens dat Freud het bezit. Dit weten heeft betrekking op De Vrouw, op haar lichaam. (23)

De aandachtige lezer verwonderde zich misschien reeds over het uitblijven van elke verwijzing naar de angst van Freud. Ons treft echter geen schuld. Het is Schur die vooreerst Freuds schuld vóór zijn angst schuift, en vervolgens de schuld van Fliess vóór die van Freud. Via André achten we voorlopig voldoende bewezen dat Freud niet zozeer maalt om de schuld van Fliess als wel om een eigen schuld. We zullen tonen dat die eigen schuld Freuds angst afdekt. Bij de postfreudianen komt Freuds angst niet aan bod. Immers, niet alleen hun harde feiten, maar ook hun overdrachtstheorieën met de complexe schuldvraag waarbinnen die feiten tot zonden worden, beide woekeren in de Navel van de droom. De fenomenologie van de schuld wordt vóór het structurele punt van de angst geschoven, ter vermijding ervan. Dat is een vaak voorkomend klinisch fenomeen bij de neurose. (24)

Volgens Masson is Freud door die Eckstein-episode getraumatiseerd, de Irmadroom vormt daarvan een identieke herhaling. (25) Dit is een rechtvoor-z'n-raapse traumaconceptie die geen gewag maakt van de droomnavel.

Zo druk truffeert Masson via de geschiedschrijving immers die Navel met harde feiten. Ook over de overdracht of een mogelijke angst van Freud is Masson hard en beknopt. Freud maakt Fliess en zichzelf wijs dat de hysterische problemen hun oorsprong hebben in de patiënte en niet in de externe wereld. Zijn ontroostbaarheid geldt veeleer het diskrediet waarin hij Fliess brengt dan de stervende patiënte. Die Emma Eckstein, die Freud ooit tot de verleidingstheorie bracht, zij zal, als slachtoffer van zijn maat Fliess, hem er weer van af doen stappen. Als compensatie zou zij de eerste door Freud gevormde analytica zijn geweest, die op zijn verzoek patiënten doorverwezen kreeg.

Breuer - Pappenheim affaire

Een tweede feitelijke *achtergrond van de achtergrond* van de Irmadroom, van waaruit de postfreudianen Freuds interpretatie van de Irmadroom menen te kunnen complementeren, is het liefdesverhaal tussen Jozef Breuer en Bertha Pappenheim, alias Anna O. Dat liefdesverhaal met wat het bij Freud allemaal mobiliseert aan schuld en ambivalentie tegenover Breuer. Strachey weet ons te vertellen dat Freud hem, in een persoonlijke mededeling, wees op een gat (hiatus) in Breuers publicatie van het geval van Anna O.. Breuer censureerde haar hysterische pseudo-zwangerschap als uiting van een resterende positieve, geërotiseerde overdracht op het einde van wat een succesvolle behandeling leek. Volgens Freud de reden waarom Breuer publicatie van de gevalsstudie zolang mogelijk uitstelde. Namelijk tot april 1895, even vóór de Irmadroom. En ook de reden van Breuers uiteindelijke verwijdering tegenover Freud.

Inzake de Dr. M. uit de Irmadroom benadrukken postfreudianen, zoals Grinstein, graag de dagrest van Freuds verdeeldheid tegenover Breuers ambivalentie. Freud is nog niet zo zeker van zijn wassende overdracht op Fliess. Hij schippert nog tussen de vloed van die nieuwe liefde en de oude, vastgeroeste verankering in Breuer als garantie achter Fliess. Op die garantie kan hij te allen tijde zwaar van schuldbesef terugzinken. Tevens uit zich echter zijn agressie tegenover die Ander van de Ander, die Breuer waar hij maar niet zonder kan. (26)

In onze kritische bespreking van Freuds houding ten opzichte van Breuer aan de vooravond van de Irmadroom, laten we ons leiden door een categorische uitspraak van Lacan : Freud bevrijdt Breuer niet van de schuld, wel van de angst. Schuld wijst op een afstappen van zijn verlangen. Angst op een afstappen op zijn verlangen. Het eerst mag nooit. Het tweede moet ooit, op het einde van de analyse.

Als de uitvinding van de psychoanalyse Freuds uitweg blijkt uit de impasse met Fliess, dan moet zijn relatie tot Breuer de voorafgaande fase van de

uitvinding van de psychoanalyse zijn. Volgen we thans, met Lacan, Freuds ontdekking, in die voorafgaande fase, van de hysterische overdracht. Deze wordt gedefinieerd als "le désir de l'homme, c'est le désir de l'Autre", *het verlangen van het subject is het verlangen van de Ander*. (27) Eerst de ontdekking van het hysterisch discours, van de overdracht of het onbewuste. Dat is de voorwaarde voor de uitvinding van de psychoanalyse als een nieuw discours.

Het begint als een sprookje. In den beginne was er de liefde. Ook wel het woord, maar dat had daar enkel waarde als woord van liefde. In die liefdeswoorden van patiënte Anna O. tot Breuer geen spoor van sex. Haar kuur was één ongestoord *schoorsteenvegen* ('chimney sweeping') (28). Tot op het moment dat de seksualiteit of het seksueel verlangen roet in 't eten der liefde kwam gooien. Dat geseksualiseerd verlangen doet zijn intrede langs de kant van Breuer. Het besef dat hij zich met iets teveel vuur tot Anna's schoorsteenvegen leent, wordt hem door zijn vrouw bijgebracht. Gealarmeerd (angstsignaal) tegenover zijn eigen verlangen, laat Breuer Anna O. weten dat hij ermee wenst te kappen. Gezien er niet meer vruchten van dat schoorsteenvegen te verwachten vallen. Diezelfde avond nog wordt Breuer echter teruggeroepen bij Anna O., die in de eindfase van een hysterische zwangerschap verkeert. Was haar liefde tot Breuer voorheen geheel aseksueel, in dit hysterisch symptoom is het seksueel verlangen teruggekeerd. En daarbij blijkt haar verlangen naar een kind zelfs het verlangen van de Ander, hier Breuer, naar een kind. Dat is Freuds ontdekking van de hysterische structuur, het hysterisch discours, de hysterische overdracht.

Ontdekking die hij doet als "controle-analyticus" van de eerste "analyticus" Breuer. Bij deze ziet Freud wel dat er, evenzeer als bij Anna O., een hysterische structuur werkzaam is. Hij ziet dat ook zijn verlangen het verlangen is van de Ander. Maar om Breuers angst tot bedaren te brengen, verklapt hij deze slechts de helft van de waarheid. *Het verlangen van Anna O. heeft niets te zien met Uw verlangen. Haar verlangen is slechts een uiting van de spontaneïteit van haar onbewuste*. Dat is dan Freuds eerste theorie van de overdracht. Theorie die slechts de helft van de ontdekking ervan integreert. En die van kapitaal belang zal zijn voor angst & verlangen van de analyticus na Freud.

Die eerste overdrachtstheorie vinden we aan het einde van het slothoofdstuk van de "Studien über Hysterie". Ze moet een antwoord vormen op Breuers angst, een antwoord op zijn onuitspreekbare vraag in de eerste gevalsstudie van de "Studien", die van Fräulein Anna O.

Uiteindelijk, begint Freud schoorvoetend, *moet ik nog een thema behandelen dat bij het volhouden* ('Durchführung') *van dergelijke kathartische analyse een ongewenst belangrijke rol speelt*. Hysterische vrouwen, gaat

Freud al iets driester verder, beschouwen hun medewerking bij het beantwoorden van vragen van de analyticus over erotiek als een persoonlijk offer dat door een of ander liefdessurrogaat moet vergoed. Bijvoorbeeld de moeite die de arts zo vriendelijk is zich voor hen te getroosten.

Deze kalme, evenwichtige en coöperatieve liefdesrelatie kan echter wreed verstoord. De hysterica kan zowel schrikken van de arts als van zichzelf. Het eerste is haar *angstwaan* : een *onbewuste angst* voor seksuele afhankelijkheid van de arts uit zich door een nieuw hysterisch symptoom, waardoor zij hem van haar lijf houdt. Ze kan echter ook beangst worden door haar effectieve dwangmatige *overdracht* (en dat is Freuds eerste gebruik van deze term) van pijnlijke, dit is seksuele voorstellingen op haar arts. Die overdracht geschiedt door *valse verknoping* ('falsche Verknüpfung'), telkens wanneer de arts als persoon centraal komt in de vraag van de hysterica. De hysterische angst tegenover die overdracht of terugkeer van verdrongen seksuele wensvoorstellingen is dezelfde angst die indertijd tot verdringing ervan noopte.

Die overdracht is een weerstandsmotief, een motief voor de zieke om haar medewerking op te schorten. Ze moet dus als hindernis bewust gemaakt. Anders kent de analyse geen einde en schept men gewoon een nieuw hysterisch symptoom in plaats van datgene waarmee patiënte was afgekomen. We mogen aannemen dat Freud hierbij heeft gedacht aan Anna O.'s hysterische zwangerschap. Deze zou, althans volgens deze eerste theorie, het gevolg zijn van het niet analyseren door Breuer van haar overdrachtsweerstand.

Hernemen we in vogelvlucht die overdrachtstheorie, dan springen twee punten in het oog. Vooreerst staat het verlangen slechts aan één kant. De hysterica als Ander vertoont spontaan, vanuit haar onbewuste, een seksueel verlangen. Vervolgens moet dat verlangen als weerstand verdwijnen. Freud zit dus eerst verveeld met de overdracht. Dat is niet zo gebleven. Laten we echter Lacan de ware verhouding onthullen tussen de aseksuele, narcistische, imaginaire, onderdanig makende liefde en het seksueel, talig gearticuleerd, opstandig stemmend verlangen. En dat in de overdracht, als fundamenteel concept van een psychoanalyse op de weg naar wetenschappelijkheid. Oorspronkelijk is het verlangen van het hysterisch subject onderworpen aan het verlangen van de analyticus. Deze fungeert immers voor dit subject als Ander. Beider verlangen wordt in de overdrachtsliefde losgekoppeld, confrontatie van die verlangens wordt uit de weg gegaan. Het hysterisch subject wil de liefde van de analyticus verwerven en dit door deze zelf liefde te schenken. "Bemin mij zoals ik U, geven wij elkander wat we niet hebben, en sluiten wij daarbij elkanders ogen voor de onmogelijke verhouding tussen ons beider seksuele verlangens". (29)

Dit alles stelt voor de postfreudiaan de vervelende vraag of die overdrachtstheorie niet dient beschouwd als een defensie van Freud, eventueel als

uiting van zijn "tegenoverdracht". Vervelende vraag, inderdaad, vermits ze moeilijk te beantwoorden valt met hun psychologiserend conceptueel apparaat. In plaats van die "tegenoverdracht" en die defensie kent Lacan een sleutelpositie toe aan het verlangen van Freud als analyticus, als onbekende in de geschiedenis van de psychoanalyse. Die geschiedenis kan gelezen als het verhaal van de min of meer mislukte pogingen van particuliere analytici om de overdracht te conceptualiseren vanuit hun eigen verlangen.

Zoals in elke hysterische structuur dient ook bij Freud het verlangen eerst geplaatst tegenover de liefde. Liefde voor die onmogelijke 'Frau Professor' van een Martha Bernays. Verlangen in relatie tot het verlangen van zijn hysterica's. Dat Freud vanuit het eigen verlangen de hysterische structuur ontdekt van het verlangen als gekoppeld aan het verlangen van de Ander, dat is voor Lacan niet zonder relatie tot de specificiteit van Freuds liefde voor zijn vrouw. (30) Net als Breuer was Freud gegrepen door angst tegenover het eigen verlangen, in zijn relatie tot het verlangen van de hysterica als vrouw. Voor Freud was de terugweg tot zijn vrouw echter afgesneden. Breuer hapt eerst in de hysterische appel, om dan in de echtelijke schoot terug te vallen. Freud zal vooreerst niet toehappen, om vervolgens een meesterpositie in te nemen tegenover het verlangen. Het is vanuit die meesterpositie dat Freud Breuer als hystericus behandelt, en meteen ook zijn eerste overdrachtstheorie uitvindt. Aan de geboortewieg van elke wetenschap staat een meester. (31)

Verzetten we ons tenslotte met een uiterst eenvoudig argument tegen de idee dat Freuds overdrachtstheorie zijn "tegenoverdracht" op de hysterica vertolken zou. Zijn overdrachtstheorie is ten hoogste een uiting van overdracht op "zijn analytici". Vooreerst Breuer die zich als eerste "analyticus", als het ware ter controle, tot Freud wendt. Vervolgens Fliess, die tot op een bepaalde hoogte als "didacticus" voor Freud functioneert. Breuer als eerste "analyticus", dat zegt Freud. Fliess als eerste "analyticus", dat zegt Lacan. (32)

Meer theorie : Eriksons culturalisme en Anzieu's autoanalyse

Dat waren de feiten en hun lezing binnen de postfreudiaanse overdrachtstheorieën. In die lezing is Freuds angst afwezig. De roep om meer theorie is een tweede alibi om Freuds angst te vermijden. Dat zien we in de persoonlijkheidsontwikkelingstheorie van Erikson en de theorie over de autoanalyse bij Anzieu. Ook deze maken de droomnavel tot een accidenteel, principieel overstijgbaar gegeven. Overstijging via verdere persoonlijkheidsontwikkeling, of via het vinden van een geschikte analyticus.

Eriksons culturalisme

De Freudiaanse psychoanalyse is te beperkt in haar verklaringsmogelijkheden voor Freuds dromen zelf. Erikson opteert dan ook voor een multidimensionele aanpak daarvan. Binnen en buiten van Freud moeten via een algemene persoonlijkheidspsychologie en via diverse culturalistische disciplines in één complex verklaringsmodel geïntegreerd. Zo geëquipeerd graaft Erikson vanaf de oppervlakte naar de diepte der dromen. Binnen-buiten, diepte-oppervlakte, vorm-inhoud, ik-realiteit, psychobiologisme-culturalisme : dat zijn allemaal polariteiten van een imaginaire topologie. Onthouden we ons voorlopig echter van verdere pogingen tot kritische verheldering vanuit Lacan en volgen we Erikson op de hielen bij zijn graafwerk. Wat vangt hij aan met de angst van Freud. Op die angst kan hij, met zijn scrupuleuze werkwijze, immers niet vermijden van te stoten.

In de manifeste tekst brengt hij vooreerst de *representatiestijl* of de *manifeste configuraties* minitieus in kaart. Verbale, interpersoonlijke, affectieve, temporele en spatiële worden systematisch geanalyseerd. Het eerste zelfs met een oog voor de seksuele dubbelzinnigheid, die vooral in de Engelse vertalingen verloren ging. Erikson blijft echter Kantiaan. Tijd en ruimte zijn apriorismen van een ik, waarvan de taal slechts één der functies is : ze dient om vooraf gegeven betekenissen mee uit te drukken.

Vervolgens zakt hij af naar de analyse van het latent droommateriaal, met Freuds overdracht. Overdracht op patiënte Irma uiteraard. Op mentale mentor Fliess ook. Maar eveneens op het eigen droomleven, Freuds droom is dus een uiting van zijn belangstelling voor de droom. Die droom, zegt Erikson, is een moederbeeld geworden voor Freud. Beide zijn voor hem verboden, hij mag er uiteindelijk geen *kennis* aan hebben, in de seksuele, Bijbelse betekenis van dat woord. De Navel van de droom, als het punt waarop de droom met het 'Unerkannte' samenhangt, die Navel is volgens Erikson het punt waarop de kennis van de droom, waarop de kennis aan de moeder als vrouw geen doorgang vindt. Die ontbrekende relatie met de vrouw leidt tot isolatie, met bijhorende angst. Beide zijn echter slechts zaak van een bepaalde ontwikkelingspsychologische fase.

Inderdaad komt Erikson vanuit die laatste overdracht, in een derde tijd, tot de reconstructie van een bepaald kritisch stadium in dromers levenscyclus. Hoe zit de persoonlijkheid, het ego van dromer op dat ogenblik in elkaar. En ook : hoe geschiedt de regressie in dienst van dit ego. Het ego heeft alle vorige conflictoplossingen geïntegreerd en kan zich een herbeleving van die conflicten veroorloven. Het zal er toch in slagen de conflictvrije status te herwinnen. Geen nood dus als Freud, vanuit zijn actuele grenspositie tussen positieve *rijpe integriteit* en een al even positieve *volwassen generativiteit*,

even terugzakt tot de negatieve *isolatie tegenover het Ander geslacht bij de jonge volwassene*. Het is deze isolatie tegenover de vrouw die Freud ooit tot zijn angstig en gedreven onderzoeken en ontsluieren bracht, en dit vanuit een confrontatie met een schrikbarend Medusahoofd. Die *isolatie tegenover de vrouw*, met *angst tegenover het Medusahoofd*, vormt Eriksons lezing van de Navel van de Irmadroom. Freud ontwaakt daar echter niet. Zijn ego is blijkbaar jong genoeg van hart gebleven om zich nog verder te verdiepen op de thans snel omlaag suizende tobogan der regressie. Freud laat achtereenvolgens *het onderzoek in eenzaamheid* schieten. Ziet zijn pubertaire *ego-identiteit* versplinterd. Gaat nog onderuit in *schoolse inferioriteit, oedipale schuld* en *infantiele schaamte en twijfel*. Om tenslotte schommelend tot stilstand te komen in een allereerste *basale vertrouwen*. (33)

Freuds angst in de Irmadroom stamt voor Erikson uit een fase van zijn persoonlijkheidsontwikkeling, namelijk de isolatie tegenover de vrouw in de jonge volwassenheid. En dat is het tegengestelde van de intimiteit met of het kennis hebben aan die vrouw. Persoonlijkheid en persoonlijkheidsontwikkeling, hoe ver terugreikend ook in het verleden, dat blijven in onze visie dagresten voor de droom. Die imaginaire angsten die een thans harmonische persoonlijkheid ooit in een verleden fase van de persoonlijkheidsontwikkeling heeft uitgestaan, worden in de droomregressie herbeleefd. Noemen we dit de van binnen uit gemotiveerde angst die door Eriksons algemene psychologie moet verklaard.

Als een harmonische & aan de omgeving aangepaste persoonlijkheid zonder enige regressie in dienst van het ego toch nog angst beleeft, dan is dat door de verandering van de omgeving. Vandaar de zin van een studie van de culturele fenomenen : om de van buiten uit gemotiveerde angst van het individu te vatten.

Geraken dus als imaginaire dagresten in de droom : enerzijds, op regressieve wijze, de angst uit de veranderende persoonlijkheid; anderzijds, direct, de angst tegenover de veranderende realiteit.

Naar aanleiding van Erikson lezen we de psychogenese als een waanconstructie die een structureel punt van angst moet afdekken. We baseren ons daarvoor op een uitspraak van Lacan : het grote geheim van de psychoanalyse is dat er geen psychogenese is. (34)

De psychogenese gaat uit van de veronderstelling dat de mens op de hem voorbestemde plaats in de wereld wordt gezet. En dat als een eenheid waarin alle modaliteiten van aangepastheid aan die wereld in kiem reeds aanwezig zijn. Het wachten is enkel nog op het ontluiken ervan, eventueel onder invloed van een gunstig milieu. Die opeenvolgende verhoudingen tegenover de buitenwereld worden door het individu één voor één, en als het ware op het ritme van een innerlijke klok, gesecreteerd. In de psychoanalytische versie

van de psychogenese worden de kiemen van aangepastheid zowel binnen het Id als het Ego gesitueerd. In een progressieve, biologische rijping van erogene zones, brengt de ene partiële drift de andere voort : eerst de mond, dan de anus, tenslotte de penis.

Vooraleer echter lyrisch (en religieus) te worden over het wonderlijk mechanisme van het menselijk lichaam, gaan we beter de rol na van de betekenaar in die zogenaamde rijping. De overgang van de orale naar de anale fase bijvoorbeeld, die is het gevolg van een verandering in de verhouding tussen de Ander en de vraag. De vraag aan de moeder wordt een vraag van de moeder. En met Lacans spiegelstadium kunnen we stellen dat er geen sprake is van aangeboren ego-nuclei. Die psychogenetische, lineaire ontwikkelingslijn volgens een autonome, interne & natuurlijke wet verwaarloost de momenten die, van buitenaf gegeven, met terugwerkende kracht de vorige fases structureren. En dit zijn het spiegelstadium met zijn rigiditeit en de symbolische orde met haar oedipale wetmatigheid. De natuur van de mens ligt niet ergens diep in het individu besloten doch in zijn relatie tot de kleine ander en de grote Ander. Het register echter waarbinnen die Ander de meest beslissende invloed uitoefent op de ontwikkeling van het subject, dat is het reële. En dit onder de traumatiserende gedaante van het verlangen van de Ander. De psychogenese sluit dus de Ander onder zijn drie structurele gedaantes van spiegel, oedipale wet en trauma, buiten uit de ontwikkeling.

Welke zijn nu de redenen om, samen met Lacan, de psychogenetische psychoanalyse als een waanconstructie te beschouwen.

Vooreerst is de psychogenese praktisch bij geen van haar aanhangers als concept uitgewerkt. Nochtans heeft het Ego-psychologische triumviraat Hartmann-Kriss-Löwenstein voorgesteld hun genetisch gezichtspunt toe te voegen aan het topisch, dynamisch en economisch gezichtspunt van Freuds metapsychologie. Rapaport benoemt dat genetische gezichtspunt liever vanuit zijn centrale notie, die al op een operationalisatie ervan begint te lijken, namelijk de adaptatie. Die adaptatie blijkt uiteindelijk echter even weinig vatbaar voor conceptualisatie. Het genetisch of adaptatief gezichtspunt verschijnt telkens aan het einde van de redenering, als niet expliciteerbaar apriorisme. Men valt er telkens met de mond vol tanden op terug. Zoals Schreber op zijn 'Seelenmord'.

Vervolgens is een waansysteem een gesloten geheel. Voor de psychogenese geldt dit op twee manieren. Vooreerst sluit de ontwikkeling zich af met de fixatie op het genitaal object. Voor Erikson laat slechts de geniale creativiteit toe van te ontsnappen aan dat genitale orgelpunt, waarna het voor de gewone sterveling enkel nog wachten is geblazen tot de dood intreedt. Vervolgens is de psychogenese een cirkel die zich sluit. De hele vraag van de ontwikkeling is immers de volgende : hoe verwerf ik terug de veiligheid, de een-

heid van de objectrelatie die ik ooit heb gekend. Hoe verzeker ik mij terug tegen de angst.

Ten derde is de psychogenese niet alleen zeer wel verzoenbaar met de referentie naar de organische basis van het gedrag, maar ze dient er altijd op terug te vallen. En dit eens te meer als een niet expliciteerbare apriori-mythe : ooit zal al het psychische op zijn organische basis teruggevoerd. Anderzijds bestaat geen psychogenetischer stroming dan de organogenese in het beroep dat ze doet op een mythisch punt van eenheid waarop alle psychische functies worden geïntegreerd. De psychogenese fundeert de ziel in het lichaam. De organogenese fundeert het lichaam in de ziel. De psychogenese is een organogenese, de organogenese een psychogenese. Beide zijn niet zozeer complementair als wel identiek in hun verwaarlozing van de betekenaar. Betekenaar die de enige mogelijkheid vormt om uit hun imaginaire cirkel te stappen. Voor Lacan passeert de breuk dan ook niet tussen de twee imaginaire entiteiten van lichaam en ziel, wel tussen het organisme als reële en het subject van het onbewuste of symbolische. (35)

Ten vierde. Het organicisme koestert een verborgen geloof in de 'homunculus', als centrale integrerende eenheid in de hersenen. Het psychologisme predikt het geloof in het kind-in-de-volwassene. Het psychoanalytisch psychologisme geeft dat kind een naam. En dat is het onbewuste dat eenheid, samenhang & ontwikkelingsrichting van die volwassene moet verklaren. "Het kind" is echter een historisch dateerbaar antwoord van de mens op de vraag naar zijn diepste wezen. Het is meer bepaald een betekenaar uit het Engelse romanticisme dat, bij monde van de dichter Wordsworth, de vroede vaderen eraan herinnerde dat "The child is father of the man". Voordien was geen sprake van het kind als wezen van de mens. Nadien werd dat dichterlijke kind al snel gediskrediteerd door het gebruik ervan als waanmetafoor in de ontwikkelingspsychologie.

Een normale metafoor plaatst een betekenaar (S_1) op de plaats van een andere betekenaar (S_2). Dat lukt nooit perfect, de kloof tussen die twee is het verdeelde subject ($). Een waanmetafoor plaatst een betekenaar op de plaats waar een betekenaar ontbreekt, vult dat gemis. Voor het wezen van de mens als reële schiet de betekenaar tekort. In wezen is de mens in het symbolische niets, afval, object (a), zijn plaats is er niet voorzien. Dat de mens in wezen een kind is, dat is voor ons een waanmetafoor waarmee de psychogenese het reële van de gedeelde subjectiviteit dempt, waarmee ze dat reële incarneert door een betekenaar. (36)

And last but not least. Als Freud de analyse heeft uitgevonden, dan is dat omdat hij, tegengesteld aan de waan van Fliess, afzag van elke synthese. Ook later bleef Freud de specificiteit van de analyse verdedigen. De analyse hoeft zich niet om synthese te bekommeren. Analyse is opheffing van de isolering

tussen een aantal elementen. Van daaruit kan het subject zelf een nieuwe keuze maken. Het is niet aan de analyticus om de richting van de synthesereactie te bepalen. Dat is nochtans wel de praktijk waartoe de psychogenetische theorie onvermijdelijk leidt, met een analyticus die de analysant synthetiseert naar het beeld en de gelijkenis van zijn eigen genormaliseerd geraakte evolutie. (37)

Het is leerzaam hoe het juist tegen dominee-opvoeder-analyticus Pfister is dat Freud zich erg druk maakt over de intrusie van de psychogenese en haar synthetische reconstructiepogingen in de analytische therapie. Pfister laat zich vangen aan de methodologie van de positieve wetenschappen : eerst analyse, dan synthese. Hiermee verliest hij de specificiteit van het gedeelde subject waarmee de psychoanalyse werkt. De analyse heeft alle moeite om het subject open te houden, de kloof erin bloot te leggen. Het subject vraagt immers niet beter dan zich te sluiten, het zorgt zelf wel voor zijn synthese. Het lijkt wel door de overname van de positieve methodologie dat men in de psychoanalyse tot het waanmoralisme van de psychogenese is gekomen.

Volgens Lacan blijkt aan het einde van de analyse als opheffing van de isolering tussen de elementen, dat er een bepaald element ontbreekt. In de mate dat de vraag, door het uitblijven van een antwoord, in de analyse regresseert of uitgeput geraakt, verschijnt uiteindelijk het verlangen als louter gemis. Het is vanuit dat ultiem regressiepunt, vanuit het verlangen als gemis dat een nieuwe structuur neerslaat, dat de analysant in een act zelf zijn lot bepaalt.

We zagen hoe kiemen van ontwikkeling op de plaats van het gemis worden gesubstantialiseerd. Thans zouden we kunnen tonen hoe die psychogenese, als een egelstelling, via haar vijf waankarakteristieken, een afweer vormt tegen dit structureel gemis en wat daarin als angstobject kan opdoemen. Zeer kort enkele aanduidingen.

Een angstig patiënt zal in de voorafgaande gesprekken op wezenlijk andere wijze een eventuele analyse aangeboden worden door een psychogeneticus dan door een structureel denkend analyticus. De psychogenese biedt de analyse-vrager een garantie. De analyse zal een vroegere toestand herstellen. Angst is slechts een voorbijgaande fase op de weg naar dat herstel. Men zal niet weer in angst, niet zonder objectrelatie vertrekken. Eerst de temporele regressie tot in de kindertijd of het primaire ik. Van daaruit geschiedt dan, in een tweede tijd van de analyse, een progressieve genetische reconstructie naar gekend model. In het veld van de Ander is een ideale ontwikkeling geweten, de eigen ontwikkeling moet in het teken van die ontwikkeling van de Ander geplaatst. Zo neemt psychogenese niet alleen de angst weg bij de patiënt, doch tevens bij de therapeut. Werkt die immers niet vanuit het zelf bereikt hebben van het ideaal eindpunt.

Ten tweede kunnen we stellen dat de psychogenese, door haar verkleefdheid aan de positief-wetenschappelijke ideologie, blijk geeft van een *epistemologische horreur tegenover de leegte*. (38) We zagen hoe de psychogenetische wetenschappelijkheid berust op het geïmaginariseerd, zelfs delirant gebruik van een aantal sleutelconcepten op de plaats van dat gemis : synthese, adaptatie, ziel, kind, lichaam. Dat geïmaginariseerd gebruik van bijvoorbeeld het lichaam getuigt van een epistemologische horreur tegenover de ware natuur van het lichaam als reële, van zichzelf genietend lichaam. Dat fenomenologisch paradoxale lichaamsgenot (pijn bijvoorbeeld), wordt buiten gesloten in wat Lacan de *epistemosomatiek* noemt. Dit is het medisch, organisch-lokaliserend discours waarvoor het lichaam in eerste instantie ruimtelijke uitgebreidheid is (naar het Cartesiaans dualisme van 'res extensa' of lichaam versus 'res cogitans' of ziel). (39) Uitsluiting van het reële lichamelijk genot, dat is het doel van het terugvallen, door de psychogenese, op een organische, ruimtelijk lokaliseerbare basis voor het psychische.

Anzieu's autoanalyse

Anzieu hadden we ook al met zijn nieuwe feiten aan het woord kunnen laten. Vermits echter zijn theoretische motivering van het accidentele & herleidbare karakter van de Navel belangrijker is, laten we hem hier pas aan het woord. Een bijkomende reden om hem als afsluiter te gebruiken, mag misschien zijn dat hij zijn postfreudisme met een postlacanisme cumuleert. In wat volgt leggen we enkel de nadruk op de specificiteit van Anzieu tegenover Lacan, dat is zijn dissidentie. Daarmee kan Anzieu beschouwd als een inleiding op Lacans lezing van de Irmadroom.

Anzieu verwijdert zich in vijf richtingen van Freuds oorspronkelijke interpretatie van de Irmadroom. Vooreerst maakt hij de rekening van alle overdrachten en tegenoverdrachten van Freud. Hij berekent zijn omringingsgraad. Vervolgens wordt de Irmadroom gelezen als posttraumatische, herstellende herhaling van de Eckstein-episode. Ten derde gaat Anzieu de infantiele wens benoemen, als de wens om te weten waar de kinderen vandaan komen. Op dit punt maakt onze postlacaniaan eigenaardig genoeg geen melding van de droomnavel. Dat kan slechts betekenen dat de droom erin slaagt dat verlangen volledig uit te spreken, de wens volledig te vervullen. En eigenlijk ontkent hij daarbij prompt wat hij komt te beweren, namelijk dat het een traumatische droom betreft. Ten vierde wordt de droom gelezen als dageraad van alle grote Freudiaanse inzichten (met uitzondering van de oedipale driehoek). Freud was zich daarvan niet bewust. Het is om deze reden, besluit Anzieu daaruit, dat zijn innerlijke evolutie zal doorgaan. (40) En ook hier heeft Anzieu het nog altijd niet over de Navel. Enige achterdocht lijkt ons echter wel reeds gewettigd, dit lijkt weer genetisch te willen worden. Wat

Freud niet gezegd heeft, dat is te begrijpen vanuit de ontwikkelingsfase waarin hij op dat moment blijven steken is. Voor Anzieu is dat de autoanalyse, als ontwikkelingsfase in de wording van Freuds analytisch genie.

We hebben lang gewacht op die Navel bij Anzieu. Hij weet ons tenslotte te verrassen door hem een plaats toe te kennen binnen zijn interpretatie vanuit het lichaamsbeeld. In die meest psychologiserende richting van zijn herinterpretatie beschouwt hij de Irmadroom als, eens te meer, een inventarisatie, hier nu van Freuds lichamelijkheid. De vijf externe zintuigen, de interne sensibiliteit en merendeel der lichaamsfuncties worden er gefigureerd. Je reinste functiepsychologie die met Lacans concepten van verbrokkeld lichaam en object (a) geen uitstaans heeft. Dat Anzieu daarbinnen nog tot een structurele visie op de Navel kan komen, is dan ook a priori al een onmogelijkheid.

Die Navel wijst er voor Anzieu niet op dat de droom structureel niet volledig interpreteerbaar zou zijn. Hij is niet structureel interpreteerbaar, omdat, op het moment dat Freud die droom aanpakt, een nog niet geanalyseerd fantasma hem verhindert van volledig door te stoten. Dat is het oedipaal fantasma van het seksueel kennis hebben aan de moeder, waarmee men via de navel verbonden is geweest. De Navel van de Irmadroom signaleert dat Freud in zijn autoanalyse nog niet op de drempel stond van de ontdekking van het Oedipuscomplex als verlangen om via de vadermoord de moeder te bezitten. In die autoanalyse, als fase van Freuds ontwikkeling waarvan de Irmadroom getuigenis aflegt, erotiseert de miskenning van het oedipale verlangen de droom tot een verboden, niet volledig kenbaar moederlichaam. Net als bij Erikson dus.

Op dat gebied van de geestelijke ontwikkeling ontpopt zich Anzieu, met zijn Lacaniaans vocabularium, tot een ware anti-Lacaniaan. *Freud gefragmenteerd in disparate stukken, zoekt zijn ware eenheid (...) zijn eigen verlangen.* Voor Lacan maakt het verlangen niet de eenheid van het subject uit, wel zijn verdeeldheid. Hoe kunnen we Anzieu's omkering van Lacan begrijpen. Anzieu is een schoolvoorbeeld van het universitair discours dat Lacans formules omkeert. Inzet van die omkering blijkt vaak het behoud van de continuïteit van het ego in het onbewuste, wat Lacan een *onbewuste egologie* noemt. Daarin zijn ego en subject van het onbewuste slechts elkaars keerzijde, ze verschillen niet structureel doch enkel qua niveau. In het onbewuste schuilt de harde kern van eenheid van het ego. Onbewust ego is een andere naam voor het kind, dat we volgens de psychogenese in ons onbewuste bleven.

Voor Anzieu krijgt Freud vaste vorm, een eenheid vanuit zijn verlangen. Bovendien zal hij, tegen Lacan in, herhaaldelijk erin slagen om die eenheid van verlangen te benoemen. Dit verlangen is bij Anzieu dan ook niet een gemis, doch functioneert als meesterbetekenaar (S_1) op de plaats van dat gemis.

Op die meesterbetekenaar baseert zich het universitair discours bij zijn herinterpretaties (S_2) van Freud.

Anzieu heeft zeer veel uit Lacans Sém. II overgenomen. Door dit materiaal echter te ordenen volgens daaraan totaal vreemde, psychologische criteria, meent hij vooreerst een aantal lacunes bij Lacan te ontdekken. Die dienen vervolgens gedicht binnen éénzelfde psychologisch perspectief. Belangrijker voor ons is echter dat iets van dit Lacaniaans materiaal resistent blijkt aan die imaginaire, psychologische en fenomenologische ordening. In Anzieu's herinterpretatie geen woord over de angst. Zoals we thans zullen zien, is het nochtans niet die angst die ontbreekt in Lacans structurele lezing van de Irmadroom.

2. Freud structurele blindheid voor het punt van angst in de droom als discoursstructuur - Lacan

Inleiding : universitair discours als sequens waarin tekst ←→ Lacan als sequens in tekst

De postfreudiaanse & universitaire herinterpretaties van Freuds Irmadroom konden we telkens ordenen als een vierledige sequens. Die beoogt Freuds interpretatie van die droom af te sluiten, rond te maken. De droom zelf is de tweede en Freuds interpretatie ervan de derde tijd. De vierde en tevens laatste tijd werd telkens geacht de door Freud verzwegen of niet zegbare waarheid van de eerste (dagresten) en de derde tijd (Freuds interpretatie) aan het licht te brengen. De rest der dagresten, de interpretatie der interpretaties, de zin van de zin van de droom. Dat metapunt moest gevat via meer & harder feiten of een algemener & psychologischer theorie. Het resultaat of de bedoeling is telkens identiek. En dat is de invulling van de Navel, waarop Freud in zijn interpretatie moest erkennen dat de droom met het *niet erkende* ('Unerkannte') samenhangt. Miskenning én van de natuur van de droom én van het verlangen van Freud, de twee zijn niet te scheiden.

Lacan zal niet zozeer Freuds droomtekst, inclusief zijn interpretatie ervan pogen te vatten binnen een sequens. Wel zal hij ons toelaten, op basis van Freuds interpretatie, een sequens of scandering aan te brengen in die tekst. Daarin zal de Navel als structureel noodzakelijk gemis tot zijn recht komen. Gemis dat via Freuds angst verwijst naar zijn verlangen. Die Lacaniaanse sequens in de droomtekst is die van het discours, dat zich rond het angstpunt van de Navel ontplooit.

Wat volgt is een uitgebreider hernamе van onze studie over de Irmadroom vanuit Lacans Sém. II. Daarin kwamen we tot de volgende discoursketting : $S_2 \longrightarrow a \longrightarrow \$ \longrightarrow S_1$. Dat zijn de vier elementen van het discours in hun verplichte volgorde. (41) Zoals we in de discussie ervoeren, zijn we gewis niet de enigen om de Irmadroom te beschouwen als een *compleet psychisch proces*. Cany bijvoorbeeld koppelt het imaginaire van het begin aan de metonymische aantrekkingskracht van het object. Tot het moment waarop dat reële object verschijnt : Irma opent de mond. Een metaforisch proces van identificatie doet dan de finale symbolisatie verschijnen. IRS. Het enige waarover Cany zich verwondert is het feit dat Freud zich die droom herinnert. Dat vinden we een mooie formulering van de vraag naar de plaats van het verlangen van Freud in het ontstaan van de psychoanalyse, vanuit de interpretatie van die droom. Ook volgens Clastres interesseert zich Lacan aan die Irmadroom in de mate dat hij daar het verlangen van Freud ziet in zijn kruistocht doorheen imaginaire, reële en tenslotte symbolische waaraan het zich vasthaakt.

Een andere logische opeenvolging, die we op één lijn kunnen stellen met onze discourssequens, troffen we aan bij André. (42) Zijn sequens werd niet opgesteld om er een droomtekst mee te structureren, wel als kader voor de hysterische walging.

i(a) : lichaamsbeeld	a : een fout in het lichaamsbeeld laat het reële van het gedeseksualiseerde lichaam verschijnen ...	... wat het symbolische poogt te repareren door het imaginaire te overspoelen
identificatie →	fantasma →	symptoom

Figuur 2

Deze drie sequensen naast elkaar :

identificatie →	fantasma →	symptoom
I →	R →	S
S_2 →	a - $\not S$ →	S_1

Figuur 3

In de Irmadroom laat zich Lacans stelling verifiëren van de onmogelijke object-relatie, van de onmogelijke seksuele verhouding. Zelfs de droomrebus slaagt er niet in een verhouding te figureren, of te schrijven, tussen enerzijds een onverdeeld subject en anderzijds een onverdeeld object. Dat zijn formuleringen voor de structurele mislukking van de wensvervulling in de droom. Waar men voor de eenheid van zijn ego kiest, waar men zichzelf wil zijn, daar vervluchtigt het object in een serie ontdubbelingen. Waar dit object zich dan plots tot een opake eenheid condenseert en op dit ego komt aangevlogen, daar stuift dit ego, in een serie ontdubbelingen, langs alle kanten uiteen. Het vervluchtigt op zoek naar een houvast, iets waarrond of waarbinnen het weer één kan worden.

Die twee bewegingen vormen de twee grote scènes van de Irmadroom. Vooreerst zien we één Freud resoluut op zijn object afstevenen, hij zal er eens een dialoog mee aangaan. Dit blijkt echter onmogelijk, Irma is de verdichting van drie vrouwen. Rond haar ontplooit zich een waaier aan vrouwen, waarvoor Freud wel van de meest triviaal-professionele tot de meest hooggestemde imaginaire interesses koestert, doch die zich uiteindelijk één voor één aan hem onttrekken. (43) In de tweede grote droomscène blijkt die ene Freud plots spoorloos. Hij is opgeslokt in een theatrale doktersgroep. Die is op zijn hulpgeroep, toen hem het ondeelbare object uit Irma's keel aankeek, als bij toverslag de droomscène komen bevolken.

De overgang van de eerste naar de tweede droomscène, waarbij de deling van het object op het subject overslaat, die overgang van objectontdubbeling naar narcistische ontdubbeling, die overgang wordt bij de neurose constant gemaakt en dus ook ongedaan gemaakt. In zijn Sém. II noemt Lacan dit een imaginaire oscillatie. *Indien het in de buitenwereld waargenomen object een eigen eenheid heeft, dan brengt die de mens die haar ziet onder spanning, vermits hij zichzelf ziet als verlangen, als onbevredigd verlangen. Omgekeerd, wanneer de mens zijn eenheid vat, dan is het integendeel zijn wereld die uiteen valt, haar zin verliest en als vervreemd en discordant verschijnt.* (44) Zo resumeert Lacan de individuele mythe van de neuroticus. *Een kwartetsituatie die zich bij de neuroticus onophoudelijk vernieuwt, doch niet op hetzelfde plan bestaat.*

2.1. Droom als discourssequens

2.1.1. S_2 : "Le désir de savoir du sujet, c'est le désir de savoir de l'Autre"

Eerst Freud als eenheid, vervolgens als ontdubbeling, zijn eenheid benaderen we thans als het *verlangen om te weten* ('désir de savoir', S_2). Vervol-

gens zullen we die ontdubbeling begrijpen als de verdeeldheid van het hysterisch, verlangend subject ($), als het verlangen om het verlangen (zoals men zegt : de kunst om de kunst). Ondertussen zullen we echter niet kunnen vermijden van geconfronteerd te worden met het scharnierpunt tussen die twee soorten van verlangen, tussen die twee grote droomscènes. Op het punt van de waarheid keert het *verlangen om te weten* ('désir de savoir') zich om tot *horreur om te weten* ('horreur de savoir'). Dit is het object (a) als punt van angst.

Gedreven door het verlangen om te weten maakt Freud zijn verschijning op de droomscène. Dat verlangen kan beschouwd als een dagrest, voor ons part is het zelfs een persoonlijkheidskenmerk van Freud. Hij laat zich niet door de slaap weerhouden om verder te zoeken naar het antwoord op de vraag, die hem al vele slapeloze nachten bezorgde : wat wil een vrouw, wat maakt haar wezen als verlangend uit. De impasses in zijn kliniek der hysterie maken dat hij eenzaam verder vorst in de droom, op die via regia tot het onbewuste. Evenmin laat hij zich door de slaap weerhouden om het eigen verlangen in vraag te stellen, om zijn autoanalyse in relatie tot Fliess door te drijven. Tot zover Eriksons mythe van de onvermoeibare & moedige doordrijver Freud. De slaap houdt hem niet tegen, in de droom deinst hij voor niets terug, ogen open in dienst van het ego.

Lacan : horreur en verlangen om te weten

Dit verlangen om te weten emanciperen wij uit de dagresten, uit de persoonlijkheid van Freud, teneinde het structureel te gronden. Gooien we meteen onze Lacaniaanse kaarten op tafel. Dat kan zorgen voor enige stichtende verwarring, waarin plots een nieuwe configuratie verschijnt. Vooreerst is voor Lacan het verlangen op zich altijd een verlangen om te weten. Iets later wenst hij echter die verbijzondering "om te weten" voorlopig tussen haakjes te plaatsen. Dat voorlopig mag men enkele jaren later ook al weer tussen haakjes plaatsen. Op dat moment is voor Lacan geen sprake meer van enig verlangen om te weten. Daarbij neemt Lacan zelfs stelling tegen Freud. Nog één jaar later komt de aap uit de mouw. Het weten wordt niet gestuurd door een verlangen, wel door een horreur. (45)

Met die horreur om te weten wordt een oorspronkelijk structureel punt blootgelegd. Inderdaad vormt, logisch gezien, die horreur een eerste tijd. Het verlangen om te weten moet, als tweede tijd, een antwoord bieden op die horreur : doordat het constant vragen doet stellen naast de kwestie.

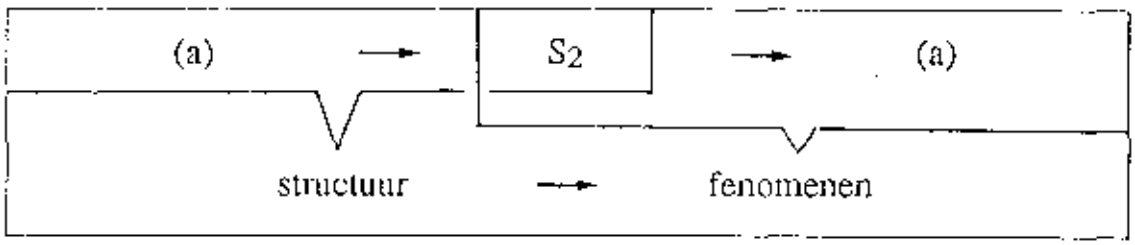
Een onvermoeibare vraaglust, stelt Freud vast, getuigt van het verlangen om te weten bij kleine kinderen. Die vraaglust is raadselachtig voor de volwassene. Tot deze beseft dat al die vragen slechts rond de pot draaien en geen einde kennen, omdat ze slechts die ene vraag vervangen die het kind toch niet

stelt. Lacan gaat zelfs nog iets harder in dezelfde lijn verder. Om hun ouders te behagen doen kinderen alsof ze zich aan de antwoorden interesseren. Maar vanaf het moment dat ze echt iets weten, verdringen ze het. Ze denken er gewoon niet meer aan.

Horreur om te weten als eerste logische tijd. Dat betekent dat, in de fenomenologie of beleving van het weten, verlangen en horreur elkaar wel op elk moment van het voorplan kunnen verdringen, doch dat er nooit sprake zou zijn geweest van verlangen om te weten als niet eerst, vanuit een moment van horreur, dit weten zou zijn geïdealiseerd, geïmaginariseerd als na te jagen doel. (46) "Ik wil alles weten" betekent "Ik wil niet weten wat niet te weten is".

Het punt van horreur om te weten is voor het kind in den beginne gegeven als het geslachtsonderscheid. Niet alles valt te weten in verband met het geslachtsonderscheid. Dit kan niet in zijn twee tegengestelden gesymboliseerd, betekend, in taal gevat. Er is immers slechts één betekenaar voor beide geslachten, en dat is de fallus. Die fallus is betekenaar in de mate dat hij er ook niet kan zijn, dat hij onderhevig is aan het 'fort' (vrouw) - 'da' (man) spel. Van de kant van het vrouwelijk lichaam kan niet zoiets aangebracht dat in een 'fort' en een 'da' tot betekenaar wordt. Zij geeft enkel een afwezigheid te zien, een reëel gat. Dat doet Lacan ertoe besluiten dat er geen betekenaar is voor de vrouw. De vrouw is dus het reële van het geslachtsonderscheid waarvoor het weten steigert & terugschrikt. Zij is de waarheid die door het weten (als verzameling van betkekenaars) niet te articuleren valt.

Na die traumatische ontmoeting met het zijn, het genot, de waarheid, de vrouw, het reële, na die ontmoeting zal zich het weten, in het onbewuste en onder de dekmantel van een verlangen, van dit naamloze-punt-met-de-oneindig-vele-namen afkeren. In een dialectische hoogvlucht van thetische en antithetische betekenaars wordt naar het absolute weten gestreefd, als synthese van alle betekenaars. (47) Het verlangen om te weten (S_2, tweede tijd) is een vlucht voor het object ((a), eerste tijd). Op die vlucht kan het subject echter weer met dat angstwekkende object geconfronteerd worden. Dat is wat Freud overkomt in zijn Irmadroom.

Figuur 4

Freud : verlangen om te weten over de geboorte

Hoewel Lacan inzake de 'Wisstrieb' een berispende oprisping tegenover zijn Freud laat horen, klinkt alwat wij hier te berde brachten, vanuit een Lacaniaans perspectief, nog behoorlijk Freudiaans in de oren. Volgen we daarom even Freud op de voet bij zijn situering van 'Wisstrieb', 'Forschertrieb', 'Forschertätigkeit', 'Wissendrang' of 'Wissbegierde'.

Wanneer we zouden kunnen afzien van onze lichamelijkheid, zegt Freud, en als louter denkend wezen, beperkt tot een oog op de wereld zouden vallen, dan zou niets meer in het oog springen dan het geslachtsonderscheid. Vermits voor het mensenkind echter niet is voldaan aan die Cartesiaanse voorwaarden, vormt het geslachtsonderscheid aanvankelijk geen enkel probleem. Het verlangen om te weten ontwaakt slechts ter gelegenheid van de geboorte van een rivaal. Waar komt die plots vandaan. Aan dat eerste narcistische probleem, met het daaruit voortspruitende verlangen om te weten, is echter reeds een bepaald weten voorafgegaan. En dat is de eerste infantiele seksuele theorie die iedereen, vader én moeder, een penis toedicht. Vooreerst het weten dat er slechts één geslacht bestaat. Vervolgens het verlangen om te weten waar de kinderen vandaan komen. Dat is Freud in 1908, over infantiele seksuele theorieën.

Merkwaardig is wel dat hij één jaar voordien, in een artikel over de seksuele voorlichting, de vraag naar de herkomst der kinderen had voorgesteld als tweede grote probleem voor het kind in iets latere jaren. Het eerste probleem voor de seksuele 'Wissbegierde' is dan de eigen penis. Die vormt het uitgangspunt voor de logische categorisering der waarneembare wereld. Voor elke mens geldt dat hij een penis heeft. Eigenlijk is het juister van te zeggen dat het kind een theorie, een weten heeft rond de geslachten, zelfs dat het de meest logische oplossing heeft. Pas later zal dat weten een probleem blijken te zijn, namelijk bij de gecombineerde invloed van de castratiedreiging en de mogelijkheid dat weten te verifiëren. Dat is dan ook Freuds laatste opvatting, zoals in 1915 ingelast in de "Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie".

Volgende sequens van logische tijden lijkt zich op te dringen : weten in verband met de geslachten, iedereen heeft hetzelfde genitaal (de theorie van de fallische moeder) ⟶ schrik tegenover het ontbrekende vrouwelijke genitaal, het weten faalt⟶ verlangen om te weten vanuit het probleem van de herkomst der kinderen. Vanaf het moment dat het weten over de geslachten een schrikbarend probleem wordt, verschijnt het geboorteprobleem als het ware in de plaats van het geslachtsprobleem. De eerste vruchten van dit door het geboorteprobleem gewekt verlangen om te weten, zijn dan de geboortetheorieën. In Freuds laatste beschouwingen (1915) rond die 'Wisstrieb' is het vooral in de vóórpuberteit dat het geboorteprobleem centraal staat. Dus : we-

ten in verband met geslacht —→ horreur om te weten op dit gebied —→ verlangen om te weten op andere gebieden. (48)

Met die logische tijden zitten we nog altijd op het niveau van de structuratie, in een mythische kindertijd, van het verlangen om te weten. Hoe vindt dit verlangen om te weten nu doorgang naar de volwassenheid, waar het zich dan als persoonlijkheidskenmerk manifesteert. Waar het dan als dagrest, en via de energie van het infantiele verlangen om te weten, zijn doeleinden verder kan nastreven in het droomleven.

Vooreerst vindt het die doorgang meestal niet. Daar het verlangen om te weten vroegtijdig verknoopt is geworden met seksuele interesses, zal het eenzelfde lot van verdringing ondergaan. Dat is de neurotische denkremming. Indien echter reeds in de kindertijd de seksuele driften die zich rond het *verlangen om te weten* ('Forschertrieb') schaarden, eveneens konden gesublimeerd tot een *verlangen om te weten* ('Wissbegierde'), dan omzeilt dit hele complex de verdringing. In de volwassenheid verschijnt dan een ongeremde en vruchtbare intellectuele interesse op andere domeinen dan het geslachtsonderscheid. Dit is Freuds visie op de volwassen verhouding tussen horreur om te weten over het geslachtsonderscheid en verlangen om te weten, bij zijn identificatiefiguur Leonardo da Vinci. Tegengesteld aan Leonardo heeft Freud zich echter wel met het geslachtsonderscheid ingelaten. In de Irmadroom wordt de horreur daartegenover opnieuw levendig. En ze leidt tot een desintegratie van het verlangen om te weten. (49)

Lacan : verlangen om te weten bij het subject = verlangen om te weten bij de Ander

Noch bij Freud noch bij Lacan is sprake van een oorspronkelijk verlangen om te weten bij het subject. Bij Freud wordt het tot dit verlangen geïnspireerd door het geboorteprobleem. Vanwaar, hoe en waarom die inbreuk op mijn narcisme, dat nieuwe kind van juist weer mijn ouders. Van dit accident legt Lacan de structurele dimensie bloot.

Doorheen het geboorteprobleem en het daaruit geboren verlangen om te weten stelt het kind het verlangen van zijn ouders in vraag. De kindervraag naar het waarom der dingen ondervraagt de subjectieve implicatie der ouders in hun spreken over die dingen : "waarom spreekt gij tot mij over die dingen." Achter hun uitspraken worden de ouders als uitspreker in vraag gesteld. Niet weten wat die ouderlijke Ander wil, waarom hij iets uitspreekt; of de confrontatie met een zuiver, oninvulbaar verlangen van de Ander : dit is bij uitstek een angstwekkende situatie. Het subject haast zich dan ook dit verlangen van de ouderlijke Ander in te vullen. Het schrijft die Ander een verlangen om te weten toe. Met zijn vragen probeert het kind te voldoen aan wat het veronderstelt dat de Ander aan vragen verlangt teneinde zijn verlangen

om te weten te kunnen demonstreren. Het kind dat vraagt, lijkt wel bezield door een verlangen om te weten, maar in de grond wil het er zich slechts van verzekeren dat de Ander bezeten is door een verlangen om te weten.

Dat kinderlijke vragen kan beschouwd als de grondvorm van de hysterische overdracht. Er wordt immers een verondersteld wetend subject geïnstalleerd. Of beter : een subject waarvan mag verondersteld dat het verlangt te weten. Het product van het hysterisch discours is inderdaad een man bezeten door het verlangen om te weten. Dat zal hem echter nooit leiden tot het weten van de waarheid van waaruit het hysterische subject haar symptomatische vraag articuleert. Ze kan zich als object (a) onttrekken aan de man wiens verlangen ze eerst heeft georiënteerd als verlangen om te weten over haar wezen.

$$\frac{\$(4)}{a(3)} \longrightarrow \frac{S_1(5)}{S_2(1)} \qquad //(2)$$

Figuur 5

(1) De man die zich een verlangen om te weten liet influisteren door de vragende hysterica, is ...
(2) onvermogend om te weten over ...
(3) het wezen van de vrouw als waarheid onder ...
(4) haar symptoom ...
(5) waardoor ze hem een vraag stelt. (50)

Kinderlijke vragen en hysterische symptomen, allebei moeten ze het subject toelaten zich als reële object (a) te onttrekken aan het veronderstelde verlangen om te weten bij de Ander, aan de Ander die daardoor tot de betekenaar is beperkt. Dat structurele onvermogen van het hysterisch discours vermijdt de angst bij het onbemiddeld overgeleverd zijn als object (a) aan het oninvulbaar, enigmatisch verlangen van de reële Ander.

Zo onttrekt zich hysterica Irma als object (a) aan Freuds verlangen om te weten. Haar angstvermijdingsmanoeuvre is echter bron van angst voor Freud : zijn verlangen om te weten keert tot horreur. Wat hij zijn seksuele grootheidswaan noemt, namelijk het bezitten of kennen van alle (drie) vrouwen met die ene Irma, slaat om. Met die ene Irma ontsnapt hem elke vrouw. (51)

2.1.2. (a) : "De ce qui vous regarde sans vous regarder vous ne connaissez pas l'angoisse"

Oedipus in het scopische

Het verlangen om te weten is ontstaan uit een horreur, hoe kent het daarin weer zijn grens. Even het verhaal van een Oedipus zonder veel complexen. Oedipus wil zien wat aan gene zijde van het bevredigd verlangen ligt. Het bevredigend object van verlangen bezit hij werkelijk, hij geniet van de moeder, heeft kennis aan haar. Het 'Jenseits' of de gevolgen daarvan moet hij onder ogen zien. Dat is zijn zelfbestrafling. Hij rukt zich de ogen uit en werpt ze van zich weg. Zijn eigen ogen die hem van op de grond aankijken, dat is de blik als angstpunt. Vanaf dat moment wordt hij helderziend. Zo sluit hij in Kolonos meer de ogen voor zijn lot. Men kent zijn klacht daar : mocht niemand ooit naar zijn geboorte hebben uitgezien. En hij onttrekt zich aan het oog der nabestaanden. (52)

Bij wijze van eerste interpretatie hebben we, met Lacan, het verhaal van Oedipus scopisch gelezen. Inderdaad werkt dat niet oorspronkelijk gegeven verlangen om te weten met de energie van de kijklust of scopische drift. (53)

Scopische drift met haar opsplitsing tussen oog en blik. Enerzijds het actieve kijken doorheen het oog, vanuit een centraal integratiepunt in het ik. Via dit instrumenteel oog organiseert het ik zijn waarnemingswereld binnen een klassiek geometraal perspectief. Alles is zichtbaar zover het oog reikt. Ik kan zelfs mezelf bekijken, ik kan zien dat ik kijk naar mezelf. Anderzijds de blik als blinde vlek in de waarneming. De blik is het punt dat we nooit zelf te zien krijgen en dat ons daardoor blijft achtervolgen, van alle kanten aankijkt. Het is de vorm die de castratie aanneemt in het scopisch register.

Het scopische is wel het register waarbinnen de kloof van de castratie (waarin de blik verschijnt) op de meest geslaagde wijze kan vermeden. Er wordt als het ware een doek gespannen over die castratiekloof. Op dit doek kan het actief kijkend oog zijn wetenschappelijk verantwoord perspectief kan projecteren. Daarop komen de dingen der wereld in een harmonieuze verhouding tot elkaar. Dit doek is het fantasma. (54)

Bij het opdoeken van de fantasmatische realiteit (waarin Oedipus ongeweten met zijn moeder de koning te rijk was), verschijnen hem de eigen ogen als losstaand in het kader der castratie. Een onmogelijk zicht bedreigt Oedipus met zijn eigen ogen van buitenaf.

Als we de fantasmatische realiteit beschouwen als perfecte spiegeling van onszelf, als narcistisch correlaat, dan is de blik wat daaraan weerstaat. De blik verschijnt wanneer ons spiegelbeeld verdwijnt. En dat is wat gebeurt wan-

neer bijvoorbeeld de ogen van ons spiegelbeeld een zelfstandig leven gaan leiden : ze kijken van ons weg, knipogen ons even toe, sluiten zich voor onze verwonderde ogen, volgen ons als we er ons van afwenden, slaan ons zonder verpinken gade. Telkens is dat een moment van angst waarin het eigen spiegelbeeld, gecompleteerd (en dus eigenlijk vernietigd) door die zelfstandige blik, tot onze dubbel wordt.

De angstwekkende blik in Irma's mond ⟶ lyriek? - walging? - symboolduiding?

In zijn Irmadroom laat Freud, na confrontatie met de blik als object (a), een aantal dubbelgangers aandraven. Slechts door zich telkens aan één zijner dubbels te substitueren kan Freud als gedeeld subject tot een eigen verlangen komen. In confrontatie met het object (a) is hij op weg naar een eigen verlangen. (55) Dat is het verlangend subject ($) als derde tijd in onze droomdiscourssequens. Daarover straks meer.

We hernemen even de eerste tijd die Freud brengt tot de tweede tijd van confrontatie met het object (a). Bezeten door het verlangen om de waarheid over De Vrouw te weten, geraakt Freud in een dialoog met Irma verwikkeld. Binnen die duele relatie of imaginaire bekvechterij krijgt hij haar in het kader van een raam. Om nog meer te weten, nog meer te zien. De imaginaire relatie wordt fantasmatisch omlijst. Freud geeft Irma een plaats in zijn scopisch fantasma. Die hele eerste droomscène kan beschouwd als de constructie van het fantasma in zijn functie van remming binnen het scopisch register. "ogen om niet te moeten zien ... wat niet te zien is" als een variant op "verlangen om te weten teneinde niet te moeten weten ... wat niet te weten is."

En zie, in dat fantasmatisch kader als laatste weerstand van Freud, opent Irma plots de mond, als het voorhangsel van een tempel dat van boven tot onder in tweeën scheurt. Dat is de actie of het versnellingsmoment van het scheuren van het fantasmatisch scherm. Onmogelijk om hier niet te denken aan het plots openvliedend raam als enige tijd van de Wolfsmandroom.

Lacan - lyriek?

Wat ziet Freud als Irma de mond opent. Naar het voorbeeld van Freud, die op dat moment door de ogen van zijn meer ervaren collega's gaat kijken, ruimen wij thans baan voor Lacan. We laten hem uitgebreid aan het woord over Freuds angst. Dat gebeurt in zijn Sém. II.

(...) schrikbarend, angstwekkend beeld, waarlijk Medusahoofd dat opdoemt (...) openbaring van wat eigenlijk onnoembaar is (...) complexe, niet situeerbare vorm die er evengoed het oorspronkelijk object bij uitstek van maakt, ravijn van de vrouwelijke schoot waaruit elk leven opstaat, kloof van

de mond waarin alles verzwolgen wordt, beeld van de dood waarop alles uitloopt (...) angstwekkende verschijning van een beeld dat de openbaring bolt van het reële onder zijn minst toegankelijke vorm, van het reële zonder enige mogelijke bemiddeling, van het ultieme reële, van het essentiële object dat geen object meer is, maar datgene waarvoor alle woorden stokken, en alle categorieën falen, het angstobject bij uitstek (...) het meest beangstigende in het leven van Freud, zijn relaties met vrouwen, met de dood (...) reële aan gene zijde van elke bemiddeling, imaginair of symbolisch (...) absolute ander aan gene zijde van elke subjectiviteit (...) essentiële ongelijke, die noch het supplement noch het complement van de gelijke is, het beeld zelve van de ontheemdheid, de essentiële verscheurdheid van het subject (...) iets wat in geen geval kan verward met de dagelijkse waarnemingservaring, iets dat we een "Id" zouden kunnen noemen en dat we, om verwarring te vermijden, gewoonweg een "quod" zullen noemen, een "wat is dat ?" (...) object waarvan de mens op onherroepelijke wijze gescheiden is en dat hem de figuur zelve toont van zijn verworpenheid in de wereld, object dat hem in essentie vernietigt, beangst, dat hij niet kan vervoegen, waarmee hij zich niet echt kan verzoenen, dat hem van de wereld afzondert, dat niet het perfecte complement is van zijn verlangen (...) verschrikkelijke ontdekking van het vlees dat men nooit ziet, de grond der dingen, de keerzijde van het gelaat, het gezicht (...) vlees waaruit alles ontstaat, (...) lillend, vormeloos vlees, vlees waarvan de vorm op zich angst wekt. Angstvisioen, identificatie van de angst, ultieme revelatie van het "dit zijt gij — gij zijt wat het verst van U afstaat, dit meest vormeloze." Het is op deze revelatie van het type "Mané, Thecel, Phares" dat Freud botst op het toppunt van zijn behoefte om te zien, te weten, behoefte die zich tot dan uitdrukte in de dialoog van het ik met het object.

Reeds in dat Sém. II (1955) vermeldt Lacan ongeveer alle structurele kenmerken van het angstobject dat hij pas systematisch ging benaderen via het object (a) in zijn Sém. X (1962-1963). Denken we slechts aan *de angst is niet zonder object.* In het Sém. II heet dit *het essentiële object dat geen object meer is.* In termen van de Lacaniaanse algebra is dat het reële object (a) dat geen imaginair object i(a) meer is. En plastisch kunnen we dat object (a) veraanschouwelijken als wat tevoorschijn komt om Freud onbewogen aan te kijken, wanneer het masker van Irma's schoon gelaat (als i(a)) binnenste buiten wordt gekeerd. Het imaginaire, schone, vrouwelijke lichaamsoppervlak binnenste buiten keren teneinde de hand te kunnen leggen op het object (a) daarin : dat is een topologisch exploot dat de ware Sadiaanse held verdroomd in zijn werkelijkheid achter zou latenb. Onze neurotische held Freud is het echter bron van angst. En toch droomt hij onverdroten door. (56)

Lacaniaan - walging?

Wat ziet Freud als Irma de mond opent. We lieten een lyrische Lacan aan het woord. Voor de al minder lyrisch overkomende Lacaniaan André aanschouwt Freud op dat moment de geboorte van drie thema's die zijn oeuvre zullen oriënteren als drie verschijningswijzen van het onnoembare. Vooreerst het reële van het vlees, dat is het vrouwelijk genitaal orgaan als gedeseksualiseerd buiten de fallische betekenaar. Vervolgens de drie vrouwen : geen der drie zegt iets, ze incarneren het mutisme van de dood of de stilte die zich buiten het spreken tegen dit spreken verzet. Het laatste thema is dat van de droomnavel : wat niet te erkennen valt, de stilte die binnen het spreken dit spreken mogelijk maakt. Volgens André zal Freuds parcours dit onnoembare reële overdekken door het symbolische, door de formules van Oedipus- en castratiecomplex bijvoorbeeld. In dat opzicht is de Irmadroom programmatisch voor Freuds evolutie.

Verwonderlijk is wel hoe André van daaruit, in de loop van zijn seminarie, als het ware vermijdt van over het angstobject te spreken. Hetzelfde structureel punt dat in Freuds droom, althans in Lacans lezing ervan, als beangstigt, moet in de ontstaansgeschiedenis van de hysterie, althans in André's lezing, aanleiding geven tot walging als primair fenomeen. Dit laat hem alleszins toe voor een eerste en meteen voorbeeldige Lacaniaanse conceptualisatie te zorgen van de door Lacan inderdaad erg stiefmoederlijk behandelde *walging* ('Ekel'). Die walging kwam bij de vroege Freud nochtans een belangrijke plaats toe inzake de hysterie. Onze lof mag echter niet blindmaken voor het feit dat André zijn Freud wel even geweld lijkt te moeten aandoen om die walging als primair affect bij de hysterie te verdedigen in plaats van de door ons verwachte angst. Waar Freud het heeft over *schrik* ('Schreck') of *schrikuiting* ('Schreckäusserung') als primair hysterisch symptoom bij de confrontatie met de seksualiteit (in zoverre die niet psycho-seksueel of symbolisch te verwerken valt) en waar Freud slechts zijdelings melding maakte van een *afkeer* of *horreur* ('Abneigung') als metapsychologisch-structurele term (die niet van hetzelfde niveau lijkt als het controversiële fenomeen van de walging), daar lijkt André toch overal die walging als structurele dimensie te willen promoten. (57) Voorlopig zouden we hier willen volstaan met het stellen van het probleem. Op de oplossing ervan lijkt het ons voordeliger de lezer te laten wachten tot in het hoofdstuk over de Navel en structurele aanverwanten in de neurosenpsychologie van de vroege Freud. Daar immers zullen we de elementen aanbrengen die moeten bijdragen tot een beter begrip van onze oplossing voor het probleem van het primaat van de schrik of de walging in de hysterie.

Wij - symboolduiding?

Wat ziet Freud als Irma de mond opent. We lieten Lacan, en in zijn spoor, een Lacaniaan, aan het woord. In beider sporen, willen we thans ook onszelf laten horen.

Vatten we de droomtekst weer even nauwkeurig in het oog. Freud *vindt rechts een grote witte vlek en elders bemerkt hij, op merkwaardig gewrongen bouwsels (...) uitgebreide witgrijze korsten.* Wat hem uit de keel van Irma aangaapt zijn twee witachtige vlekken. De ene is een eenheid. De andere is als het ware gebroken, de structuur van de droom getrouw valt ze in drie stukken uiteen. (58)

Zoals Oedipus zijn castratie onder ogen dient te zien, onder de vorm van de eigen brekende ogen geworpen op de grond van zijn moederland, zo wordt Freud zijn castratie getoond onder de vorm van de eigen ogen in de keel van Irma.

De castratie wordt altijd eerst gezien op het niveau van de Ander, op het niveau van het lichaam van de moeder. Binnen het kader van die castratie van de Ander kan men de eigen castratie situeren of invullen. Eerst horreur tegenover de castratie, dan pas angst gerelateerd aan de eigen castratie. (59)

Ook de Wolfsman wordt in zijn droom bekeken door zijn eigen ogen en dit onder de vorm van vijf (tekening) of zes à zeven (droomtekst) witte wolven in het kader van een raam. In dat droomkader stellen die wolven de gefascineerde blik samen waartoe de Wolfsman ooit moet zijn beperkt geweest in de werkelijkheid, tegenover de coïtus van zijn ouders. Die wolven zijn thans één en al oog, zoals hij in die oerscène is geweest. (60)

Oedipus, Freud, Wolfsman : alle drie schrikken ze terug voor de blik, voor de zelfstandig verschijnende eigen ogen als object (a). Dit object (a) verschijnt meestal als opaak, als ondoorgrondelijk en dus niet vatbaar voor verdere analyse of interpretatie. Soms kan het in de analyse echter wel een aanknopingspunt vormen voor een constructie. Namelijk als er een cijfer met zijn verschijningsvorm gemoeid is. Dat cijfer is als het ware de in het slot van het fantasma vastgeroeste sleutel tot die mythische en traumatiserende oerscène waarin het subject werd gedeeld, waarin zijn verlangen vorm kreeg.

Lacan verwijst in dit verband naar Freuds notie van *versplintering* ('Aufsplitterung') van de libido bij de Wolfsman. (61) Vanuit de vijf van het aantal wolven, al over de curieuze depressies van de Wolfsman om vijf uur, oppert Freud de hypothese dat die oerscène om vijf uur zou plaatsgegrepen hebben. Ook in de blik als object (a) in Freuds Irmadroom vinden we dergelijke libidinale versplintering. Of juister : we vinden er een spanning tussen éénheid en drievuldige versplintering. Die spanning balt, in de kleinst mogelijke notedop, nog eens de structuur van die droom. Zoals bij de Wolfsman

het cijfer vijf zo tekent het cijfer drie Freuds object (a) in zijn versplintering. Lacan noemt dit cijfer een kwaliteit van dat object (en dus niet de kwantiteit ervan). Dit cijfer is het spoor dat het object (a) in het fantasma is blijven meedragen van de oersituatie waarin het subject werd gedeeld, tot een eigen verlangen kwam. Misschien dat we in ons volgend hoofdstuk, over Freuds kinderangstdroom, iets meer aan de weet komen over die drie.

Zijn wij echter niet, onder een karrevracht Lacaniaanse referenties naar de meest klassieke symboolduiding aan het verglijden. Maken wij van die twee witte vlekken niet een symbool van een vooronderstelde betekende, met name de blik.

Laten we, om onszelf wit te wassen, wat witter te doen overkomen, twee anderen zwartmaken. Anzieu vooreerst. In zijn interpretatie van de Irmadroom in termen van het infantiele verlangen, stelt Freud zich de scène zijner verwekking voor als een soortement Bevlekte Ontvangenis. Irma's barok ogende keel als de moederlijke vagina & uterus bezoedeld met vaderlijke spermavlekken : zal dit tot conceptie leiden, zo vraagt zich Anzieu's Freud beangst af. (62)

Deze genitale interpretatie van Irma's mond als obsceen theater waarin de seksuele verhouding wordt opgevoerd, druist regelrecht in tegen elke Lacaniaanse lezing. Als een hysterica de mond opent dan is dat enkel om te verkonden dat er geen seksuele verhouding bestaat, dat het genitaal primaat haar koud laat. Ze deed Freud er dan ook toe besluiten dat er geen genitaal primaat bestaat met een gelijkberechtigd mannelijk en vrouwelijk geslachtsorgaan. Er is enkel een fallisch primaat, met het mannelijk orgaan als referentie ('Penisneid'). Freud hoorde echter eveneens uit haar mond dat het verlangen naar de (vaderlijke) penis niet geheel haar reële wezen als vrouw uitmaakt. Irma opent haar mond : ze ontkent daarmee zowel de bestaansmogelijkheid van de genitale verhouding, als dat ze het tekortschieten voor haar vrouwelijkheid aantoont van het fallisch primaat.

In éénzelfde genitale lijn zou zich ongetwijfeld ook Bell meester gemaakt hebben van het cijfer "twee". Twee witte vlekken in een keel zouden voor haar niet veel anders kunnen betekenen dan testes in een balzak. Inderdaad betreft de mannelijke castratie-angst voor haar niet zozeer de penis als wel de testes. In Freuds eigen dromen zoude het wemelen van testes & scrota. Idem voor de dromen van anderen en zelfs voor zijn gevalsstudies. Freud blijft als het ware blind voor testes & scrota en klampt zich als het ware fobisch aan de penis vast. Dat zou berusten op zijn eigen scrotaal abscès.

Ter identificatie van scrotale symbolen hanteert Bell volgende criteria. De beweging is springerig omhoogtrekkend. De vorm is *bloembolvormig gezwollen* ('bulbous'). Het aantal is twee. En hun verhouding is lichtelijk in onevenwicht, doch nog broederlijk naast elkaar. Louter imaginaire criteria, die

moeten dan ook tot surrealistische stellingen leiden. Een ster bijvoorbeeld is een testikelsymbool. Gelijkt ze qua vorm immers niet meer op een testikel dan op een penis. Als een ster op een testikel lijkt, dan kan een streep bijna niet anders dan op een penis te lijken. Stars-and-stripes als het complete genitaal superapparaat, de vlag dekt de lading bij USABell.

Het belang dat ze aan de "twee" hecht, getuigt ook niet meteen van een gedegen kennis van de Freudiaanse droomtaal. Net als bij de vorm blijft haar "twee" uit de realiteit ook in de droom een "twee", 2 = 2 dus. Voor Freud daarentegen is de "twee" in de droom vaak de ontkenning van de "één" die "geen" werd in de realiteit. Dat is de penis, die door zijn mogelijkheid om er niet te zijn, zich in de droom als betekenaar, als fallus, vermenigvuldigt. Testes & scrotum kunnen voor ons part in de droom voorkomen, doch dan enkel als imaginaire dagresten, als somatische bron van de droom. Als echter de fallus in de droom voorkomt, dan is dat niet omdat men overdag met een erectie te kampen had. Wel vanuit infantiele seksuele theorieën. En daarin geen spoor van testes & scrotum. In die infantiele seksuele theorieën betreft de castratie enkel de beurtelings in het oog springende en door zijn afwezigheid schitterende penis, en niet de functionele vernietiging van de testes. (63)

Anzieu, en vooral Bell interpreteren elk punt in de droom vanuit een vooronderstelde seksuele betekenis. Het ware symbool is altijd concreet gefundeerd, het symboliseert altijd de geslachtsdelen, mannelijke of vrouwelijke, in hun geheel of in hun delen. Voor Lacan daarentegen verwijst elk symbool naar de plaats waarop de penis kan ontbreken. *Het symbool komt op de plaats van het gemis, gevormd door het "wat op zijn plaats ontbreekt", dat noodzakelijk is als beginpunt van de dimensie van verschuiving van waaruit het gehele symbolenspel werkt.* (64)

Na gewezen te hebben op de echte excessen van de symboolinterpretatie, dient nog eens benadrukt dat ons niet zozeer het cijfer twee van de twee-witte-vlekken-als-twee-ogen interesseert, als wel het cijfer van de versplintering van de blik als blok of opaak object. Voor de Wolfsman vijf, zes, zeven; voor Freud drie. Die cijfers vallen niet te interpreteren als betekenaar, de vrije associatie er rond blokkeert.

Een cijfer lijkt dus op twee wijzen een sleutelpositie te kunnen innemen voor het gedeelde subject. Vooreerst kan het cijfer dat men zich vrijelijk laat te binnen vallen, via een zich razendsnel afwikkelende associatieve ketting, een snelweg tot het onbewuste met zijn talige structuur openen. Freud onderwierp graag zijn goed geïnformeerde en welwillende leek, dus de potentiële analysant, aan deze overtuigende proef van het bestaan van het onbewuste en zijn determinisme. (65) Anderzijds is er het cijfer waarrond de overdracht of vrije associatie blokkeert, zoals het geval is met de vijf bij de Wolfsman. Dit cijfer is niet meer een sleutelbetekenaar tot het talig gestructureerde onbewus-

te. Wel is het *de kwaliteit van het object (a) in het fantasma*, fantasma dat het reële van de oerscène verzegelt. Oerscène waarin het onbewuste verlangen ontstond. Rond dit punt van reële of definitieve weerstand, acht Freud constructies noodzakelijk en zijn symboolduiding, zij het met enige weerzin, toegestaan.

De constructie slaat oop de *samenstelling* of *schikking* ('ordonnance') van het reële subject. Ze slaat op het mythisch verhaal van de structuratie van zijn verlangen, op de plaats die het subject als reële in het fantasma inneemt sedert de oerscène.

Voor Freud is de overtuigingskracht van de analytische constructie functie van de historische waarheid of het reële dat ze bij de analysant vermag te vatten. Ze is dus geen functie meer van de (symbolische) overdracht waardoor de analysant vatbaar is voor suggestie vanwege de analyticus.

Miller wijst op twee verschillen tussen Freud en Lacan. Vooreerst is de constructie van het reële subject voor Lacan altijd vierledig, wijl Freud eerder neigt tot drieledigheid. Vervolgens wordt bij Lacan de constructie nooit medegedeeld aan de analysant. (66)

Ook wanneer de droomcensuur zou uitgeschakeld zijn, dan nog zouden we niet in staat zijn de droom te verstaan, dan nog zou de manifeste droom niet samenvallen met de latente droomgedachten. (...) Bij de droomduiding van normale personen of bij de duiding van eigen dromen, (...) blijven er gevallen over waarbij de associatie het laat afweten (...). Bij zulke stomme droomelementen (...) overtuigt men er zich van dat elk aandringen nutteloos is (...). (67)

De interpreteerbare verhoudingen tussen manifeste tekst en latente droomgedachten zijn metaforisch-metonymische omzeilingen van de censuur. Daarbij kan elk manifest element als betekenaar (S_1), in het spreken erover, als het subject ($) representeren voor de latente gedachten (S_2). Een alternatieve verhouding tussen manifeste tekst en latente gedachten blijkt thans het symbool : een manifest element dat niet interpreteerbaar is, dat het subject niet tot een andere betekenaar brengt. Een manifest element kan dus zowel een betekenaar zijn als een symbool. Men hoede er zich dus voor om alles tot de betekenaar te herleiden.

De termen van Schrebers 'Grundsprache' bijvoorbeeld worden door Freud als symbolen beschouwd. Het zijn dus geen betekenaars die via metaforisch-metonymische wegen tot zijn onbewuste leiden. Freud vermijdt van zich te ver te wagen op de verleidelijke weg van de symboolduiding. (68)

Hoewel Freud dit nergens met zoveel woorden zegt, mogen we ook aannemen dat de geopende mond in de Irmadroom voor hem een symbool is, en geen betekenaar. Dat hij erover zwijgt, is dus geen kwestie van droomcen-

suur. Symboliek is immers een tweede en onafhankelijk moment van *droomvervorming* ('Entstellung'), naast de droomcensuur.

In elke droom, in elke onbewuste formatie schuilt een harde, niet verder interpreteerbare reële Kern. Die Kern toont zich als een overvol woord, waar alle andere woorden qua betekenis naar verwijzen, en in opgeslokt worden.

Voor Freud is dat de open mond als Navel van de droom. Die heeft hij, zijn methodologische horreur tegenover de symboolduiding getrouw, niet symbolisch geduid. Achteraf heeft hij zichzelf nochtans mogelijkheden genoeg gegeven om de mond, of ook de Navel, vanuit een infantiele seksuele theorie, als symbool voor de vrouwelijke genitale opening te duiden. (69)

2.1.3. $: "Immixtion des sujets"

Imaginair versus ultiem object

In zijn imaginaire kent de mens geen ultiem object. Tegengesteld aan het dierlijke imaginaire dat zorgt voor de instinctuele adaptatie aan een specifiek object (waardoor de sexpartner, in de paartijd, god wordt), zorgt het menselijke imaginaire voor een neutralisatie en een quasi-eindeloze proliferatie der objectwereld. Eigenlijk heeft de mens geen uitstaans met al die objecten waarnaar zijn ego telkens weer grijpt. Dit grijpt er slechts naar als geïdentificeerd met, als gegrepen in de grijpende beweging van de ander-gelijke of het spiegelbeeld. Het object dat het ego wil, is telkens reeds het object waarmaar die ander-gelijke zijn verlangen liet blijken. Het ego is een raar beest : jaloers wakend over objecten die het in feite kunnen gestolen worden, ware het niet dat het ze zelf reeds van een ander had gestolen. (70)

Plots kunnen echter die neutraliteit & proliferatie van de objecten in hun tegendeel omslaan. Dit is de confrontatie met het eigenste ultieme object, waarvan het subject onherroepelijk gescheiden blijkt, dat niet zijn complement is dat het de ander kan ontstelen. Dit object confronteert het subject met zijn isolatie, zijn 'Geworfenheit'. Voorbij imaginaire en narcisme weet het plots dat het zelf, als reële, het meest vormeloze object is.

Thans volgen we, in de Irmadroom, de effecten van die angstwekkende confrontatie, van dat trauma.

Decompositie der identificaties van het ik

In de tweede grote droomscène valt Freuds ego uiteen. Wat rest zijn de identificatiefiguren die Freuds sociale ego uitmaken, met hun voornaamste attribuut van verlangen om te weten. En dat zijn de drie sciëntistische narren, zijn gelijken en meerderen in het weten. Op dat moment is geen sprake meer

van een Freud die uit eigen naam, als een "ik" kijkt en ziet. Enkel een *wij weten* en zelfs een *ik bemerk zoals hij*.

Op scène maken die drie identificatiefiguren er wel een ware janboel van. Ze praten door elkaar en tegen elkaar in zonder dat er één Freuds mening vertolkt. Als identificaties van het sociale ego zijn ze niet meer gevat in de matrijs van de eerste imaginaire identificatie van het ideale ik (i (a)). Het ideale ik is het schitterende eerste beeld van zichzelf als eenheid in de spiegel, waar die identificaties van het sociale ego (onder andere de vriendschappen) weer naartoe streven. Als die imaginaire identificatie van het ideale ik niet meer haar functie vervult, niet meer de sociale identificaties eenheid en richting geeft, dan kan dat enkel te wijten zijn aan een falen der symbolische identificatie van het ik-ideaal (I(A)).

Drie logische tijden laten zich dus in het identificatieproces van het ik onderscheiden. Vooreerst de symbolische identificatie van het ik-ideaal (I(A)). Deze is de voorwaarde voor de imaginaire spiegelidentificatie van het ideale ik (i(a)). Dat ideale ik kan vergeleken met een cirkel, waarvan vervolgens de zich vierkant op elkaar stapelende sociale identificaties der vriendschappen vergeefs zullen proberen de quadratuur te construeren.

Inmenging der subjecten

De imaginaire decompositie van het ik, of het uiteenvallen van de identificaties in de Irma-droom, is door Lacan van een uiterst suggestieve benaming voorzien geworden. Daarop is hij later vaak teruggekeerd als conceptualisatie van het gedeelde subject ($) : *inmenging* ('immixtion') der subjecten.

Dat betekent vooreerst dat zich op die droomscène drie subjecten wederzijds met elkaars zaken bemoeien, zonder dat ze daarmee enig uitstaans hebben. Een Lacaniaanse versie van de Freudiaanse conflictnotie.

Vervolgens betekent die inmenging dat elke onbewuste formatie het ik overstijgt. Ze speelt zich af tussen minstens twee subjecten met een wederzijdse implicatie ten aanhore van een Derde. Het onbewuste is niet iets diep in mij. Het is wel wat tussen U en mij, gemedieerd door de taal, verkeerd gaat, tegenover een Getuige. Een lapsus begaat men tegenover een ander, met een Ander die men erbij roept om de zaak te klaren of waarvoor men alles poogt te verbergen. Indien niet, dan blijft die hele zaak betekenisloos, stom toeval. Tegen de droom als louter fysiologisch fenomeen is dus in principe niets in te brengen. Maar hij wordt óók een zinvolle onbewuste formatie vanaf het moment dat hij ten behoeve van een Ander, dus in overdracht op een Ander, geregistreerd, onvermijdelijk vervormd verteld of zelfs verzwegen wordt. Hetzelfde voor de woordspeling. Zonder Ander aan de horizon is ze louter

taaldefect. Een onbewuste formatie gaat, door een Derde Getuige, weg en weer tussen twee subjecten die daardoor veranderd worden.

Tenslotte kant Lacan zich, met dat concept van inmenging der subjecten, tegen het onbewuste als kind-in-de-volwassene of als het verleden. Freud interpreteert immers de Irmadroom op het niveau van zijn actuele interesses, zijn drang tot weten in verhouding tot leermeesters en collega's. Zijn onbewuste is zijn actuele implicatie met andere subjecten. Inmenging der subjecten als definitie van het onbewuste, betekent dat de mens, vanuit zijn structurele afhankelijkheid van de kleine imaginaire ander en de grote symbolische Ander, zit opgescheept met een ego dat één conglomeraat is van onverzoenlijke identificaties met die ander & Ander.

Op de vraag "wie spreekt, wie weet, wie denkt in het onbewuste" kan geen antwoord gegeven. Het onbewuste subject is alle identificaties die als een veelkoppig monster door elkaar heen spreken, weten, denken. Op zich zijn dat stuk voor stuk zinloze discours. Door hun wederzijdse inmengingen echter kunnen ze elkaar toevallig interpreteren, zodat een bepaalde zin ontstaat.

Eenzelfde structuur van inmenging der subjecten doet Lacan verschijnen in Poe's "Purloined letter". In wat daar nog een *intersubjectief complex* noemt, isoleert Lacan drie tijden. Die drie tijden plaatsen drie paar ogen in een bepaalde verhouding tot elkaar. Die structuur van het intersubjectief complex in Poe's verhaal kunnen we overdragen op het tweede deel van Freuds Irmadroom. We vervangen wel het kijken door het weten. Dit is structureel hetzelfde : het verlangen om te weten manifesteert zich in het scopische register.

Voorcerst iemand die van niets weet : Otto is te dom om te helpen donderen, altijd is ie de sigaar. Vervolgens degene die weet dat Otto van niets weet en daardoor, verkeerdelijk meent dat alleen hij weet : spitsbroeder Leopold, die al Otto's flaters achter zijn rug meent te moeten ongedaan maken. Verkeerdelijk inderdaad, een derde weet tenslotte dat ook die tweede alweter iets niet weet : namelijk dat hij, als derde, ook weet. Die derde kent dus de gebreken in het weten van zowel de eerste als de tweede. In de Irmadroom is dat Dr. M als ultieme autoriteit inzake het weten. Wat echter zijn ridiculisering door Freud evenmin vermag te verhinderen. Ook Dr. M weet immers ergens niet. Bij herhaling van die driehoek van het weten kan ook hij immers op de verblinde plaats der anderen komen te staan. Die drie karikaturen, met hun tegensprekelijke houdingen tegenover het weten, hebben, in de eerste droomscène, samen Freuds verlangen om te weten gevormd.

Dat uiteenvallen der identificaties of die inmenging der subjecten zien we ook in psychotische fenomenen. In het beste geval is daarbij gepoogd die identificaties weer in verhouding te brengen, om die inmenging der subjec-

ten als primaire verdeeldheid van het subject te fixeren binnen de armatuur van een waanmetafoor. Bij Freud krijgen we die inmenging of depersonalisatie in de droom. Dit zegt niets over Freuds kansen op psychose, laat niet toe hem van daaruit bijvoorbeeld als borderline-geval te beschouwen. De droom als imaginaire formatie is immers niet specifiek voor een pathologische structuur, hij heeft dus geen diagnostische waarde. (71) Wel zijn er specifieke wijzen waarop neurose, psychose en perversie de eigen onbewuste formaties (en ook die van de Ander) in de overdracht brengen of "interpreteren" in het verhaal dat ze de Ander daarover doen. Specifieke reactiewijzen ook op de aflossing of omkering van die eigen interpretatie door de interpretatie van de Ander. Het verhaal dat Freud van die Irmadroom doet en waarmee hij, in een overdracht op de toekomstige analytici, op ons, de psychoanalyse grondt, dit verhaal knoopt aan bij het laatste element van die droom. En dat is de formule, als laatste term in de discourssequens (S_1). Daarrond zullen we ons dienen te bezinnen over het eventuele waankarakter van de psychoanalyse. (72)

Bezwijming

De subjectieve verdeeldheid, die in droom en waan letterlijk wordt uitgesplitst over diverse subjecten, die verdeeldheid kent een andere geprivilegieerde manifestatie in de hysterisch symptomatologie. Namelijk als bezwijming of flauwte. Daarin verdwijnt het ik eveneens van de scène. We krijgen er één der zuiverste en meest paradoxale manifestaties van het onvatbare, vervluchtigende karakter van het hysterisch subject. "Mij krijgt gij niet, hier lig ik weerloos aan Uw voeten".

In de droom zien we zich Freud tegenover Irma's open mond ontdubbelen in een reeks identificatiefiguren. Wat blijkt nu. Toen hij vóór die droom, in de realiteit van zijn kliniek, uit zijn dagdromen over de analytische behandeling van de hysterica was opgeschrikt geworden door een vergelijkbaar tafereel, toen was Freud inderdaad misselijk geworden. Plots toonde zich, in de opening van Emma Ecksteins gezicht (over dit geval gaat het inderdaad) wat verborgen had moeten blijven. En dat is wat Fliess in haar heeft achtergelaten : een halve meter verbandgaas. *Op het moment dat het 'Fremdkörper'*, zo zegt Freud, *daaruit te voorschijn kwam, en alles mij duidelijk werd en ik onmiddellijk daarop de zieke zag (de zieke mij aankeek), werd ik misselijk.* Nadat enerzijds Emma weer was dichtgestopt, maar dan niet met de afval van Fliess, en Freud zijnerzijds zijn leegte had gedempt met een fles water en een cognac, werd hij weer zichzelf. *Ik werd weer ik.*

Affecten waarvan Freud zegt dat ze hem op dat moment overweldigden zijn vooreerst het gevoel met zijn allen Emma onrecht te hebben aangedaan, door haar als hysterica te beschouwen. Maar ook de last van de verantwoordelijkheid die hij zich op de hals gehaald heeft, door persé Fliess in de

zaak te willen betrekken. Nadien blijven over : medelijden met Emma en schuwheid om Fliess het nieuws te melden. Een latere brief, waarin Freud nog meer bij zijn positieven is gekomen, zal nog een andere reden laten zien van de affecten rond zijn hysterische misselijkheid. Naderhand is hem duidelijk geworden dat Emma's bloedingen een uiting waren van een *verlangen* ('Sehnsucht'). Tengevolge van de Fliess-lapsus, blijkt haar verlangen op Freud gericht : bloedend blikt ze hem in het gezicht; ziet hoe *ontzetting, angst, bezorgdheid* ('Ergriffenheit') om haar zich van hem meester maken; geniet daarvan; waarna ze gelukkig en verzadigd weer in haar narcisme terugzinkt. (73)

En voor de zoveelste keer moeten we constateren : eerder dan schaamte of schuld (waartoe men eventueel had kunnen besluiten vanuit Freuds eerste reactie op die gebeurtenissen naar Fliess toe), lijkt hier de angst van Freud in het geding. En wel zijn angst zoals geviseerd door de verduldzaam lijdende Emma. Emma's verlangen om te bloeden, haar genot te bloeden in het aanschijn van Freud, dat alles wekt zijn angst. Schaamte-en-schuld tegenover het Fliess-'Fremdkörper' in Emma; angst tegenover de obsceniteit & het getormenteerde genot van Emma's bloeden. Moeten niet weer die latere schuld-en-schaamte beschouwd als bescherming tegen de angst als primair affect tegenover het reële, waarbij zelfs die schuld-en-schaamte gekoppeld zijn aan iets als een betekenaar, het 'Fremdkörper.

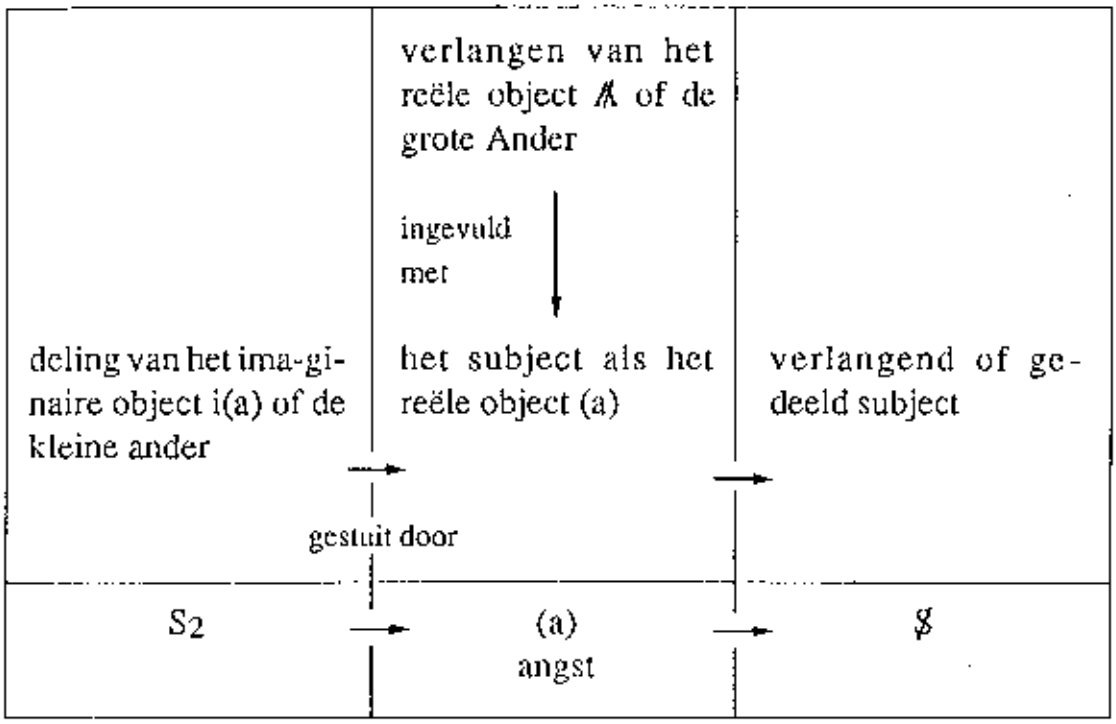
Freud opgeschrikt uit zijn dagdromen over de behandeling van de hysterica; valt in zwijm. Eén cognac kikkert hem op. Bij herhaling van die confrontatie in de Irmadroom ontwaakt hij niet. Zijn ik verdwijnt. Eén borrel kan daar dus geen baat brengen. In die droom vindt Freud uiteindelijk echter een meer gesublimeerde en dus vruchtbaarder oplossing voor zijn verlangen of verdeeldheid. In dat opzicht is die droom een volledig psychisch proces : het traumatiserend reële kent een psychische verwerking via de betekenaar. Dat is de definitie van het meesterdiscours. In het hysterisch discours van Freuds waakleven was die verwerking niet gelukt. Over die meesterbetekenaar (S_1) zullen we het thans hebben.

2.1.4. S_1 : "Pater normalis dosim repetatur"

Angst als tijd tussen S_2 en $

Op het einde der eerste droomscène maakt het reële object (a) een eind aan de deling of ontdubbeling van de vrouw als imaginair object. Zelf ondeelbaar, in die zin dat het geen dubbel heeft, zal dat object (a) in een moment van angst de deling of ontdubbeling van het ik veroorzaken. Het object (a)

als angstpunt is dus het moment waarop de deling van kant verandert. Van de ander als imaginaire object (i(a)) slaat ze over op het subject ($). Dat is ook het moment waarop het verlangen van de Ander als reëel (Ⱥ) op het subject ($) overslaat.

Figuur 6

In de Irmadroom laat zich de plotse kanteling van deling en verlangen gevoelen als een versnelling. Als een ruk waardoor men zich de inertie van het eigen reële bestaan als Ding, als 'Dasein', als object (a) realiseert in een moment van angst. Angst zowel om meegesleurd als om achtergelaten te worden. (74)

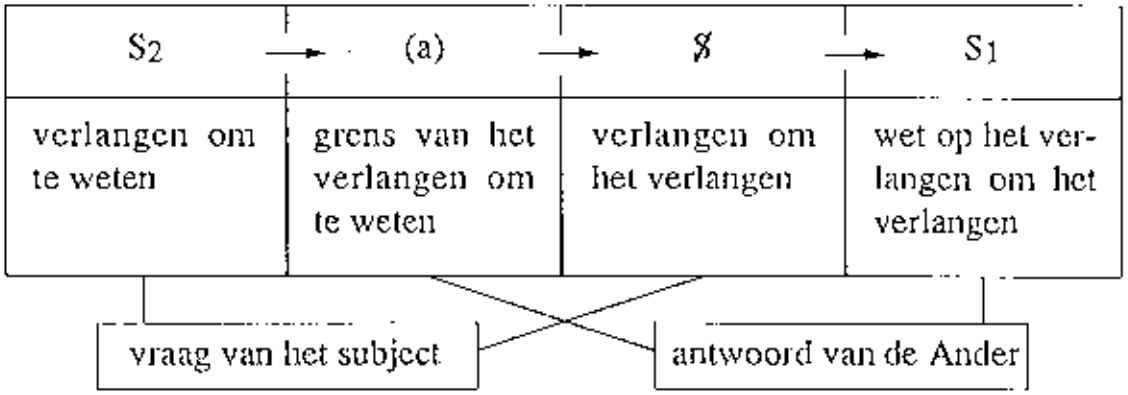
Vaak is die versnelling in de droom ook het enige moment dat een expliciete tijdsaanduiding kent, die aangeeft dat er schot in de zaak komt. Angst is daar een tijd, een moment waarop de tijd in beweging komt. Angst is de tijd van het object (a). Studie van de angst als spanning in een logische tijd van onbewuste besluitvorming kan op zich het onderwerp van een hele verhandeling uitmaken.

(a) en S_1 als antwoord van de Ander

Lacanianen benadrukken graag dat Freud de betekenaar heeft gesubstitueerd aan het reële object. Door die eerste mythische substitutie wordt die betekenaar voor verdere metaforische substitutie vatbaar. Het woord is op de

plaats van het ding gekomen, de uitspraak op de plaats van het uitspreken, het verlangde op de plaats van het verlangen. (75)

In de Irmadroom wordt eerst de objectale deling gestuit door de blik als object (a) : de witte vlekken in de keel van Irma. In het tweede deel wordt de subjectieve deling gestuit door een in het oog springende meesterbetekenaar : de vetgedrukte formule van trimethylamine. Het object (a) vormt het antwoord van de Ander op het verlangen om te weten (S_2) bij het subject : op dit punt val ik niet te kennen, antwoordt de Ander. De meesterbetekenaar (S_1) vormt het antwoord van de Ander op het hysterisch verlangen om het verlangen van het subject ($) : op dit punt kan je op mij rekenen, zegt de Ander, je hebt mijn woord, laat dit woord wet voor uw verlangen zijn.

Figuur 7

Droom als enigma

Gaan we thans nader in op herkomst, functie en affect van de meesterbetekenaar. Al over de delirante seksuele theorieën van zijn vriend Fliess herinnert de formule van trimethylamine Freud voorcerst aan het belang van de seksualiteit in de etiologie der neurosen, vervolgens aan de samenwerking met Fliess in het geval van Irma. Fliess kan Freud toelaten het belang van de seksualiteit voor de neurosenetiologie in de beste sciëntistische tradities te "bewijzen". (76)

Op het eerste zicht resumeert die formule dus een onverdeeld positieve overdrachtsuiting op Fliess. Lacan zal echter benadrukken dat Freud juist door de droomformule van de trimethylamine afstand neemt van de sciëntistische waan van Fliess rond de biochemie van de seksualiteit. Hij schrijft het weten over de seksuele etiologie van de neurosen niet aan Fliess toe, hij substitueert wel zijn weten aan dat van Fliess.

De trimethylamineformule die voor Fliess als teken verwijst naar het biochemisch reële van de seksualiteit, wordt door Freud in zijn droominterpretatie behandeld als zuivere betekenaar. De zin van die droomformule is niet de reële referent ervan, wel haar talige structuur als wensvervulling. Ingeslapen op zijn zoektocht naar de sleutel tot de zin van de droom als psychisch fenomeen, zal Freud die zien oplichten in de formule die zich op het einde van de Irmadroom van zelf schrijft boven de hoofden der krioelende collega's. Net als die formule is de droom een talig gestructureerde of vervormde wensvervulling.

Dat is Freuds interpretatie van die enigmatische formule die Lacan achtereenvolgens noemt : *orakel, onzinnig discours, stem van niemand, woord dat niets wil zeggen buiten dat het een woord is.* (77) Voor die droomformule geldt Lacans definitie van het enigma. En dat is het feit dat men ergens een spreken hoort weerklinken. De verantwoordelijkheid om er een uitspraak van te maken, dit wil zeggen de zin ervan ontcijferen, ligt bij degene die dat uitspreken hoort. (78) Het uitspreken op zich heeft geen zin, doch doet ons altijd zoeken naar een zin. Bij ontcijfering van het enigma, bij het zoeken van de zin ervan, worden we geconfronteerd met het eigen verlangen. We krijgen de eigen boodschap onder omgekeerde vorm van de Ander terug.

Affect

En het affect ? Dat blijft ons inderdaad langs vele omwegen bezighouden. Meerdere malen hebben we geargumenteerd tegen het centraal stellen van Freuds schuldgevoel in die droom. De verschijning van het object (a) is een moment van angst waarin Freud met het eigen verlangen wordt geconfronteerd. Het volgende moment zien we hem druk doende om te pogen op het eigen verlangen te staan ($). In zoverre hij zich echter weer gaat verschuilen achter de ketellogica van het sciëntisme (voor hem het geheel van het weten bestaand uit drie elkaar wederzijds uitsluitende discours en geïncarneerd door de drie collega's) stapt Freud af van zijn eigen verlangen. Hij stapt af van zijn verlangen, hij is dus schuldig. Schuldig aan zijn overdracht op Fliess, waarin hij deze het weten als oplossing voor het eigen probleem toeschrijt. (79) Ook later zal Freud vatbaar blijven voor de paranoïde charmes van Grote Weters als Fliess. In de derde droomtijd is Freud verdeeld tussen enerzijds de schuld en anderzijds het angstwekkend verlangen waardoor hij op tragische want onschuldige wijze aan de waarheid participeert.

Met de verschijning van de formule als meesterbetekenaar, in de vierde droomtijd, wordt Freuds oscillatie tussen schuld en tragische angst & onschuld stopgezet. Vanaf dat moment moet hij er niet meer op elk moment op bedacht zijn om in eigen naam op een eigen verlangen te staan. Zijn verlangen blijkt van daaruit immers geregeld door een puur symbolische wet. Als

subject blijkt hij slechts een pion binnen dat symbolisch systeem. Het intersubjectief complex van inmenging der subjecten blijkt gestructureerd volgens de wetmatigheid die op het eind van de droom op nadrukkelijke wijze duidelijk wordt. De Wet die Freud bij zijn interpretatie ontdekt, zullen we hierna nader beschouwen als regulatie van Freuds verlangen.

Bekijken we eerst nog even welke affecten aan het mededelen en interpreteren van die Irmadroom hangen. Welke zijn Freuds overdrachtsaffecten in de overdracht dus. We gaan de Irmadroom te buiten. Voor Freud maakt echter alles wat men meedeelt over de droom, deel uit van de droom. Zelf getuigt hij zowel tegenover Fliess als tegenover zijn toekomstige analytici van intellectueel en esthetisch in de wolken te zijn over die droom en zijn duiding. Gedroomd in het huis 'Bellevue' is dit een droom die voor Freud de schoonste vergezichten opent.

Inzake die affecten wijzen we op een opvallende parallel tussen de eerste hoofdstukken van "Die Traumdeutung", in de analyse die Freud er zelf van geeft, en de twee laatste tijden, in onze Lacaniaanse discourssequens, van de Irmadroom. Vooreerst de wetenschappelijke literatuur rond droomproblemen. Die getuigt er enkel van dat de auteurs door de bomen het bos niet meer zien. Daartegenin zoekt Freud in een tweede hoofdstuk de smalle, holle weg van het eigen verlangen. En dat via zijn interpretatie van de Irmadroom. In die Irmadroom zelve lazen we die twee tijden als de spanning tussen de kakofonie der drie sciëntistische vrienden en Freuds eigen verlangen. Vervolgens opent zich in het parcours van "Die Traumdeutung" het bevrijdend uitzicht op de droom als wensvervulling. Freud bevindt zich in de klaarheid van een plots inzicht. In de Irmadroom is dat de trimethylamine-formule. Freuds Irmadroom eindigt zoals "Die Traumdeutung" of de psychoanalyse begint : met een elegant antwoord dat zorgt voor een gevoel van opluchting gaande tot betovering. (80)

Naam-des-Vaders als toverwoord

Welke is voor Freud zelve de functie van de psychoanalyse, zoals uitgevonden doorheen zijn analyse van de Irmadroom. Met de uitvinding van het psychoanalytisch discours, van de psychoanalyticus als degene die, in een onuitgegeven vorm van sociale band, op het bestaan van het enigma wijst en daarmee ook op eenieders verantwoordelijkheid om er de zin van zijn eigen verlangen in te lezen, met de uitvinding van die eigen analytische positie emancipeert zich Freud uit het sciëntistisch delier van zijn vriend Fliess. Formules leest hij vanaf dat moment als onbewuste formaties. Ze verwijzen niet meer naar de reële seksuele verhouding, wel naar wat op de plaats van dat onmogelijke komt. En dat is de symbolische vaderfunctie.

Voor het belang van die vader moeten we even terugkeren tot de opsplitsing tussen liefde en verlangen. Daaraan is Freud, zoals elke neuroticus, onderhevig. Liefde van de brave burgerman tot zijn onmogelijke vrouw; verlangen van de analyticus in relatie tot het verlangen van zijn hysterica's. Niet dat in het eerste luik nooit van enig verlangen sprake zou zijn geweest. Er zijn verhalen bekend van een jonge Freud, die alles van zijn verloofde aan de weet wil komen, die van haar de waarheid over haar verlangen verlangt te horen. Uiteindelijk bleek ze echter een onneembare burcht voor zijn verlangen. *Haar persoonlijkheid was volledig ontwikkeld en perfect geïntegreerd : ze verdiende volledig het hoogste analytisch compliment van normaal te zijn.* Aldus een geruste Jones. (81) Naast de structureel-oedipale redenen, zal die specifieke onmogelijkheid een reden te meer geweest zijn voor Freud om uiteindelijk op een ander terrein asiel voor dit verlangen te zoeken. Van de oude & stille liefde voor een ideaal-normale eigen vrouw met haar geslotenheid, naar de ophefmakende & jonge psychoanalyse als een verlangen op zoek naar de ideaal-zieke hysterica die de waarheid over haar verlangen kan gezegd krijgen.

Wat is nu volgens Freud de waarheid over haar verlangen. In eerste instantie lijkt dat de penis. Als vrouw heeft ze daaraan een fysieke behoefte. Dat tenminste is de theorie die Freud bij zijn leermeesters inzake de hysterie had kunnen halen. Drie van hen brachten hem een inzicht bij dat ze strikt genomen niet zelf bezaten. Een mooie definitie door Freud zelve van zijn overdracht op vooreerst Breuer, met zijn "Geheimnisse des Alkovens", en Charcot, met zijn "la chose génitale, toujours ... toujours ... toujours", beide als etiologie van de hysterie. En vervolgens zijn overdracht op Chrobak met het fameuze therapeutisch recept "penis normalis dosim repetatur" (tegen de angst van de maagdelijke hysterica).(82) *Het genitale geluk beloofd door die geneesheren kent slechts zijn gelijke in hun hypocrisie die hen uiteindelijk de seksuele etiologie van de neurose doet verloochenen.* Zo resumeert Cottet dat.

En inderdaad is de Freudiaanse 'Penisneid' (als seksuele etiologie) helemaal iets anders dan de behoefte aan om het even welke reële penis (als genitaal geluk). De penisnijd is de vraag naar de vaderlijke penis, naar het punt waarop zich de vader van de moeder onderscheidt en zich boven haar kan laten verkiezen. De remedie is niet de reële penis, wel de vader.

Door via de psychoanalyse de vader als oplossing voor het verlangen van de vrouw naar voor te schuiven, komt Freud tot een regulatie van het eigen problematisch verlangen. Zijn verlangen richt zich op een regulering van het verlangen van de vrouw als Ander (reguleren = ordelijk doen verlopen, onderwerpen aan een regel, matigen). Slechts in de mate dat Freud erin slaagt om het verlangen van de vrouw als Ander te onderwerpen aan de vaderlijke

wet, gaat die wet ook voor zijn eigen verlangen gelden. Grover gezegd : slechts in de mate dat Freud vader voor zijn hysterica's kan spelen, gaat zijn vader voor hem spelen.

De specificiteit van Freuds antwoord op de hysterie, namelijk een psychoanalyse met het voorschrift "pater normalis dosim repetatur", kan niet los gedacht van de omstandigheid dat die psychoanalyse terzelfder tijd Freuds antwoord vormt op Fliess. Bij uitvinding van de psychoanalyse verplaatst Freud zijn overdracht van zijn paranoïde vriend naar de hysterische vrouw. Het punt waarop die overdracht van de overdracht geschiedt, is de vader. Afwezig en geweigerd bij Fliess, is die vader alomtegenwoordig en alsmaar gevraagd bij de hysterica.

Voor Lacan is Freuds antwoord op de hysterie de uiting van een niet geanalyseerd stuk in zijn overdrachtsrelatie tot Fliess. (83) Daarin kon Freuds relatie tot zijn vader niet aan bod komen. Het is dan ook met de uitvinding van de psychoanalyse, waarmee hij zich van de Fliess-waan afwendt en zich tot de hysterie wendt, dat Freud de dood zijns vaders zal verwerken. Psychoanalyse die een aanvang neemt met "Die Traumdeutung", die Freud een decennium later erkent als *reactie op de dood mijns vaders, dus op de meest betekenisvolle gebeurtenis, het meest diepgaand (insnijdend) verlies in het leven van een man. Nadat ik dat erkend had voelde ik mij niet meer in staat de sporen van die inwerking uit te wissen.* De Freudiaanse analyse zal ook na Freuds dood getekend blijven door de sporen van Freuds reactie op de dood van zijn vader.

Freuds liefde voor zijn vader in levende lijve staat buiten kijf. Ook na diens dood is enige lyriek & tederheid Freud niet vreemd, wânneer hij het heeft over de heilzame identificatie vanuit de vaderliefde. De vaderfunctie bij Freud blijft gestempeld door het patriarchale ideaal van de liefdevolle doch strenge vader. Dat is de vader die liefheeft en daarom de roede niet spaart, waardoor hij het verlangen binnen normale en getemperde banen leidt.

Juist die imaginarisaties zullen Freud echter toelaten uit de vaderfunctie een zuivere betekenaar te distilleren, die hij dan aan de vaderverslaafde hysterica kan slijten. Een reeds heel wat minder imaginaire vertaling van Freuds vaderliefde is vooreerst zijn stelling dat de erkenning van de vaderfunctie een sublimatie zou zijn, zelfs dé stap van natuur tot cultuur. Verder kan de Freudiaanse vader zijn rol slechts na zijn dood zonder tekortschieten aan. Slechts na zijn dood worden we ons vol schuld bewust van onze liefde ervoor. En daardoor gaan we zijn wetten als onveranderlijk en onbetwistbaar aanvaarden. De enige goede vader, als vader die aanspraak kan maken op onze liefde en zo zijn functie van representant van de wet naar behoren vervult, de enige goede vader is een dode vader. Toch vrij paradoxaal als uiting van vaderliefde. Op dat punt zal Freud de mythe van de vadermoord inlassen : de

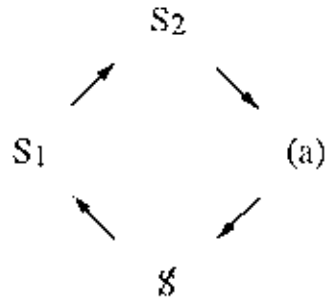
dode vader als vermoorde vader. De vader als sublimatie, als dood, als vermoord. Als Freud die pure betekenaar ook nog structureert in het Oedipusverhaal, noemt Lacan dit een propere en zelfs aseptische oplossing die Freud heeft toegelaten zijn eigen verhaal te vermijden. De vadermoord als 'Aufhebung' van de vader tot een zaligmakende betekenaar, dat is Freuds bescherming van de vader. Daardoor blijft deze immers als garant verder buiten schot. Daardoor heeft Freud vermeden van de vader radicaal in vraag te stellen, als een betekenaar waar men, naar Lacans hoop, eventueel zonder zou kunnen.

Besluitend voor die vaderlijke meesterbetekenaar en de angst. Geplaatst voor het gat van het wezen van de vrouw, van haar verlangen, wordt Freud gegrepen door een eerste angst. Hij roept een stel rare sciëntisten à la Fliess te hulp. Die poppen gaan aan het dansen, doch blijven hem een oplossing schuldig. Als eerste antwoord op zijn angst bieden ze hem slechts de schuld die hij op zich laadt door hen te volgen. Op dat moment komt, als een deus ex machina, de symbolische vader op de proppen. Geposteerd aan de rand van dat gat brengt hij met een meesterlijk gebaar die delirante drukdoenerij daarrond tot zwijgen. Die symbolische vader is dus de meesterbetekenaar door Freud geplaatst aan de rand van dat traumatiserend gat waarvoor geen betekenaar bestaat. Hij staat tussen dat gat in de droom en de psychoanalyse van de ontwaakte Freud.

We zullen zien hoe Freuds angst als analyticus functie is van het wankelen van die symbolische vaderfunctie, waardoor niet alleen de reële moeder maar ook de reële vader weer verschijnen.

2.2. Droom als discoursstructuur

2.2.1. Structuur

Figuur 8

Weten (S_2), object (a), verdeelde subject ($), meesterbetekenaar ($S_1$) : dat is de ketting van het discours bestaande uit die vier schakels. In de grondende droom van de psychoanalyse vinden we ze in hun enige juiste volgorde.

Die juiste volgorde is bepaald door het feit dat die sequens zich binnen een structuur afwikkelt. Die structuur bepaalt de relaties tussen de elementen en, vooral, waar geen relaties mogen zijn. Had die droom niet de structuur van een discours gehad, dan hadden we hem ook niet als sequens in de juiste volgorde kunnen lezen. Zoals elke onbewuste formatie is hij gestructureerd als het meesterdiscours.

In het meesterdiscours staan de vier elementen als het ware op hun "natuurlijke" plaats : op die plaatsen staand werden ze in een eerste logische tijd aan elkaar geschakeld.

Die plaatsen en hun verhoudingen :

- agens - dubbelagent - verlangen - schijn	onmogelijkheid ⟶	- plaats van de Ander
- waarheid	// onvermogen	- product

Figuur 9

Het meesterdiscours bezet die plaatsen als volgt :

meesterbetekenaar S_1	⟶	weten S_2
$\not{S}$ gedeeld subject	//	a object

Figuur 10

2.2.2. Verlangen om te slapen

> *'To sleep! Perchance to dream - – ay there's the rub; for in that sleep (...) what dreams may come (...) must give us pause.*
>
> *(W. Shakespeare, Hamlet, III, 1)*

De droom als meesterdiscours speelt zich wel onder speciale omstandigheden af. We dromen namelijk terwijl we slapen. De slaap is echter niet alleen de voorwaarde voor de droom. Omgekeerd is ook de droom de voorwaarde voor de slaap. Juister : de hoeder van de slaap. De droom vervult de wens om te blijven slapen.

Ongetwijfeld is er een fysiologische behoefte van het organisme aan slaap. Het kan gebeuren dat we omvallen van vermoeidheid. Vaker echter blijkt dat zien gapen doet gapen. De vermoeidheid van de ene wekt het verlangen om te slapen bij de ander. Dit wijst erop dat we met de slaap en het verlangen om te slapen op een imaginair niveau zitten. De slaap is een vorm van narcisme dat het lichaam van het eigen genot scheidt.

Om dit te begrijpen moet men zich de oorsprong van het narcisme in herinnering brengen. Aanvankelijk een verbrokkeld lichaam en auto-erotisch van dit eigen reële lichaam genietend via erogene zones, wordt het kind een ik-eenheid, in identificatie met het beeld van een andere, met zijn spiegelbeeld. Het narcisme is de bezetting van dit spiegelbeeld. In de slaap gaat men telkens weer die door het beeld van de ander-gelijke van genot gezuiverde relatie met zichzelf aan. De spiegelrelatie tot ons lichaam wiegt ons in slaap. Dromen waken over die slaap. Ze vervullen dus het voorbewuste verlangen van het ik om die bevredigende, niet door een reëel genot gestoorde verhouding tot zichzelf te laten duren, vervullen dus het voorbewuste verlangen van het ik om te blijven slapen.

Die functie vervult de droom doordat hij de onbewuste wens tracht te vervullen. Indien immers niet vervuld, zou die onbewuste wens als reële de slaap kunnen storen. Zeer vaak is dat inderdaad het geval. Een droom wekt dan doordat hij mislukt in zijn functie van wensvervulling. We ontwaken met een of ander affect, bijvoorbeeld de angst. Waar het imaginaire deed inslapen, daar wekt het reële in zoverre de symbolisering ervan mislukt in dat imaginaire rijk van de slaap. De structurele mislukking van de wensvervulling in de droom betekent dat de perfecte (Borromeaanse) verknoping van reële, symbolische en imaginaire uiteindelijk ook daar niet houdbaar is.

Verlangen om te slapen. Dromen die, via vervulling van de onbewuste wens, dat slaapverlangen moeten vervullen, de slaap moeten behoeden, doch

daarin mislukken en dus wekken. Slapeloosheid kan dan ook de angst zijn om te slapen, het verlangen om nooit meer te slapen. En dat uit angst voor het reële dat de mens in zijn dromen makkelijker verrast dan in de fantasmatische realiteit van de wake.

We zagen twee bepalingen van het reële. Vooreerst het auto-erotisch lichaamsgenot als ongewenst door het imaginaire en op de slaap ingestelde ik, vervolgens de mislukking van de onbewuste wensvervulling in de droom als symbolisatie. Het reële dat via de imaginaire slaap was buitengesloten, breekt via de symbolische droom weer binnen.

2.2.3. Balans tussen winst en verlies aan genot

Keren we nog even terug tot de structuur van het meesterdiscours in de slaap. De relatie van het lichaam tot het genot is opgeheven, de relatie van het subject tot het 'plus-de-jouir' is dit echter niet. (84) De structuur van het meesterdiscours kent juist haar bestaansreden in het garanderen van de relatie tot het 'plus-de-jouir'. 'Plus-de-jouir' is Lacans vertaling van Freuds 'Lustgewinn', dit is het beetje aan genot dat we dankzij dit meesterdiscours kunnen terugwinnen, via geslaagde onbewuste formaties of combinaties van betekenaars, zoals een grap of een droom. Als slachtoffers van de betekenaar bij de intrede in de taal verloren we het lichaamsgenot. Door het actief spel met de betekenaar binnen het discours ontdekken we een nieuwsoortig genot. Aan dat nieuwsoortig, talig genot klampen we ons zelfs vast als bescherming tegen een ondertussen tot bedreiging geworden lichaamsgenot.

In zoverre nu het meesterdiscours van de droomrebus slaagt op de weg van de wensvervulling of de bevrediging van het verlangen, zorgt het voor een winst aan genot. Bij voldoende intieme inspectie kunnen we echter in elke droom de vinger leggen op een Navel. Dit is het punt waarop de droomrebus faalt. Daar faalt de wensvervulling of de bevrediging van het verlangen. Daar vervluchtigt de vrucht van *winst-aan-genot*. Op dat punt blijkt het *tekort-aan-genot*. Het genot toont er zijn ware aard. Het is er niett meer de vrucht van de wensvervulling of de bevrediging van het verlangen, doch als tekort is het de oorzaak van de wens of het verlangen. Op dat punt, waarop de discoursstructuur faalt in het garanderen van een winst-aan-genot, kan het reële lichaamsgenot weer binnenbreken. Deze kanteling van het statuut van het genot voltrekt zich in een moment van angst.

HOOFDSTUK 2

FREUDS VOGELDROOM ALS MANIFESTE KINDERANGST-DROOM

(...) Your mother begging you with her last breath to kneel down and pray for her and you refused (...) Her door was open : she wanted to hear my music. Silent with awe and pity I went to her bedside. She was crying in her wretched bed (...) In a dream, silently, she had come to him, her wasted body within its loose graveclothes. (...) Her glazing eyes staring out of death to shake and bend my soul. On me alone. The ghostcandle to light her agony. Ghostly light on the tortured face. Her hoarse loud breath rattling in horror, while all prayed on their knees. Her eyes on me to strike me down. Liliata rutilantium te confessorum turma circumdet : iubilantium te virginum chorus excipiat. Shoul! Chewer of corpses! No mother, let me be and let me live.

(J. Joyce, Ulysses, pp. 11, 15-16.)

Ik heb gedroomd, o moeder,
dat gij op sterven laagt,
en voor het al te sluiten
mij lang in d' ogen zaagt.

(W. Elsschot, Aan mijn moeder, p. 745)

moeder,
Vannacht verscheen mij in een droomgezicht mijn oude
eindelijk eens goed gekleed :
(...)
Ik was niet bang.
(...)

(G. K. van het Reve, Nader tot U, p. 130)

Na de Irmadroom kunnen we twee richtingen uit op zoek naar Freuds angst : vooruit of achteruit. In de beste analytische tradities gaan we eerst achteruit. We moeten het hebben over een kinderangstdroom van Freud toen hij zeven of acht jaar oud was. Zijn Egyptische vogeldroom (laten we die droom voortaan zo aanduiden) is belangrijk zowel voor de Irmadroom (die deze traumatische kinderangstdroom vervolledigend herhaalt), als voor Freuds angst in de psychoanalyse (waarvan die Irmadroom het programmatisch manifest

vormt). De Irmadroom biedt een oplossing waar de Egyptische vogeldroom faalt. Alwat na die Irmadroom, in Freuds analytische praktijk, aan die oplossing tornt, en Freud dus weer op zijn plaats zet in zijn infantiele Egyptische vogeldroom, dat alles zal angst in hem wakker roepen.

Inleiding : structurele blindheid voor de tijd van de angst in het tot stand komen van het verlangen

De infantiele Egyptische vogeldroom is voor Freud een angstdroom, de volwassen Irmadroom is dat voor hem niet. Freud ontwaakt er niet in angst. "Die Traumdeutung" schrijvend moet Freud zelfs bekennen sedert tientallen jaren geen echte angstdroom meer gehad te hebben. Hij kan zichzelf enkel verwonderen over het uitblijven van de angst in een aantal van zijn dromen. (85) Deze plotse bekentenis zal de lezer verwonderen. Zelf zitten wij ook verveeld met deze kloof tussen Freud en Lacan. Hebben wij immers niet juist Freuds Irmadroom vanuit Lacan als een angstdroom gelezen ?

De Irmadroom is zelfs niet het enige geval waarin Freud niet over zijn angst rept en waarin Lacan toch alles van de angst hoort spreken. Dat is ook het geval voor de droom waarmee "Die Traumdeutung" haar afsluiting vindt : "Vader, zie je dan niet dat ik verbrand". Bij die afsluiting gaat Freuds interesse wel niet direct meer naar de affecten, doch naar de algemene psychologische voorwaarden van de droom. Toch blijft het een merkwaardige vaststelling hoe Lacan, zowel bij de opening als de afsluiting van het begingevenement van de psychoanalyse, Freuds angst heropvist. (86) In de begindroom is dat al explicieter Freuds angst dan in de afsluitende droom. Die afsluitende droom werd Freud immers verteld door een analysante die, na deze droom in een voordracht over dromen gehoord te hebben, niet verzuimd had deze in haar overdracht op Freud, over te dromen. Daarbij zwijgt Freud in alle talen over de angst van de reële vader, waarop die droom nochtans zeer sterk appeleert. Op deze droom komen we terug.

Met dit heropvissen van de angst die Freud laat vallen, menen we dat Lacan tot Freuds verlangen tracht terug te keren. Het verlangen kan niet met name worden genoemd. Het kan wel omschreven, als onbekende omcirkeld, via een nauwkeurige beschouwing van de momenten van angst waarin het subject tot zijn verlangen komt. Angst is in de kliniek het enig zekere teken voor de aanwezigheid van het verlangen. Lacans 'Hineininterpretierung' van de angst bij de start van Freuds Odyssee heeft een ethische betekenis in het kader van zijn poging tot het verlangen van Freud terug te keren.

De Irmadroom moet structureel gezien een angstdroom zijn. Daarin komt Freud echter wel tot een andere oplossing voor het verlangen dan de vlucht in een voortijdig ontwaken. Anders zou daaruit nooit de psychoanalyse zijn ontstaan met haar eigen geschiedenis.

Besluiten we onze argumentatie om Freuds Irmadroom, ingaand tegen de Grote Droomduider zelve, toch te lezen als een angstdroom met een citaat waarin Lacan zich daartoe juist op Freud beroept. *De tijd van de angst is niet afwezig (...) in het tot stand komen van het verlangen. Zelfs al is die tijd omzeild, niet concreet aan te wijzen, dan nog is hij essentieel. Degenen waarvoor ik een autoriteit moet suggeren opdat ze mij zouden betrouwen, hen vraag ik zich terzake te herinneren wat Freud, in zijn analyse van "Ein Kind wird geschlagen", zegt van een tweede altijd vermeden tijd in de constitutie van het fantasma. Zodanig vermeden dat de analyse deze slechts kan reconstrueren. Dat niet om te zeggen dat die tijd van de angst altijd ontoegankelijk is op diverse fenomenologisch situeerbare niveau's, (...) het is de angst voorbij, steunend op de tijd van de angst dat het verlangen tot stand komt.* (87) Voor Lacan is de angst de tijd waarvoor we structureel blind zijn in het tot stand komen van het eigen verlangen. De angst verblindt voor het belang van die angst.

I. Interpretatie van de vogeldroom als dagrest van de Irmadroom

Thans Freuds vogeldroom als kinderangstdroom. Op zeven- of achtjarige leeftijd gedroomd, werd hij slechts dertig jaren later geduid, toen Freud 37 of 38 jaren telde (1893-1894).

Kinderdromen, zegt Freud, die visueel scherp en onbegrepen bewaard bleven, nemen bijna altijd een kapitale plaats in ter opheldering van de volwassen neurose. De analyse moet het hele levensverhaal kunnen verhelderen als één aaneenrijging van onbewuste formaties. Een kinderangstdroom is daarvan vaak het beginpunt.

Vooral uit de zelfanalyse lijken kinderdromen niet weg te denken. Duiding van eigen dromen valt minder zwaar naarmate die zich in een grijzer verleden hebben afgespeeld. Onmiddellijke zelfduiding maakt, als secundaire bewerking, gewoon deel uit van de droomarbeid, dit wil zeggen de censuur.

Hoewel Freud zijn kinderangstdroom slechts aan een zeer beperkte analyse onderwerpt (1893-1894), komt die duiding toch een centrale plaats toe in zijn autoanalyse die hem ongeveer één jaar later (1895), met de duiding van de Irmadroom, het geheim van de droom als wensvervulling laat door-

gronden. Indien Freud zijn vogeldroom niet had geduid, dan had hij de Irmadroom niet kunnen dromen, laat staan duiden. De interpretatie van die kinderangstdroom is de centrale dagrest van de Irmadroom. En die Irmadroom biedt als het ware een antwoord op het oedipale probleem waarvoor zich Freud opnieuw gesteld zag bij interpretatie van zijn kinderangstdroom.

Thans de tekst van die Egyptische vogeldroom. Hij was zeer levendig en toonde de kleine Sigi *de geliefde moeder met een eigenaardig rustige, slapende gezichtsuitdrukking, die door twee (of drie) personen met vogelsnavels in de kamer wordt binnengedragen en op bed wordt gelegd.* Sigi ontwaakt wenend en stoort de slaap van zijn ouders.

Freud vertelt ons deze droom om aan te tonen dat de angst van de manifeste droom na te wijzen is in de droomgedachten, als neurotische angst uit seksuele bronnen. Dit is het duidelijkst bij kinderdromen. Die neurotische angst laat zich in zijn geval, naar Freuds zeggen, terug voeren op *een duister seksueel genot waarvan de aard voldoende duidelijk wordt vanuit de visuele inhoud van de droom.* Zelf blijft Freud erg duister over dat genot. In het spoor van Ritter en Grinstein riskeren wij ons dan maar aan de constructie van een soort oerscène of oerfantasma : "Ik zie goden moeder vogelen". Grinstein wijst erop hoe Freuds volgend klinisch voorbeeld van kinderangstdroom inderdaad een associatie is bij de eigen vogeldroom. En in die associatie staat de oerscène als bron van angst centraal.

Een eerste vergelijking tussen de vogeldroom en de Irmadroom. In die kinderdroom is de confrontatie met het verlangen van zowel de reële moeder als de reële vader (als een god in het reële, een dier) angstwekkend. In de Irmadroom ontangst de symbolische vader, hij reguleert het reële, moederlijk verlangen.

In verband met die reële vader lijkt een interessante hypothese mogelijk, als antwoord op de vraag waarom Freud zijn vogeldroom pas zo laat analyseert. Ongetwijfeld is er de bredere context van zijn pas laat ontloken droominteresse binnen zijn autoanalyse. Op een specifieke uitlokkende factor maakt Rosenfeld attent, en dat op basis van bronnen in Jones' biografie. Ter gelegenheid van de vijfendertigste verjaardag van zijn zoon Sigmund, omstreeks mei 1891 dus, stuurt de oude Jacob Freud hem het bijbelexemplaar op, dat volgens hem het eerste object voor de weetdrang van de kleine Sigmund zou zijn geweest. *Je was zeven jaar oud toen de geest van God je tot leren begon aan te zetten. (...) In dit boek heb je het visioen van de Almachtige te zien gekregen. (...) Sedertdien heb ik diezelfde bijbel bewaard. Thans, op je vijfendertigste verjaardag, heb ik hem weer bovengehaald en stuur ik hem jou als teken van liefde van je vader.*

Die zogenaamde Philippsonbijbel moet bij Freud zijn aangekomen als een klap, als een interpretatie. Wat blijkt immers als hij die openslaat. Plots wordt

hem geopenbaard dat zijn nog altijd zo levendig herinnerde vogeldroomscène uit zijn zevende levensjaar is samengesteld uit de illustraties van die bijbel van zijn kinderjaren.

De oude vader herinnert zijn zoon aan zijn oedipale kinderdroom (1891). Deze begint de analyse ervan, tot op het punt waar hij weer de angst ontmoet (1893-1894). Pas wanneer die vader tot betekenaar is geworden, zal Freud een oplossing vinden voor die problematische oedipale interpretatie van zijn vogeldroom, en dat in de Irmadroom en zijn analyse ervan (1895).

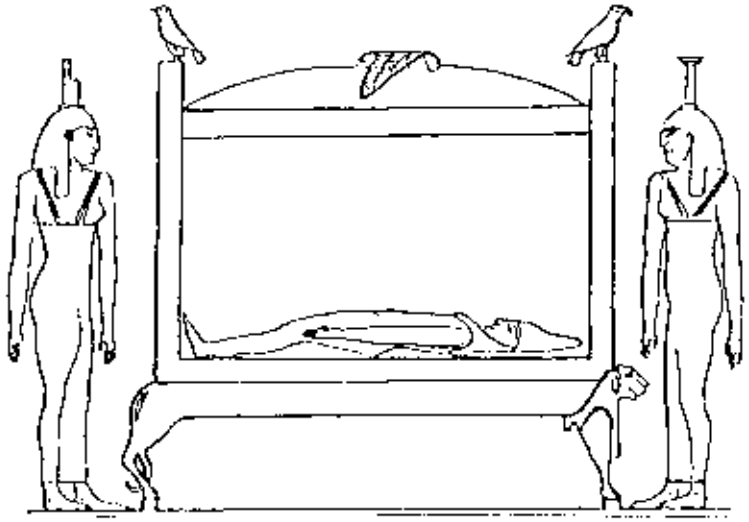
2. Scopisch kader

> *Terwijl er iets ronddraaide van Bronski Beat, met dat rare hoge stemmetje, zei Mabiche ineens tegen Eduard : "Ik heb vannacht gedroomd van jou." Z'n hart sloeg weer een slag over. Dolf zat met een van de collega's te praten, al leek het erop dat hij toch naar Mabiche luisterde, toen die zei : "En het was geen nachtmerrie, behalve aan het eind." (...) "We bedreven de liefde", ging Mabiche door, steeds glimlachend, "jij en ik. Op een vensterbank." Dolf was begonnen mee te luisteren. "Het was heel leuk." Eduard begon te zweten. "Maar ..." zei Mabiche en haar glimlach verdween. "Maar wat ?" vroeg Dolf. "Op het eind viel Eduard naar beneden! Ik grabbelde nog wanhopig naar hem, maar hij was verdwenen in de diepte ..." Bijna iedereen zat nu mee te luisteren. Snel een kwinkslag, snel, snel, dacht Eduard angstig.*
>
> *(H. Brusselmans, Zijn er kanalen in Aalst, pp. 37-38).*

Die illustraties van de Philippsonbijbel laten ons toe nog andere structurele parallellen van de vogeldroom met de Irmadroom uit te tekenen, de eerste voor Freud en de tweede voor Lacan een angstdroom zijnde.

De Irmadroom hebben we gesitueerd in het scopische register met de blik in het kader van het fantasma. Ook de vogeldroom situeert zich in dat register, met zijn revelatie van de fantasmatische structuur.

We zouden van beide droomscènes een tekening kunnen maken en die op elkaar leggen. Een illustratie uit de Philippsonbijbel verschaft, als latente gedachte, het kader voor de scène van de dode moeder in de vogeldroom. Freud verwijst naar een grafreliëf, in feite betreft het een Thebaans basreliëf van een opgebaarde figuur. (zie figuur 11 op de volgende bladzijde).

Figuur 11

In de Irmadroom manifesteert zich dat kader. Freud brengt Irma eerst zelf tot voor het raam. Daar aangekomen kijkt zij hem aan. In de vogeldroom wordt Freud aangekeken (hij kijkt dus niet zelf, zoals ongenuanceerde vertalingen suggereren) door het eigenaardig rustig, slapend gezicht van de moeder. Dat unheimlich imaginaire van een schoon & gesloten dodenmasker wijst misschien wel op een omkering tegenover de mogelijke oerscènische dagresten. Die imaginarisering of omkering kon Freud zich in de latere Irmadroom veroorloven van weer ongedaan te maken. De reden daarvan is dat aan de uitgang van die droom, tegen die gapende moederlijke mond, toch al een stok achter de deur stond : de fallus, neergepoot door de vaderlijke betekenaar (S_1).

In beide dromen laat zich uiteindelijk het fantasma in het scopisch register vatten als een raam, als een kader waarbinnen de vrouw verschijnt en van waaruit ze Freud bekijkt. Dat fantasmatisch kader is een structurele trek van de angst, die we, volgens Lacan, geneigd zijn uit het oog te verliezen in de observaties waarin de angst centraal staat. We staren ons blind op de inhoud van dat kader, als op een spiegeloppervlak. (88) Misschien verklaart dit Freuds voorbij zien aan een nochtans latent aanwezig kader, alsook aan de ware aard van wat zich in dat kader roert. Hij onthoudt alleen de angst. In de Irmadroom, ondanks de revelatie van het kader en de metamorfose daarbinnen van de ander als goede & schoon verlangde tot fundamenteel boosaardige & verlangende Ander, zal Freud zonder verpinken doordromen : de finale symbolische ankerplaats voor zijn verlangen tegemoet.

3. Verlangen om te weten

Het verlangen om te weten hebben we een belangrijke plaats toegewezen in de Irmadroom. Het vindt er zijn grens, op zijn toppunt blijkt het onbestaande ($S_2 \longrightarrow$ (a)). Het bovengaande vaderlijke epistel dateert nu op zeer concrete wijze de oorsprong van Freuds verlangen om te weten : zeven jaar. Precies de leeftijd waarop Freud zijn vogeldroom als angstdroom situeert.

Voor de Lacaniaanse logische constructie van de oorsprong van het verlangen om te weten ware het natuurlijk een onverhoopt mooie bevestiging, moest blijken dat Freud eerst uit die vogeldroom vol angst ontwaakt (als gemiste ontmoeting met het object (a), het traumatisch zicht op het reële van het geslacht van de moeder). Om dan pas bevlogen te worden door de passie voor het Woord (én het beeld) Gods in de fameuze Philippsonbijbel. In die Bijbel had hij mogelijks verstrooid prentjes zitten bladeren vóór zijn vogeldroom. Verwonderlijk is alleen dat, na dit ontwaken, niet een of andere vogelfobie op gang is gekomen. Dat de kleine Freud, in zijn verschrikte afwending van het Geslacht-der-Vrouw, direct terugvalt op het door de vader opengehouden Boek-van-God. We komen terug op het belang van die infantiele dierfobie vóór de infantiele dwangmatige religiositeit.

Dat Boek is niet om het even welke obscurantistische versie van de Bijbel, doch de Philippsonbijbel. Deze is niet alleen betekenisvol voor zijn illustraties, doch ook voor zijn wetenschappelijk commentaar inzake oude geschiedenis, vergelijkende religie en cultuur. Een sciëntistisch verlichte & verluchte Bijbel, ook de illustraties zijn wetenschappelijk verantwoord. Naast de illustraties waarmee Freud zijn vogeldroomscène opzet, kan hij er verwetenschappelijkte vertelsels in de volgende trant lezen. De ene zoon (Sigmund) van koning David (vader Jacob Freud) is woedend op de andere zoon (Philipp, oudere halfbroer en vadersubstituut voor Sigmund, die dus een echte Philippson is) omwille van diens incestueuze relaties (met Freuds jonge moeder). Zelf begint die ene dan maar te verlangen om de vader af te zetten en daarbij gaat hij zich, voor de ogen van heel Israël, te buiten aan incest met een der concubines van zijn vader. De vader, hard maar rechtvaardig, vinden we op het eind van het verhaal terug als een gebroken man aan de lijkbaar van zijn geliefde zoon. Die moest hij wel laten doden, wilde hij niet door die zoon gedood. Een oedipaal verhaal, zo lijkt het wel.

Resumeren we dit alles nog even in de richting van de Irmadroom. Twee logische tijden in een mythische genese : eerst de moedervogeldroom als gemiste ontmoeting met het object (a); dan de passie voor sciëntistische en

oedipale Bijbel als verlangen om te weten (S_2). In elke onbewuste formatie kan achteraf die zo gegeerde harmonie van het weten; als coherent geheel van betekenaars, kan die wijsbegeerte weer verstoord door het binnenbreken van het object (a). Dat is bij Freud het geval op het punt van angst in zijn Irmadroom.

In verband met dit verlangen om te weten, als antwoord op een eerste angst in de volgeldroom, is verder wel merkwaardig dat Freud op het bewuste basreliëf de lijkbidders vervangt door goden met sperwerkoppen, ten getale van twee of, tussen haakjes, drie. Op het basreliëf vinden we twee menselijke figuren met boven hun hoofd drie vogeltjes. Dat kan misschien de iconografische reden zijn van Freuds twijfel tussen twee en drie. De herinnering vervaagt, ze wordt tot één Gestalt. Zulke redenering is perceptietheorie en weinig analytisch. Wij hechten meer belang aan het feit dat die drie voor Freud het meest twijfelachtig lijkt. Een Cartesiaans principe van Freuds "Die Traumdeutung" getrouw, funderen wij in die twijfel een zekerheid. Meer dan die twee moet die drie iets betekenen. (89) Maar pogen te begrijpen wat die drie betekent, waarom er zich een weerstand op richt, dat kan hier enkel betekenen dat men zich in het domein der gissingen verliest.

Zeker is in elk geval dat die drie in Freuds Irmadroom insisteert. Bijvoorbeeld onder de vorm van het medisch-sciëntistisch triumviraat rond het vrouwelijk enigma. Maar ook als de gebroken vlek in Irma's mond. Die medicasters zijn de vorm die de Egyptische goden met sperwerkoppen uit Freuds infantiele vogeldroom hebben aangenomen tegen het einde van de negentiende eeuw in Wenen. Inderdaad zouden indertijd de goden met sperwerkoppen het geheim van het hiërogliefenschrift hebben bezeten. Dit doet dan bij ons wel het vermoeden rijzen dat de associatie "Egyptische goden met sperwerkoppen" enkel getuigenis aflegt van Freuds actuele interesses op het moment dat hij die kinderdroom analyseert. Op dat moment bevindt hij zichzelf aan de grens tussen een sciëntistisch en een analytisch ontcijferingsprocédé voor de hiëroglifen op de Andere scène van de droom & het lichaam van de hysterica. De vogelbekkoppen tonen zich in de kinderdroom nog in hun naakte fallische essentie. Pas vanuit Freuds latere bijbelstudie worden ze met een sciëntistisch aureool omkleed, als degenen die weten over het lichaam van de vrouw. Weten dat Freud hen uiteindelijk ontzegt door de uitvinding van de psychoanalyse vanuit de Irmadroom. (90)

HOOFDSTUK 3

FREUDS ANGST ALS ANALYTICUS

Inleiding : angstvrij en onpersoonlijk ?

Doorheen de Irmadroom en zijn interpretatie als wensvervulling, roept Freud de psychoanalyse in het leven : een nieuwe vorm van sociale band of discours, die toelaat zich op een onhoudbare positie te handhaven. In onze analyse van dit inauguraal moment hebben we getoond hoe dit uiteindelijk slechts mogelijk blijkt dank zij een structurele miskenning van het punt dat hem beangstigt. Freud gaat op dat punt de vader spelen. Om die traumatiserende én uiteindelijk bevrijdende Irmadroom structureel te verklaren, hebben we een forse stap terug gezet. Freuds vogeldroom als kinderangstdroom bevat de onaffe schets, het onvoltooid scenario van de Irmadroom. Wagen we thans een paar bescheiden pasjes vooruit. Elke benadering van Freud als vader van de psychoanalyse neemt onvermijdelijk de obsessionele allures aan van een processie van Echternach. Wat kunnen we zeggen over Freuds angst na die regulering ervan door de Irmadroom, door de uitvinding van de psychoanalyse. Daarbij maken we geen onderscheid tussen de mens Freud en de analyticus. Alle angst waarover hij het na die Irmadroom heeft, is angst die hij als analyticus ervaart. En daarmee richt hij zich tot ons als analyticus.

Als we hier Freuds angst als analyticus in de verf zetten, kan dit slechts geschieden tegen de achtergrond van zijn bewering dat die zo goed als onbestaande is. In 1919 bijvoorbeeld, schrijvend over het Unheimliche als meest exquise en esthetische modaliteit van de angst, *moet hij zichzelf beschuldigen van bijzondere afgestomptheid terzake (...) Hij heeft al sinds lang niets beleefd of leren kennen dat hem unheimlich voorkwam, hij kan zich dan ook slechts in het gevoel verplaatsen, hij moet de mogelijkheid ervan in zichzelf wakker roepen.* Voordien, in 1910, had Freud aan Jung al de volgende uitleg van zijn publieke politiek gegeven : *ik ben noch angstig noch onoprecht geworden, ik streef er enkel naar onpersoonlijker te zijn.* (91) Publieke politiek, doch misschien ook ethiek van de analyse.

Onpersoonlijkheid als ethiek is uiteraard wat anders dan de psychologiserende trivialisering die bijvoorbeeld de materiële setting, het feit dat Freud achter de rug van zijn patiënt luistert, toeschrijft aan Freuds angst voor authentieke communicatie. We zagen dat het Freud, zoals iedereen, bang te

moede wordt bij de vaststelling van de onmogelijke communicatie. Dat heeft hem echter niet tot de leugen der communicatie-ideologie verleid, hij heeft die onmogelijkheid in het reële van de analytische situatie aangeduid. Freuds moed bestaat er in eerste instantie in van dit reële boven het imaginaire te laten primeren. Eenmaal echter achter de rug van de analysant, eenmaal dus de imaginaire spiegelrelatie verbroken, deinst hij er tenslotte toch weer voor terug om als reële voor die analysant te fungeren. Op dat moment gaat Freud de symbolische vader spelen. Zijn onpersoonlijkheid bestaat dan uiteindelijk niet in de 'atopia' als reële (object (a)), wel in het zich lenen tot de loutere onderstutting van de meesterbetekenaar van de Naam-des-Vaders (S_1). Imaginaire geopend door het reële en weer gedicht door het symbolische (IRS) : dat is de sequens van de Irmadroom, die we hier terugvinden in de reconstructie van Freuds analytische positie. Op het angstwekkende én angstwerende van die setting komen we terug.

Thans overlopen we een aantal gebieden waarop Freuds angstige implicatie blijkt. Dit zonder exhaustieve pretenties. Evenmin dient men daar een psycho- of pseudologische volgorde (van kwaad tot erger) in te lezen. Die gebieden lopen op complexer, topologische wijze continu in elkaar over. We vernoemen. De vader-zoon verhouding, naar aanleiding van de afsluitende droom van "Die Traumdeutung", van de herinneringsstoornis op de Akropolis en van de relatie met Jung. De verhouding tussen realiteit (fantasma) en reële in het scopisch register, naar aanleiding van het einddoel van de analyse van de Wolfsman. De verhouding tot zichzelf, in de dubbelgangersvrees tegenover voorgangers en navolgers. De verhouding tot de vrouw, bij het laten vallen van de homoseksuele. Etc.

1. "Vader, zie je dan niet dat ik verbrand?" : Zonde-des-Vaders als reële vader

> *(...) wenn Du schweigend littest. Selten war das allerdings, aber es war wunderbar. (...) wenn Du während meiner letzten krankheit leise zu mir in Ottlas Zimmer kamst, auf der Schwelle bliebst, nur den Hals strecktest, um mich im Bett zu sehen und aus Rücksicht nur mit der Hand grüsstest. Zu solchen Zeiten legte man sich hin und weinte vor Glück und weint jetzt wieder, während man es schreibt.*
>
> *(F. Kafka, Brief an den Vater, pp. 25-26).*

De Irmadroom, waarmee "Die Traumdeutung" opent, eindigt op de evocatie van de betekenaar die Freud doorheen verdere klinische en mythische

studies van langsom duidelijker als de Naam-des-Vaders zal benaderen. Haar afsluiting vindt "Die Traumdeutung" met een andere droom die Freud zelf *ontroerend* ('rührend') noemt. Die droom werd hem verteld door een analysante, als associatie bij een van haar eigen dromen waarin ze elementen van die vroeger gehoorde droom had "overgedragen" teneinde een overeenstemming op bepaalde punten uit te drukken. Zij toont haar overdracht op Freud, door de herneming van een droom die ze hoorde op een voordracht door een ander droomtheoreticus. Die droom richt zich tot Freud, als vraag.

De voorwaarden van wat Freud die voorbeeldige droom noemt, zijn de volgende. *Een vader heeft dagen en nachten lang bij het ziekbed van zijn kind gewaakt. Na de dood van het kind begeeft hij zich in een belendend vertrek te ruste, laat echter de deur open om vanuit zijn slaapkamer een oog te kunnen houden op de kamer waarin het lijk van zijn kind, met grote kaarsen omkranst, ligt opgebaard. Een ouderling is ontboden om de wake te houden en zit naast het lijk, gebeden prevelend. Na enige uren slaap droomt de vader, "dat het kind aan zijn bed staat, hem bij de arm pakt en hem verwijtend toemurmelt : vader, zie je dan niet dat ik verbrand ?" Hij ontwaakt, bemerkt een schel lichtschijnsel dat uit de dodenkamer valt, ijlt ernaartoe, vindt er de oude waker ingedommeld, het beddegoed en een arm van het dierbare lijk verbrand door een kaars die er brandend was opgevallen.*

De vader, zo interpreteert Freud deze droom, heeft de slaap gerokken terwille van de wensvervulling. Die wensvervulling is hier ontbloot in al haar wreedaardige dubbelzinnigheid. Enerzijds blijft de vader het moment van weerzien met zijn levend kind blijven vasthouden. Anderzijds wil hij ook van alle leed genezen blijven slapen. Evenmin als bij de Irmadroom is in Freuds interpretatie sprake van angst op structureel niveau. We vinden hier weer hoogstens een allusie op een mogelijke angstige beleving in de dagresten van de vader : mogelijks is hij ingeslapen met de *bezorgdheid* ('Besorgnis') of die ouderling wel tegen zijn taak zou opgewassen zijn.

Desalniettemin dienen we ook hier weer vast te stellen dat geheel Lacans interpretatie van die vaderdroom stoelt op de angst. En dit eens te meer in die gedreven stijl waarvoor we, in onze commentaren op zijn interpretatie van de Irmadroom, hebben gepoogd om de kwalificatie lyrisch te vermijden.

Voor Lacan heeft die droom een aparte plaats in *Die Traumdeutung*. Freud analyseert die droom niet. Hij plaatst hem daar als het ware om te tonen dat hij eraf blijft. Hij weet hem naar waarde te schatten, maar probeert het mysterie ervan niet te ontsluieren. En dat is het mysterie dat, volgens Lacan, de vader met de daver op het lijf aan het kadaver van zijn kind bindt. In die droom wordt de vader door het kind herinnerd aan het geheim dat beiden delen en waardoor het kind, in zijn overerving ervan, verteerd werd, waaraan het bezweken is. Dat geheim is de Zonde-des-Vaders.

De erfenis van de Zonde-des-Vaders stelt zich tegenover de Naam-des-Vaders. Als betekenaar stelt die laatste het verbod van de wet in, ter structurele onderstutting van het verlangen. Voor de eerste geeft Lacan het voorbeeld van Hamlets vader, waarvan de spookverschijning aan de zoon bekent uit dit leven juist te zijn weggemaaid *in de bloei zijner zonde*. Dat verklaart Hamlets moeilijkheden om zijn vaders woord tot wet te maken, om de moord op zijn vader te wreken. Zelf, we benadrukken dat het hier onze hypothese betreft, menen we die Zonde-des-Vaders te mogen gelijkschakelen met het verlangen van de reële vader. Dit is de vader waarvan je bijna zou zweren, zoals Tchang op het einde van "Kuifje in Tibet" over de verschrikkelijke Yeti zegt, dat hij een menselijk wezen is. We komen daarop terug.

Deze tragische droom maakt ons tot getuigen, tot het koor dat de gemiste, zinloze & angstwekkende ontmoeting tussen de reële vader en het reële kind bejammert. Met dat citaat "Vader zie je dan niet dat ik verbrand?", brengt een hysterische overdracht Freud weer de onmogelijke verhouding in herinnering tussen hemzelf (als reële vader) en de vrouw of het kind (als reële). "Die Traumdeutung" begint met een anticipatie van de symbolische vaderfunctie, als plaats van waaruit Freud de vrouw kan analyseren (Irmadroom). Ze eindigt op de evocatie van de reële ontmoeting tussen vader en vrouw/kind. Laten we de hysterica die Freud deze vaderdroom aanbiedt ook Irma noemen. Op het einde van "Die Traumdeutung" keert Irma weer. De ware hysterica blijft de meester interpelleren : "De oplossing die gij gevonden hebt voor Uw verlangen en Uw angst tegenover Uw verlangen, die oplossing maakt U blind voor de ware brandende aard van mijn verlangen." Ze tornt dus aan de symbolische vader, waarop Freud haar overdracht richt. Ons signaleert Freud dat hij het probleem heeft gezien. (92)

2. Akropolis : heen en terug tot de vader

> *Voyager, c'est bien utile (...) un autre pays, d'autres gens autour de soi, agités d'une façon un peu bizarre, quelques petites vanités en moins, dissipées, quelque orgueil qui ne trouve plus sa raison, son mensonge, son écho familier, et il n'en faut pas davantage, la tête vous tourne, et le doute vous attire, et l'infini s'ouvre rien que pour vous, un ridicule petit infini et vous tombez dedans ... Le voyage c'est la recherche de ce rien du tout, de ce petit vertige pour couillons ... (...) Courage, Ferdinand, que je me répétais à moi-même, pour me soutenir, à force d'être foutu à la porte de partout, tu finiras sûrement par le trouver le truc qui leur*

fait si peur à eux tous, à tous ces salauds - là autant qu'ils sont et qui doit être au bout de la nuit. C'est pour ça qu'ils n'y vont pas eux au bout de la nuit.
(L.-F. Céline, Voyage au bout de la nuit, pp. 11, 274,280-281)

Freuds angstige betrokkenheid met de vader wordt door hemzelf veel directer centraal gesteld in een unheimliche belevenis op de Akropolis in 1904. Voor zover ons bekend, rept Lacan met geen woord over die herinneringsstoornis of dat gevoel van vervreemding tegenover de realiteit van de Akropolis. We zullen ons dus niet meer achter Lacan verschuilen om Freuds angst te "interpreteren".

Freud behandelt tot twee maal toe uitgebreid dit voorval. In dat voorval kunnen we twee fasen onderscheiden met elk hun specifieke vorm van Unheimliche. Vóór het gevoel van vreemdheid bovenop de Akropolis, is er de merkwaardige onbewustheid & morositeit waarin Freud op die Akropolis is afgestevend. Daarbinnen situeert zich het eerste Unheimliche van het cijfer of de symbolische constellatie, Unheimliche dat Freud zich herinnert in zijn overdracht op zijn volgeling Jung (1909, 5 jaar later). In zijn overdracht op de Franse humanistische voorvechter Romain Rolland herinnert Freud zich het tweede Unheimliche van het zicht van de Akropolis, van de blik als object (a). Op dat moment wordt de morositeit van de reis enkel gelezen in het teken van dat verwachte zicht (1936, 32 jaar later). Voorlopig beperken wij ons tot de herinneringsstoornis op de Akropolis, als moment dat Freud expliciet aan de vader koppelt.

Als ik dan, zo luidt het in Freuds relaas aan Romain Rolland, *na de aankomst op de Akropolis stond en mijn blik het landschap omvatte, kwam plots de merkwaardige gedachte in mij op : bestaat dat alles dus werkelijk zoals we op school geleerd hebben.* Freud heeft echter tot op dat moment nooit aan het bestaan van de Akropolis getwijfeld. Wel heeft hij ooit getwijfeld, nooit geloofd de Akropolis met eigen ogen te zullen mogen aanschouwen. Enkel als hij zelf de Akropolis aanschouwt en betreedt, begaat hij de lapsus van zich te "herinneren" dat hij in zijn schooltijd aan het bestaan van de Akropolis zou getwijfeld hebben. Die onbewuste formatie van de herinneringsstoornis ("ik heb vroeger getwijfeld aan het bestaan van de Akropolis") is tot stand gekomen via een dubbele verschuiving tegenover Freuds actuele ongeloof van die realiteit met eigen ogen te mogen aanschouwen. Vvooreerst van het heden naar het verleden, vervolgens van de twijfel aan de eigen ogen naar de twijfel aan het bestaan van de realiteit. Die dubbele verschuiving moet de integriteit van het waarnemend ik redden. Ondertussen is echter de onhoudbaarheid van die integriteit reeds gebleken in een moment van angstige verwondering. Freud over Freud : de Freud die de herinneringsstoornis formuleert,

onderscheidt zich scherper dan doorgaans merkbaar van de Freud die deze formulering waarneemt. En beide zijn verwonderd. De eerste Freud over de realiteit van iets waaraan hij tot dan toe geen geloof had gehecht. De tweede Freud over die verwondering van de eerste Freud, waarin deze plots getuigenis aflegt van zijn tot dan toe verborgen gebleven ongeloof. Eenmaal boven op de Akropolis verklaart de eerste Freud "nu moet ik die realiteit wel geloven". En daarmee verpest hij het esthetisch genot van die realiteit, dat die tweede Freud in stilte had verbeid.

Nemen we thans wat afstand van Freuds ervaring, om de structuur ervan zich te laten profileren. Zijn persoonlijkheidsontdubbeling of splitsing bovenop de Akropolis is een uiting van verdeelde subjectiviteit ($).

Deze antwoordt op een werkelijkheid die hem aan zijn eigen ogen doet twijfelen. *Werkelijkheid* ('Wirklichkeit') is, als extra-symbolisch, te onderscheiden van de *realiteit* ('Realität'), die in haar principe slechts een fantasmatisch gegarandeerde sofisticatie van het lustprincipe is. Op de Akropolis wordt Freud dus geconfronteerd met een reële werkelijkheid die, als antwoord, van een totaal ander niveau is dan de vraag naar de realiteit van de Akropolis, een werkelijkheid die dus aan de realiteitstoetsing ontsnapt. Freud kijkt, kan zijn ogen niet geloven, en plots weet hij zich bekeken. Zonder te kunnen aangeven onder welke vorm zich dat daar concreet materialiseert, mogen we toch aannemen dat Freud, toen zijn blik het landschap & de zee trachtte te omvatten, net als in de Imadroom, met de blik als object (a) werd geconfronteerd.

Het is in elk geval merkwaardig hoe Freud zovele jaren na die ervaring, meteen na het vertellen ervan, in een vergelijking, klaar staat met een fallische aankleding voor dit object (a). En dat onder de vorm van het monster van Lochness. Lang niet dwaas lijkt ons dan ook Kanzers opmerking, dat Freuds verschuiving naar dit toendertijd de krantenkoppen halende koldermonster, de oorspronkelijke nachtmerrie-achtige terreur van de ervaring verduistert. Die slang is voor Kanzer de vaderlijke fallus, de zee de moederschoot. Ondanks zijn egopsychologisch kader en het universeel symbolisme waarop hij daarbinnen wel beroep moet doen, stoot Kanzer toch op een structureel gegeven. Toevallig dus vanuit zijn theoretisch kader, noodzakelijk echter vanuit zijn eigen hang naar nauwkeurigheid en gedifferentieerdheid. Het betreft de volgende structuur : vooreerst het zicht op de leegte van de moederschoot; vervolgens de eigen ogen die ons van daaruit aankijken (object (a)); tenslotte de vaderlijke fallus die de leegte van de moederschoot vult. Over het beveiligende van dat vaderlijke zullen we het dra opnieuw hebben.

Eerst echter moeten we aangeven hoe egopsycholoog Kanzer ons ook nog een argument aan de hand doet voor Freuds subjectieve deling ($). Freud was samen met zijn jongere broer Alexander de Akropolis gaan bezichtigen.

Kanzer toont aan hoe bovenop de Akropolis Freuds identificatie met die broer aan het wankelen gaat. Onmiddellijk na Freuds triomfantelijke gedachte "we hebben het ver gebracht", noteert Kanzer een opsplitsing der partners.

In Freuds Akropoliservaring hebben we tot nog toe de volgende kern geïsoleerd : het object (a) dat een subjectieve deling $ veroorzaakt. Men zal zich ongetwijfeld nog herinneren dat (a) ⟶ $ het middenstuk vormt van de sequens die we konden onderkennen in Freuds Irmadroom : S_2 ⟶ (a) ⟶ $ ⟶ S_1. Rest ons dus in Freuds Akropoliservaring begin en einde van die sequens na te wijzen. Dat is S_2 als voorwaarde voor de verschijning van het object (a). En S_1 als oplossing voor de subjectieve verdeling ($). S_2 hebben we bepaald als het verlangen om te zien of het verlangen om te weten. Dat laatste verlangen is structureel gezien in het scopisch register ontstaan, die afkomst kan het nog moeilijk verloochenen. En inderdaad is het bewogen door dit verlangen om te weten onder zijn meest primitieve vorm, als verlangen om te reizen en met eigen ogen te zien, dat Freud reeds sedert zijn prille gymnasiumjaren naar de Akropolis verlangt. Niet alleen klinisch interessant, maar ook voor de draad van ons verhaal hier, is Freuds koppeling van dat verlangen om te reizen en te zien aan de familie-roman die kinderen vaak van huis doet weglopen. Op zoek naar een moeder die mag gezien.

Eenmaal echter bovenop de moederlijke Akropolis wordt het kind (Freud) echter weer geconfronteerd met datgene waarvoor het juist het ouderlijk huis ontvlucht is. Het ziet wat niet te zien is : het gemis neemt een bepaalde vorm aan, als object (a). Op dat moment kent het verlangen om te zien, om te weten, om te reizen-om-te-leren een bruusk einde.

Na een periode van verwarring en persoonlijkheidsontdubbeling ($) tjokt de verloren zoon dan ook terug naar huis. Daar wacht hem de vader (S_1) op : deze zoon van hem was dood en is weer teruggevonden. Via de nieuwtestamentische parabel van de terugkeer van de verloren zoon tot de goede vader, zijn we op het finale punt van een typisch Freudiaanse sequens aangeland. Dat punt laat zich wel erg duidelijk verifiëren in zijn Akropoliservaring, zoals Freud die 32 jaar later beschrijft in zijn overdracht op Romain Rolland, als substituut voor zijn jongere broer Alexander. *Zoals Napoleon,* zo beëindigt Freud de beschrijving van zijn door elkaar warrelende gedachten op de Akropolis, *zoals Napoleon op het moment dat hij zichzelf tot keizer kroonde, zo had ook ik mijn broer kunnen vragen : wat zou monsieur notre père daarvan gezegd hebben, als hij dat nog had mogen meemaken ?* De dode vader of vaderbetekenaar, die reeds van in den beginne zijn stempel had gedrukt op de hele onderneming, die reeds de stemming op weg naar de Akropolis had gedrukt, die vader komt hier uiteindelijk op onverbiddelijke wijze het toneel beheersen. Wie het verder schopt dan zijn vader, kan van die Oedipale misdaad niet genieten. Hij keert terug in het vaderhuis (S_1), om er weer

gelukkig te zijn in den schaduw van dit leven dat naast zijn dromen als een goede vader gaat. (93)

3. Banale syncope : klucht of interpretatie

3.1. Jung : encore ... Irma

Freuds relatie tot Jung, en voor ons beperkt zich deze tot de briefwisseling zoals overgeleverd, is een terrein waarop zich diverse thema's van Freuds angst verknopen. Uiteindelijk echter staat ook hier het geloof of de twijfel aan de symbolische vaderfunctie centraal.

In het begin van hun briefwisseling bepaalt Freud zijn relatie tot Jung. Na lang bang rondgezwalpt te hebben (Freuds angstige beleving inzake de hysterie-behandeling) heeft hij zich kunnen vastklampen aan "Die Traumdeutung, als rots in de branding (de vaderbetekenaar waarvoor op het einde van de Irmadroom, via zijn interpretatie, een plaats was ingeruimd). De rustige zekerheid die op dat moment over Freud neerdaalt, laat hem toe van te wachten, tot een stem uit de anonieme menigte der psy-strandjutters op zijn roepen antwoordt. En dat was uw stem, zo dankt hij Jung. Welke zijn meteen de verwachtingen. Beter dan Freud zelf kan Jung propaganda voeren voor Freuds psychoanalyse. Beter dan de reële vader kan de zoon de symbolische vaderfunctie promoten. Onder dergelijk slecht gesternte gestart, zal hun relatie dan (onder andere) ook verzuipen in een oeverloze discussie over wat Jung bestempelt als Freuds infantiliserend paternalisme tegenover juist zijn meest geliefde leerlingen. Daarbij neemt Jung, in een even scherpe als tactloze intuïtie, de gelegenheid te baat om Freud met de neus op de obscure oorsprong van zijn psychoanalyse te drukken. Dit doet hij naar aanleiding van Freuds vaderlijke bekentenis van *een zorgwekkend stukje neurose*, zoals van langsom duidelijker tot uiting komend in de herhaalde banale syncope die het verhaal zijner grote vriendschappen scandeert. Eerst was er Fliess, en nu is Freud ook al tweemaal van zijn stokje gevallen onder de ogen van Jung. Wat dat *stuk* (en niet stukje) *neurose* betreft, meent Jung zijn leermeester er te moeten op wijzen dat *de Traumdeutung opent "in mol", met de bekentenis van de eigen neurose — de droom van Irma's injectie — identificatie met de behandelingsbehoeftige neuroticus, wat zeer veelzeggend is.* Besluitend wijst Jung voor zichzelf af wat hij meent de vaderlijke oplossing voor Freuds neurose te zijn. (94)

3.2. Doodsaanval van de meester als klucht

Terug nu tot Freuds kleine hysterie, zijn stuk(je) neurose of de (banale) syncope. Banaal zoals de medici terecht zeggen, daarmee de vaak hysterische natuur van het symptoom onderkennend.

Bekijken we de twee aanleidingen tot Freuds bezwijming. We laten daarbij Jung en Jones tegen elkaar oproepen. Af en toe noteren we een flauwe poging van Freud om ook even aan het woord te komen. (95)

De eerste keer valt Freud in onmacht op 20 augustus 1909 te Bremen, op het moment dat hij met Ferenczi en Jung klaar staat om in te scheepen voor een analytische expeditie naar Amerika. Even voordien was Freud er in geslaagd Jung van zijn fanatiek Zwitsers anti-alcoholisme af te brengen. En revanche had Jung het tot vervelens toe gehad over prehistorische lijken die in de buurt zouden zijn gevonden. In de Freud-Jung brieven vinden we geen verwijzingen naar die discussies en Freuds flauw vallen als reactie daarop (Freud vermeldt er enkel een unheimliche sequel van hun Amerika-avontuur : hoe de eerste dag na zijn thuiskomst het beeld van Jung, en dan vooral diens lichte hoed met donkere band, als het ware overal voor hem opdoemde). In Jungs versie van die episode zou Freud zich geërgerd hebben aan zijn morbide belangstelling voor die veenlijken. "Wat moet je dan met die veenlijken ?", zou hij Jung meer dan eens gevraagd hebben, aleer te bezwijmen. Nauwelijks terug onder de levenden gaat Freud prompt Jungs vadermoordfantasie tegenover hem interpreteren. In de Jones-versie (die eigenlijk deze van de andere ooggetuige Ferenczi is) zien we Freud echter voordien die interpretatie plaatsen. Hij kan zelfs nog net kennis nemen van Jungs ontkenning ervan, vooraleer buiten kennis te liggen.

De tweede keer valt Freud in onmacht op 24 november 1912 te München, tijdens een congresvoorbereiding. Ook hier weer een kleine voorafgaande overwinning van Freud op Jung. De zoon geeft er zijn stijfhoofdigheid toe en moet zich een vaderlijke bolwassing laten welgevallen. Het is dan ook met een ontspannen gevoel dat Freud het begin van de discussie meemaakt rond het vadercomplex van een Egyptische farao. Een bijdrage van Abraham waarop Jung hoogst geërgerd reageert. Jung betwist dat de invoering van het monotheïsme door Amenophis zou te herleiden zijn tot een vadermoordfantasie. Op dat moment valt Jungs Freud van zijn troon. Eens te meer echter gedraagt zich de Jones-Freud heel wat kraniger. Hij vindt nog net de kracht om Jung omstandig de weglating van zijn naam in diens Zwitserse publicaties te verwijten. Daarbij glijdt Freud plots van zijn stoel. Met grote & lede ogen ziet Jones hoe de *kloeke* ('sturdy') Jung zich op dat moment een weg baant naar

het lichaam van de in onmacht gevallen meester-analyticus, dat bemachtigt en het op de eerste de beste sofa neerkwakt. *Allen*, zo weet zich Jung te herinneren, *stonden er hulpeloos omheen. Toen tilde ik hem op, droeg hem naar de dichtstbijzijnde kamer en legde hem op een sofa. Nog terwijl ik hem droeg, kwam hij weer gedeeltelijk bij kennis, en de blik die hij me toewierp zal ik nooit vergeten. Hulpeloos als hij nu was, keek hij me aan alsof ik zijn vader was.* Eenmaal op die sofa bijgekomen, aldus een stellige Jones, waren Freuds eerste esoterische woorden tot de gemeenschap der verzamelde leerlingen gericht : *hoe zalig moet het niet zijn om te sterven.*

3.3. Doodsaanval van de meester als interpretatie

Vast staat alleszins dat Freud zelf die flauwtes beschouwde als *een stukje neurose dat aandacht verdient.* En dat Jung dat verkeerd heeft begrepen als een appel van Freud op interpretatie. Freud diende hem er dan ook per kerende post aan te herinneren, dat hij eigenlijk bedoelde te zeggen dat iedere analyticus vooreerst aandacht moet hebben voor zijn eigen neurose en dan pas voor die van zijn collega's.

Reeds tegenover Jung brengt Freud zijn onmacht in verband met een bepaalde voor hem fatale ruimte. Zes en vier jaar terug is Freud in diezelfde eetzaal ook al flauw gevallen. Aan Jones verklaart Freud dit later nader. Het zou de eetzaal van het laatste maal met Fliess zijn. Daarbij laat Freud niet na op een homoseksuele factor te wijzen. Maar het is slechts aan één van zijn leerlingen, degene die door Freud bemind werd en die de link tussen München en Breuer legt, aan Ferenczi dus, dat Freud de diepste verklaring geeft. Al die doodsaanvallen zijn terug te voeren op de wensvervulling van de dood van zijn jongere broer Julius toen hijzelf 1 jaar en 7 maand oud was. Doodsaanvallen, zal Freud veel later naar aanleiding van Dostojewski's infantiele hysterie verklaren, betekenen een identificatie met een dode. Werkelijk dood of slechts doodgewenst maakt voor het onbewuste geen verschil. In dat laatste geval heeft de doodsaanval wel de waarde van een zelfbestraffing voor die doodswens. (96)

Die doodsaanvallen werden door Jung onmiddellijk als dusdanig onderkend. Hij raadt Freud immers aan dat stuk neurose zeer ernstig te nemen, vermits het gaat "usque ad instar voluntariae mortis", *tot de afbeelding van een vrijwillige dood.*

Freud valt dus flauw in een identificatie met de doodgewenste-nakomer-in-de-analyse, Jung. In een brief aan Jung stelt Freud een verklaring voor van de mythisch-literaire broederparen of tweelingen waarvan telkens één deel zwakker is en vroeger moet sterven dan het ander. Die unheimliche dubbel-

ganger voor Gilgamesj is Enkidoe. Voor Don Quichote is dat Sancho Panza. Voor Romulus is dat Remus. En voor Freud wordt, in onze interpretatie, Jung het zwakkere broertje. Die zwakkere tweelingsbroer die vroeger sterft, is de placenta, de nageboorte. (97) Net als Fliess blijkt Jung een doodgewenste imaginaire dubbelganger : hij zit Freud altijd op de hielen als hij hem al niet op de tenen trapt. Die dubbel is geschoeid op de leest van Freuds jongere broer Julius. Over Freuds dubbelgangersvrees zullen we het hierna uitgebreid hebben.

Identificatie met de doodgewenste jongere broer, maar óók met de dode vader of de vaderbetekenaar. Freuds flauwvallen legt zijn subjectieve verdeeldheid ($) bloot. Zijn verlangen blijkt daar het verlangen om zich te identificeren met de vader op zijn best. En dat is de dode vader of de vader als betekenaar. Zo gaat Freud tegenover Jung nog een radicaal structurele stap verder dan *het aanslaan van de meest patriarchale tonen waartoe hij in staat is om hem tot meegaandheid te bewegen.* (98) In zijn relatie tot Freud heeft Jung het vader-zoon-spel aangekund zolang het in het imaginaire van het theatrale en patriarchale bleef. Het breekpunt vormt de confrontatie met Freud als vaderbetekenaar, als dode vader, als vermoorde vader. Op dat moment begint Jung tegen zijn positie van meest geliefde zoon bezwaar te maken.

4. Unheimliche : drie soorten

Een aparte behandeling verdient een brief van Freud aan Jung waarin hij vertelt, vooreerst wat hem niet Unheimlich voorkomt en vervolgens wat wel.

4.1. De klopgeest (I)

Niet Unheimliche doch, achteraf beschouwd, eerder potsierlijk werkt voor Freud de klopgeest die Jung tijdens een bezoek aan Freud in 1909, zou opgeroepen hebben. En dit teneinde zijn pleidooi voor de ernst van de parapsychologie en de feitelijkheid van occulte fenomenen kracht bij te zetten. Terwijl Freud zich volgens Jung met een oppervlakkig positivisme afschermde, had deze laatste een inderdaad wel erg merkwaardige gewaarwording. Zijn middenrifgewelf voelde plots aan als van gloeiend ijzer. Op dat moment liet zich een geweldig gekraak horen in Freuds antieke boekenkast. Waarop Jung, bliksemsnel : *Dat is nu een zogenaamd katalytisch exteriorisatiefenomeen — Dat is klinkklare onzin — Nee, professor, ik voorspel u dat er meteen weer*

zo een gekraak in uw kast optreedt. En inderdaad, nauwelijks waren die woorden koud of de kast, ze kraakte weer! *Freud heeft mij, zo herinnert zich Jung, alleen maar ontzet aangekeken. In ieder geval werd door deze gebeurtenis zijn wantrouwen tegenover mij gewekt en ik had het gevoel dat ik hem iets had aangedaan.* (99)

Wat Jung Freud had aangedaan, wat diens ontzetting en angst had gewekt, dat lezen we in Freuds brief aan Jung. Voor Freud is merkwaardig hoe Jung, dezelfde avond nog waarop hij formeel als oudste zoon werd geadopteerd en tot opvolger en kroonprins gezalfd, hoe Jung dan de vader in zijn hemd heeft gezet. En die ontkleding leek Jung even zeer bevallen te hebben als hem de bekleding van Jung. Dit is een eerste overweging die voor Freud de geloofwaardigheid en Unheimlichkeit van de Jungiaanse klopgeest diskrediteert. Een tweede overweging werkt die eerste slechts uit : Freuds gelovige bereidwilligheid is enkel functie van de betovering van Jungs persoonlijke aanwezigheid. Freuds antieke kasten kraken reeds van oudsher dat het een lieve lust is, unheimlich wordt dat echter slechts als Jung daarop wijst. Die bezieling van het meubilair is dus een overdrachtsfenomeen in een bepaalde conjunctuur : Jung als zoon in vol ornaat versus Freud als vader in zijn hemd. Weer met de tekenen der vaderlijke waardigheid bekleed, brengt Freud vanuit een ethisch principe de definitieve doodssteek toe aan het soort Unheimliche waarin Jung hem wil strikken. Hij waarschuwt liever iets niet te willen begrijpen, dan dergelijke offers te brengen terwille van het begrip. Dit is het adagium dat als een rode draad doorheen Lacans structuralisme in al zijn vormen loopt. (100)

4.2. Er klopt iets niet (R)

In 1919 maakt Freud expliciet het onderscheid tussen twee soorten unheimliche beleving. Vooreerst het oedipaal bepaalde unheimliche uit de terugkeer en herhaling van verdrongen, infantiele complexen. Centraal daarin staat de castratie. Vervolgens het Unheimliche van de bevestiging van overwonnen geachte infantiele overtuigingen. Dit is het animisme en de almacht der gedachten. Dit laatste Unheimliche heeft eigenlijk tegengestelde voorwaarden aan het eerste soort, en het situeert er zich logisch gezien vóór in de tijd. Eerst het imaginaire Unheimliche van de bevestiging van het onbeperkt narcisme. Vervolgens dat van de symbolisch inbreuk op het narcisme, van de castratie als terugkerende betekenaar.

Noteren we hierbij dat Freud het reële Unheimliche poogt te vermijden. Wat hem echter niet lukt. Het zal als een blok aan het been blijven wegen bij zijn weg en weer springen tussen imaginair en symbolisch Unheimliche. De

logische sequens is immers : imaginaire, narcistische Gestalt → reëel gat (geslacht van de vrouw, dood) als inbreuk op die Gestalt → symbolische poging om dat reële gat, als een gemis, naar een principieel mogelijke opvulling ervan te refereren (de castratie van de vrouw). (101)

4.3. De rekening klopt (S)

In verband met de brief aan Jung die ons hier bezig houdt, volstaat Freuds onderscheid tussen imaginair en symbolisch Unheimliche. In het eerste deel van die brief ontmaskert hij het imaginair Unheimliche, als te wijten aan zijn eigen narcistische investering van Jung en het verloren gaan van de symbolisch referentie (vader). Dat is het Unheimliche dat in geen enkele prille liefdesrelatie ontbreekt. Freud haast zich om Jung erop te wijzen dat daaraan voor de buitenstaander niets unheimlich is. Het imaginair Unheimliche is niet erg resistent, het valt makkelijk op te heffen.

Resistenter is voor Freud het Unheimliche waarop we hogerop reeds gezinspeeld hebben en waarover hij het in het tweede deel van zijn brief aan Jung heeft. Dat is de terugkerende symbolische cijferconstellatie op zijn weg naar de Akropolis. Dit Unheimliche herinnert Freud zich enkel tegenover Jung (1909), en niet meer tegenover Rolland (1936). *Enige jaren terug*, zo schrijft Freud aan Jung, *diende ik vast te stellen dat ik ervan overtuigd was dat ik tussen 61 en 62 zou sterven (...) Nadien ging ik met mijn broer naar Griekenland en het werkte nu direct unheimlich hoe het getal 61 of 60 in verbinding met 1 en 2 terugkeerde bij elke gelegenheid tot nummering op alle getelde voorwerpen, en dat vooral op transportmiddelen, wat ik dan ook gewetensvol noteerde.* In 1919 heeft Freud het weer over het Unheimliche van het insisterende cijfer. Het "willekeurig" voorbeeld is uiteraard het cijfer 62. Zelf heeft hij juist die mythische kaap van de 62 gehaald (geboren in 1856).

Slechts het moment van niet bedoelde terugkeer, de herhalingsdwang zou dat cijfer unheimlich maken. Zo dringt het ons de idee op van fatale onontkoombaarheid, waar we anders slechts over "toeval" zouden gesproken hebben. Het cijfer krijgt boodschapswaarde.

De natuurwetenschappen proberen dergelijk Unheimliche op te heffen door de waarschijnlijkheidswetten ervan op te stellen. Binnen welke limieten kan ik er gerust in zijn dat ik altijd toevallig op hetzelfde cijfer stoot, dat het cijfer dat mij blijft achtervolgen eigenlijk niets betekent voor mij. Wie voor "toevallige" fenomenen die kansberekening of waarschijnlijkheidswetten als verklaring voor hun verschijning in vraag stelt en het symbolisch determinisme van een onbewuste talige wet in de plaats poogt te stellen, die oogst dan

ook gegarandeerd angstige reacties bij de adepten van het "positivisme". Dat diende Lacan te ervaren.

Ook Freud is erg sceptisch over de verklaring van het "toeval" vanuit waarschijnlijkheidswetten. Hij gaat de verklaring voor het insisteren en voor het boodschapskarakter van het cijfer in het eigen verleden zoeken, in de rekenmachine van het eigen onbewuste. Dergelijke unheimliche cijferavonturen hebben twee voorwaarden : vooreerst een verhoogde onbewuste aandacht, vervolgens de *tegemoetkoming van het toeval*. De raderen van het eigen symbolische machientje (het onbewuste) en die van de vooraf gegeven symbolische machinerie (de tegemoetkoming van het toeval) blijven op één bepaald punt telkens weer in elkaar grijpen. (102)

Overigens steekt achter dat cijferavontuur de geheime invloed van Fliess. Het is in het jaar van diens beschuldiging van plagiaat (1904) dat Freud zich bewust werd van zijn bijgeloof, en dat de leeftijd van zijn sterven hem ging achtervolgen op zijn tocht naar de Akropolis. Eens te meer vormt Freuds relatie tot Fliess de achtergrond van zijn angst in relatie tot Jung. We zagen dit reeds voor Freuds flauwvallen. Hier vinden we hem achter Freuds angstige begaanheid met rekenen en cijferen.

Afsluitend wijzen we nog op een ander Freudiaans angstthema in de relatie tot Jung, waarbij Fliess op de achtergrond grijnst. Freud maakt zich altijd zeer snel ongerust over het uitblijven van een brief van Jung. De uiting van zijn angst bij het uitblijven van een brief en vervolgens van zijn dankbaarheid voor een brief : samen vormen ze, doorheen alle variaties ervan, een haast rituele beginformule van de Freudiaanse Brief. Zelfs zal Freud dat aan Jung verklaren als een *traumatische hyperesthesie bij achterwege blijvende correspondentie, waarvan hij zich de oorsprong maar al te goed herinnert :* Fliess. Het voorwerp van dergelijke argeloosheid wenst hij niet meer te zijn. (103)

5. Dubbels : dubbelzinnige houding

> *Daarna tekende ik een magisch vierkant in de rechterhand van Yakoeb en vroeg hem die hol te maken en ik goot er een inktcirkel middenin. Ik vroeg hem of hij duidelijk zijn spiegelbeeld in dat kringetje kon ontwaren en hij antwoordde, dat dit zo was. (...) Ik vroeg hem de figuur te noemen die hij wenste te aanschouwen. (...) de verschrikte ogen van Yakoeb konden eindelijk dat gezicht zien. Het was dat van hemzelf. Hij bedekte zich uit angst en waanzinnigheid. Ik omklemde zijn trillende rechterhand met de mijne die vast was*

en ik gelaste hem te blijven kijken naar de ceremonie van zijn dood.

(J. L. Borges, De inktspiegel, pp. 115-120.)

Al lang had ik moeten zeggen dat het geen genoegen betekent jezelf als een ander te zien.

(W. F. Hermans. Boze Brieven van Bijkaart, pp. 34-38)

(...) wie in eines matt geschliffnen Spiegels dunklem Widerschein (...)

(E. T. A. Hoffman, Der Sandmann, p. 20).

Het dubbelgangersfenomeen is geen diagnostisch criterium. Freud kan er dus gerust last van hebben, zonder dat dit ertoe verplicht hem zoiets als een borderline-psychotische persoonlijkheidsstructuur toe te schrijven. Het is dan ook met onbezwaard gemoed dat wij het hier kunnen hebben over Freuds houding tegenover zichzelf en literatoren, volgeling-analytici & analysanten als even zovele mogelijkheden om een unheimliche dubbel tegen het lijf te lopen.

5.1. Jezelf zien als een ander

Voor Freuds houding tegenover zichzelf plaatsen we twee anekdotes naast elkaar. Allebei tonen ze Freuds reactie op de plotse confrontatie met een momentopname of de Gestalt van zijn eigen voorkomen.

Vooreerst, als Jung hem, in 1907, smeekt om een foto zoals hij hem heeft leren kennen, bede die hij voorheen reeds aan mevrouw Freud had gericht, dan heeft Freud het even moeilijk. Sedert 15 jaar laat hij zich immers slechts dik tegen zijn zin fotograferen, hij verdraagt het beeld van zijn lichamelijk verval niet.

Volgens een tweede anekdote koestert Freud zelfs een afschuw tegen een bepaald beeld van zichzelf. In 1919 wijst hij op de werking van *het beeld van de eigen persoonlijkheid dat ongevraagd en onvermoed op ons toetreedt.* Het eigen avontuur dat hij daartoe aanhaalt, lijkt wel de beginsequens van een Buñuel-film. *Ik zat alleen in een compartiment van een slaapwagon, toen bij een plotse heftige ruk van de trein, de deur naar de belendende toiletten openvloog en een oudere heer in pyjama, de reismuts op de kop, bij mij binnen trad. Ik nam aan dat hij zich bij het verlaten van het toilet tussen de twee afdelingen van richting vergist had en dus verkeerdelijk in mijn compartiment was beland. Ik sprong dus op om hem dat aan het verstand te brengen, doch moest dra erkennen dat de indringer mijn eigen beeld was weerkaatst in de*

spiegel van de verbindingsdeur. De komische noot kan de lezer nauwelijks ontgaan. Freuds subjectieve beleving op het moment zelf was echter van een heel andere aard. Die verschijning stemt hem door en door misnoegd. Volgens Freud is de misnoegdheid tegenover het eigen spiegelbeeld een rest van de archaïsche reactie van unheimlich gevoel tegenover de dubbelganger.

Afschuw tegenover een foto van zichzelf en misnoegdheid tegenover het eigen spiegelbeeld. Het eerste vinden we bij Lacan als de reactie van een cultuur die voor het eerst te maken heeft met de mogelijkheid dat het lichaamsbeeld of het "spiegelbeeld" zich van de bezitter ervan losmaakt. Realistische portrettekeningen, foto's en films maken dit lichaams- of spiegelbeeld oneindig vermenigvuldigbaar en verspreidbaar. Het kan het voorwerp worden van allerlei manipulaties en zelfs van vernietiging. De afkeer of zelfs horreur tegenover dit zelfstandig zelfbeeld uit zich vaak in een weigering om zich te laten afbeelden. Die afbeelding, die dubbel die een zelfstandig leven kan leiden, die ons kan overleven of vóór ons kan sterven : dat is het spiegelbeeld i(a) voorzien van de karakteristieken van het object (a).

En wat tenslotte de misnoegdheid tegenover het niet herkende eigen spiegelbeeld op de schaars verlichte slaaptrein betreft, die situatie doet denken aan de antieke duistere spiegels van gepolijst metaal. Die hebben, volgens Lacan, een rol gespeeld in het niet zo bijster limpide mensbeeld der antieken, wie enige misnoegdheid met de mens inderdaad niet vreemd was. In hun duistere spiegels kon iets verschijnen dat wordt omzeild in onze moderne, kristalheldere spiegels die een barrière van schoonheid & schittering optrekken. De plaats waarop die transparantie teloor gaat, is die van het object (a). (104)

5.2. Een ander zien als jezelf

5.2.1. Literaire voorlopers

Zijn hele analytische leven lang heeft Freud zich verdedigd tegen het dubbelzinnig compliment dat hij zelf een kunstenaar zou zijn. In de gevalsstudie van Fräulein Elisabeth von R., één zijner eerste analytische gevalsstudies, ongeveer ten tijde van zijn interpretatie van de Irmadroom neergeschreven, noteert Freud gewetensvol (schuldbewust) dat het hem zelf ook vreemd raakt (beangstigt) dat zijn ziektegeschiedenissen als novelles lezen en dat ze als het ware de ernstige stempel der wetenschappelijkheid ontberen. Daarbij draagt hij er zorg voor te preciseren dat dit te wijten is aan de eigen aard van het onderwerp, niet aan zijn eigen aard. (105) Uiteindelijk dient Freud te bedanken voor de complimenten aangaande zijn literaire gaves, als een uiterst lieve doch gesublimeerde vorm van weerstand tegen zijn leer. Daarbij trekt hij de

ultieme consequentie van zijn leer en dat ten koste van zichzelf : erkenning is een poging tot miskenning.

Vooreerst is er dus sprake van angst bij Freud om zelf door het wetenschappelijk forum als kunstenaar afgedaan te worden, om door zijn literaire gaven aan wetenschappelijke geloofwaardigheid in te boeten. Vervolgens, en dit interesseert ons hier, leeft bij de wetenschapper Freud ook de angst tegenover de kunstenaar als een dubbel waartegenover hij tekort schiet, een dubbel die hem telkens te snel af is. Vooreerst de angst om teveel kunstenaar te zijn. Vervolgens de angst om dat niet genoeg te zijn. Dit laatste is Freuds dubbelgangersvrees tegenover bepaalde schrijvers. (106)

Voor de analyse van Freuds relatie tot zijn literaire dubbels staat ons een mooi model ter beschikking. Maar eerst een terminologische rechtzetting. We kozen voor de eerder ongebruikelijke term dubbel, en dus niet voor het veel gebruikelijker dubbelganger. Een *dubbel* (van het Engelse "double") is de persoon die een filmacteur vervangt in een gevaarlijke episode uit zijn rol. Freuds analytische dubbels dagen op als hij het kwaad krijgt in zijn analytische rol of positie. Angst voor de analytische positie wordt tot angst tegenover die analytische dubbel, die blijkbaar dat gevaar wel de baas kan.

Thans dat model voor de analyse van Freuds relaties tot zijn literaire dubbels. (zie figuur 12 op de volgende bladzijde). In de verjaardagswensen van de oude Freud aan drie van zijn literaire dubbels (Schnitzler, Rolland en Mann) ontwaart Kanzer merkwaardig gelijkende alternerende sequensen. Al over Freuds relatie tot Fliess voert hij die terug tot Freuds familieroman.

Vooreerst markeren Freuds verjaardagswensen aan die jongeren telkens een decade : 60 voor Schnitzler, 60 voor Mann, 70 voor Rolland. Vervolgens weigert Freud zijn bevoegdheden te buiten te gaan door de gevierde nog een lang leven te wensen. In die waan van de almacht der gedachten laat hij graag hun grote schare bewonderaars. Daarna gaat Freud telkens het verschil van zichzelf tot die schrijver maken, met de gevolgtrekkingen daaruit.

Die relaties van de analyticus Freud vallen, via zijn autoanalytische relatie tot Fliess, terug te voeren tot zijn familieroman. In zijn relatie tot Fliess is een stuk van die familieroman niet geanalyseerd. Het is die achterstallige analyse die Freud dan toch nog doorgang tracht te doen vinden in zijn relaties tot literaire dubbels met Fliess-karakteristieken. Het familieromanfragment dat Freud via zijn overdracht op literaire dubbels poogt te analyseren zou in de volgende Freudiaanse stelling samen te vatten vallen : de jongste zoon als lieveling van de moeder.

In de vaderloze tijd na de moord op de oervader kwam de vrouw aan de macht. Moedergodinnen werden omringd door gecastreerde priesters. Op dat moment maakt een enkeling zich vanuit een eigen verlangen uit de anonieme massa los, hij stelt zich kandidaat voor de vacante vaderplaats. Die stap

ik	gij

verschillen

ouder	jonger
jood	christen
einde	begin
wroetend mislukt in de analyse van het onbewuste (realiteitsprincipe)	makkelijk slagend in de analyse van het onbewuste (lustprincipe en almacht der gedachten)
toon waarheid	vergoldt en verhult waarheid
vernietig illusies	schept nieuwe illusies in plaats van de vernietigde

gevolg

geïsoleerd en miskend	eer, macht en liefde der vrouwen

en daarom dan maar

verder zetten zelfanalyse van	analyticus spelen voor mij
1. dubbelgangersvrees tegenover	Schnitzler
2. herinneringsstoornis op de Akropolis tegenover	Rolland
3. ethiek tegenover	Mann

Figuur 12

zet hij echter niet in werkelijkheid doch slechts in zijn fantasie. Die enkeling is de eerste epische dichter. Vanuit het eigen verlangen vertolkt die een heldenrol in een zelfgeschapen mythe. In die mythe verdringt hij op zijn dooie eentje de vader als ideaal, teneinde zichzelf als ik-ideaal in de plaats te stellen. Daarbij komt hij er zelfs toe van zich te laten vergoddelijken. Dit is echter slechts de voorwaarde voor de terugkeer van de vermoorde oervader, als godheid. In dat heldenepos wordt de vrouw van buit tot verleidster & aanstichtster tot de vadermoord.

De meest valabele kandidaat voor dat dichterschap & die leugenachtige heldenrol lijkt Freud nog de jongste zoon. Deze is immers de lieveling van een moeder, die hem tegen de vaderlijke jaloezie had beschermd. Bij zijn accaparatie kan de kleine artistieke snoodaard blijven rekenen op de steun van de moeder : als goddelijke muze stelt zij hem in staat alle problemen als het ware op magische wijze op te lossen. (107)

De door Freud zo ambigu benijde dichter is de jongste-zoon-als-lieveling-van-de-moeder. Enerzijds zoekt Freud op die plaats te komen. Anderzijds wil hij dat juist tot elke prijs vermijden, die plaats beangstigt hem immers. Kunstenaar zijn en geen kunstenaar zijn beangstigen in gelijke mate. Met misschien toch wel een licht overwicht voor het eerste : als kunstenaar staat men naakter tegenover het verlangen van de reële Ander, de Moeder.

Het familieromanfragment van de jongste-zoon-als-lieveling-van-de-moeder valt makkelijk terug te plooien op de oedipale situatie, waarin de familiale constellatie Freud zelf bracht. Wanneer Sigmund 19 maand oud is, wordt zijn jongere broer Julius, pas enkele maanden oud, reeds definitief uitgeleide gedaan. En dat begeleid door Sigmunds kwade wensen & kinderlijke naijver. Van daaruit is in Sigmund een kiem tot zelfverwijten ontstaan. Samen met een één jaar oudere neef, bepaalt Julius het neurotische én het intensieve van al zijn vriendschappen. Dit verklapt Freud aan Fliess in 1897. In "Die Traumdeutung" is de referentie naar Julius echter weggevallen. (108) Reden te meer om te beweren dat het familieromanfragment van de jongste-zoon-als-lieveling-van-de-moeder niet echt geïntegreerd is geworden in Freuds autoanalytisch & grondend manifest van de psychoanalyse.

Julius doemt slechts op Freuds levensavond weer op. Maar dan altijd doorheen Alexander, als "tweede" jongere broer. Bij de eerstvolgende geboorte na de dood van Julius telt Sigmund reeds 10 jaren (cfr. de decades in zijn verjaardagswensen). Ondertussen was hij klaarblijkelijk ook al zoveel in zeggingskracht gegroeid, dat hij de naam van de boreling mocht bepalen. Alexander zou hij heten. De levende jongere Alexander als geliefd naamkind van de symbolische vader Sigmund legt zich overheen de dode jongere Julius als gehate rivaal in de imaginaire strijd om de liefde van de

moeder. Het resultaat is de matrijs voor Freuds dubbelzinnige verhouding tot zijn literaire dubbels.

De geboorte van Alexander doet Sigmund zeer tegen zijn zin afstand doen van zijn positie van lieveling van de moeder, om de lieveling van de vader te worden met de daaraan gekoppelde Ueber-Ich trots. Zo besluit Kanzer zijn artikel. (109) In onze visie betekent Freuds uitvinding van de psychoanalyse eenzelfde beweging van emancipatie uit de rol van moederskind, via inschrijving onder de betekenaar van de symbolische vader. Slechts tegen het einde van zijn analytische carrière en via zijn literaire dubbelgangers zal Freud zich gaan analyseren als moederskind, zal hij zich gaan afvragen wat het betekent van het meest geliefde kind van de moeder te zijn. De angstwekkende keerzijde van die medaille is het uitgeleverd zijn als object (a) aan het verlangen van die Moeder.

5.2.2. Analytische navolgers

Naast zijn literaire voorlopers kunnen ook zijn analytische navolgers Freud op gevaarlijke punten als dubbel tegemoet komen. Binnen het bestek van deze verhandeling gaan we ons niet vergalopperen aan een alomvattende visie op Freuds relaties tot het hele bestand zijner leerlingen, inclusief de functie daarin van de almaar curieuzer wordende verenigingsvormen waartoe hij zich liet verleiden. We beperken ons tot Jung.

Jung als nageboorte, als nakomer in de analyse, als tweede analyticus, als degene die Freud het meest nabij was. Die Jung past als gegoten in de matrijs van de doodgewenste-jongere-rivaal-Julius-begraven-in-de-geliefde-zoon-Alexander. Jungs vadercomplex wordt door Freud in het begin van hun verhouding bijvoorbeeld als volgt bespeeld : *Kalm aan dus, liefste zoon Alexander, ik laat jou meer veroveren dan ikzelf vermocht te bemeesteren.* Veel brieven aan Jung borduurden reeds op hetzelfde stramien als de verjaardagswensen aan Freuds literaire dubbels. Jung als tweede, jongere, niet-jood, etc. is deugdelijker voor de propaganda, heeft overal succes. Pionier Freud blijft geïsoleerd, kent slechts succes bij Jung. En daarom gaat Freud dan ook maar verder met zijn zelfanalyse in zijn overdracht op Jung. Hij spreekt hem over zijn eenzaamheid, zijn angst, hoe tenslotte een rustige zekerheid over hem heen is gedaald eenmaal hij zich aan "Die Traumdeutung" kon vastklampen. Ook Jung heeft dus reeds zeer vroeg in Freuds analytische loopbaan als een hoogst dubbelzinnige dubbel gefungeerd, en dit eveneens vanuit Freuds familieromanfragment dat in de overdracht op Fliess niet kon geanalyseerd. We mogen aannemen dat dit ook nog het geval is geweest voor latere analytische navolgers van Freud. Doch dan niet meer in die mate dat

Freud tegenover hen tot de enscenering van zijn eigen verdeeldheid moest komen, zoals het geval was met zijn flauwvallen, in een appel op Jung. (110)

5.2.3. Verwante analysanten

Freud komt zichzelf als analyticus tegen onder zijn literaire voorlopers en zijn analytische navolgers. Het meest angstwekkend is echter nog wanneer de analyticus Freud zichzelf tegenkomt als analysant. Bijvoorbeeld onder de gedaante van een analysant met een verwante problematiek. Dit is het terrein van wat men de "tegenoverdracht" pleegt te noemen en waarover wij het nog uitgebreid zullen hebben. Voor Freuds klinick lijkt het interessantste geval dat van de Wolfsman. Neergeschreven kort na het einde der behandeling, in de winter van 1914/1915, kan het niet los gezien van de toenmalige Adleriaanse en Jungiaanse dissidenties.

De aandachtige lezer zal aangevoeld hebben dat het kader van de dubbel, waarin we een aantal vormen van angstige implicatie van Freud persten, constant op springen stond. Voor Freuds angst in de kuur, tegenover de analysant, tegenover de Wolfsman, verlaten we dan ook dit louter imaginaire kader. We verruimen het tot het symbolisch-imaginair kader van het fantasma. Zoals bij de dubbel het reële object (a) als completering van het imaginaire centraal stond, zo staat hier de verhouding centraal van het het angstwekkend punt in het reële tot het symbolisch-imaginair kader van het fantasma.

6. Wolfsman : scopische - reële - anale

We wagen ons hier niet aan een Lacaniaanse herlezing van de totaliteit van Freuds Wolfsman. Belangrijke aspecten worden dus verwaarloosd. Bijvoorbeeld de hallucinatoire ervaring van de Wolfsman, in relatie tot het 'Forclusion'-concept zoals Lacan dat schept vanuit Freuds bewering dat de 'Verwerfung' van de castratie iets anders is dan de verdringing ervan. Ons zal hier enkel plaats & functie van de fameuze wolvendroom bezig houden, de wolvendroom dus als revelatie van de structuur van het fantasma. En dat zowel in de levensgeschiedenis van de Wolfsman als in Freuds verhaal van zijn analyse. En dan nog zullen we ons daarbij beperken tot de punten waarop het fantasma van de analysant Freud als analyticus raakt, waarop ditt hem doet afstappen van het analytisch discours. Op die punten verwordt de gelijkzwevende aandacht tot directe verificatie van een geconstrueerde oerscène, terwijl interpretatie en analytische act verworden tot passages à l'acte in het

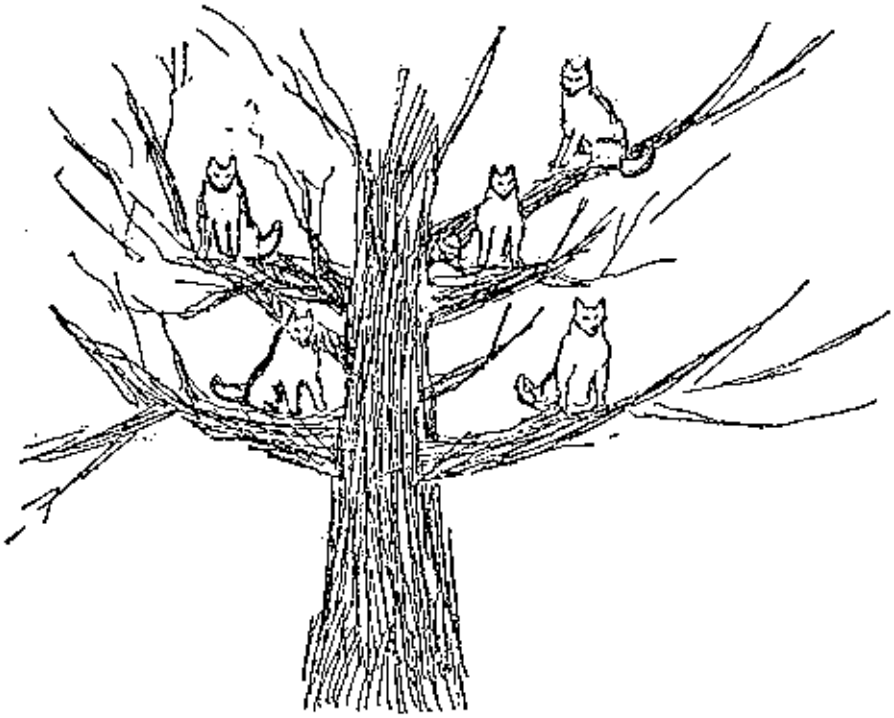
reële. Verre dus van Freud om daar een soort *schijn* ('semblant') van reële voor de analysant op te houden.

6.1. Scopische: blik en fantasmatisch kader in de wolvendroom

> *La peur, c'est à Ravenne que je la connus (...) Vers minuit je fus réveillé par un appel de ma femme : elle me demandait de me lever, d'aller fermer la porte-fenêtre (...) La clarté de la pleine lune envahissait la moitié de la chambre.*
>
> *(Gide, Ainsi soit-il ou les jeux sont faits, pp. 102-103)*
>
> *Wie ein Licht aufzückt, so fuhren die Fensterflügel eines Fenster dort auseinander, ein Mensch, schwach und dünn in der Ferne und Höhe, beugte sich mit einem Ruck weit vor und streckte die Arme noch weiter aus. Wer war es ?*
>
> *(F. Kafka, Der Prozess, p. 165.)*

Eerst het verhaal van die infantiele angstdroom zoals de Wolfsman dat doet in zijn analyse met Freud. Alsook zijn eerste ongevraagde associaties. *Ik heb gedroomd dat het nacht is en ik in mijn bed lig (mijn bed stond met het voeteinde naar het raam, voor het raam bevond zich een rij oude notenbomen. Ik weet dat het winter was toen ik droomde, en nacht). Plots gaat het raam van zelf open, en ik zie met grote schrik dat op de grote notenboom voor het raam een paar witte wolven zitten. Zes of zeven stuks waren het er. De wolven waren volledig wit en zagen er eerder uit als vossen of herdershonden, want ze hadden (prachtige) grote staarten zoals vossen en hun oren waren gespitst als bij honden die op iets letten. Ten prooi aan hevige angst, blijkbaar om door de wolven opgevreten te worden, schreeuwde ik het uit en ontwaakte. De kinderjuffrouw kwam op mijn bed toegesneld om te zien wat er met mij gebeurd was. Het duurde een hele tijd eer ik ervan overtuigd was dat het slechts een droom geweest was, zo natuurlijk en duidelijk had mij dat beeld geleken hoe het raam opengaat en de wolven in de boom zitten. Eindelijk kalmeerde ik mij, voelde mij als van een gevaar bevrijd en sliep weer in. De enige actie in de droom was het opengaan van het raam, want de wolven zaten volmaakt rustig, zonder een zier te bewegen, op de takken van de boom, rechts en links van de stam en staarden mij aan. Het leek erop alsof ze hun hele opmerkzaamheid op mij hadden gericht. Ik geloof dat dit mijn eerste angstdroom was. Toen was ik drie, vier, hoogstens vijf jaar oud. Tot mijn elfde of twaalfde jaar was ik van dan af altijd bang om iets verschrikkelijks in*

een droom te zien. De Wolfsman geeft Freud dan nog een tekening van de wolvenboom die zijn beschrijving moet staven. (111)

Figuur 13

6.1.1. Met de wolven huilen in het kader : "Vader zie je dan niet dat ik verbrand"

Die wolvendroom reveleert de structuur van het fantasma onder zijn meest angstwekkende vorm. En dat is een kader, hier het raam, waarbinnen iets te zien gegeven wordt, iets het subject aankijkt. De relatie tussen het fantasma en de blik als reële object (a) wordt er blootgelegd. Op dat punt kunnen de parallellen van de wolvendroom met Freuds infantiele vogeldroom, en ook met een bepaald moment in de Irmadroom, niet anders dan in het oog springen. Het loont echter de moeite om eerst na te gaan of zich dat fantasmatisch

kader ook in andere Freudiaanse angstervaringen aftekent. Dat blijkt inderdaad het geval.

Vooreerst de niet geanalyseerde vaderdroom, waarmee Freud "Die Traumdeutung" afsluit, als pendant voor de tot op het bot geanalyseerde openingsdroom. In die vaderdroom plaatst een hysterica vader Freud voor een kader. In een belendende kamer heeft een vader zich na het sterven van zijn kind te ruste begeven. Door het kader van de openstaande deur houdt hij het opgebaard kind in het oog. In zijn slaap wordt hij in die kijkbedoeling voorbij gestoken. Eerder dan te kijken, wordt hij in zijn droom, vanuit de omlijsting van de deuropening, op zijn blindheid gewezen : "Vader zie je dan niet dat ik verbrand". Badend in een zee van licht, blijkt het lijk van zijn kind hem te bekijken. De gelijkenisen van die vaderdroomscène met het punt waarop Irma de mond opent, en vooral met Freuds infantiele vogeldroom zijn treffend. De vogeldroom is immers niets anders dan een ingekaderd fragment van een kamer waarin een doodogende gestalte opgebaard ligt, omkranst door kaarsrechte gestalten. Naast een aantal weglatingen, voegt de scène uit de Irmadroom daar een plots openvallende mond aan toe. In de vaderdroom komt daar nog geluid uit ook. Freuds Moeder, Irma-Hysterica, het immer aan de Zonde-des-Vaders lijdend en overlijdend kind, allen roepen ze vanuit éénzelfde kader en als uit één mond : "Vader, zie je dan niet dat ik verbrand?" Binnen dat kader ontmoet Freud niet alleen het verlangen van de Ander, hij vindt er tevens de blindheid van de Vader voor dat verlangen aangeklaagd.

Over het kader der onwerkelijkheidservaring op de Akropolis kunnen we enkel wilde speculaties maken. Jones wijst erop hoe Freud zijn horreur op de Akropolis als het ware esthetisch omkadert. Hij stapt er met zijn beste hemd op af. En meer dan twintig jaar later vertrouwt hij een prinses toe dat de amberkleurige zuilen van de Akropolis wel de fraaiste zaken zijn die hij ooit heeft mogen aanschouwen. Misschien als kader voor een zicht op zee.

In elk geval, ook het angstequivalent van de syncope overvalt en velt Freud telkens binnen een welbepaald kader. En hierbij toont hij zich evenmin gespeend van enig gevoel voor decorum. Drie maal te reke geraakt hij buiten kennis in dezelfde kamer, maakt hij kennis met het parket van de eetzaal van het Münchense Parkhotel : 1906, 1908, 1912. Ook zijn Bremense flauwte van 20 augustus 1909 overkwam Freud blijkbaar in een restaurant. (112) Het waarom van die eetzaal als kader van het Laatste Maal met Fliess en hoe dat kader ter plekke gestalte krijgt, dat zijn vragen waarop we hier niet verder kunnen ingaan. Voor onze bedoelingen volstaat het op het bestaan van die omlijsting attent gemaakt te hebben. Voor de twee keren dat Freud binnen dat eetzaalkader in aanwezigheid van Jung bezwijmt, willen we voorzichtig de hypothese naar voren schuiven, dat dit gebeurt tegenover een Jung die Freuds vaderlijke blindheid tegenover de ware, hysterische natuur van het

verlangen van zijn analytische kinderen aan de kaak stelt. Op dat moment vervoegt ook Jung het koor met zijn "Vader, zie je dan niet dat ik verbrand van verlangen?"

6.1.2. Wolvendroom & oerscène als momenten in de analyse

$S_2 \longrightarrow (a) \longrightarrow \$ \longrightarrow S_1$

We keren terug tot de wolvendroom als revelatie van het fantasmatisch kader. Die droom kunnen we plaatsen, vooreerst als moment in Freuds analytische verhaal van de kuur, vervolgens als moment in het levensverhaal of de ziektegeschiedenis van de Wolfsman.

Lacan wijst de weg doorheen Freuds gevalsstudie en dat zelfs in relatie tot de Irmadroom. Voor Lacan heeft de wolvendroom in het geheel van de analyse van dat geval een analoge functie aan die van het hoogtepunt ('point d'acmé' = hoogtepunt van een ziekte) in Freuds Irmadroom. Dat hoogtepunt is de opengesperde mond.

Vooreerst wordt de analyse van de Wolfsman gekenmerkt door een "geïntellectualiseerde" periode. Dat is een soort analytisch steekspel waarmee de patiënt eerlijk poogt, doch tevens verhindert van betrokken te geraken als analysant. Bij Freud heet dat *de gedweëe onverschilligheid waarachter de patiënt lange tijd onaantastbaar verschanst blijft, een onberispelijke intelligentie is als afgesneden van de driftmatigheid die zich in zijn symptomen uit.* (113) Deze vruchteloze en intellectualistische stagnatiefase wordt beheerst door het even filosofisch als leugenachtig verlangen om te weten bij de analysant.

Daaraan komt brusk een einde wanneer zich de patiënt zijn infantiele wolvendroom herinnert. Hij weet heel zeker dat vóór die droom geen sprake was van angst. In zijn kindertijd brak slechts nadien de angst los. Binnen de analyse vormt de herinnering van die droomscène vormt het verschijningsmoment van de blik als object (a). In de sequens van de Wolfsmananalyse staat de herinnering van zijn wolvendroom structureel op hetzelfde punt als de openvallende mond in de sequens van Freuds Irmadroom.

Op het punt waarop Freud snel zijn collega's rond zich oproept, heeft de Wolfsman het in zijn kinderdroom echter uitgeschreeuwd en is hij ontwaakt. Evenzo is het pas met de herinnering van die angstwekkende wolvendroom dat de volwassen Wolfsman in zijn analyse ontwaakt, dat zijn analyse van start gaat. Het eerste deel dat de patiënt tot de grens van zijn verlangen om te weten voerde, blijkt, achteraf beschouwd, slechts waarde van voorafgaande gesprekken gehad te hebben. Na die droomherinnering verschijnt de gespleten persoonlijkheid van de Wolfsman. Vanaf dat keerpunt laat zich het

hysterisch subject in zijn verdeeldheid analyseren. Die subjectieve verdeeldheid bestempelt Freud als een *versplintering* ('Aufsplitterung') van de libido ($)

Tenslotte nog het punt waarop de sequens van de Wolfsmananalyse afgesloten wordt. Dat is de meesterbetekenaar (S_1) die de Wolfsman van Freud aangeboden krijgt als houvast bij zijn subjectieve duizeling ($) tegenover de zich openende kloof van de wolvendroomherinnering (a). Als S_1 lijkt ons Freuds constructie van de oerscène in aanmerking te komen. Die oerscène fungeert als mythisch punt buiten en vóór de latente droomgedachten, waarop de droomtekst-zoals-herinnerd wordt teruggevoerd. Ook de subjectieve versplintering, die zich slechts na de herinnering van die droomtekst toont, en die mag gelijkgeschakeld met het geheel der latente droomgedachten, ook die subjectieve verdeling wordt tot die mythische oerscène teruggevoerd. *Er is niet één enkele seksuele gerichtheid, bijvoorbeeld de genitale, gewekt geworden door die oerscène, doch een hele rij daarvan, een ware versplintering van de libido.* (114)

Freud schrijft de Wolfsman dergelijke oerscène toe teneinde diens verhaal, dit wil zeggen de organisatie van zijn betekenaars in de overdracht bevattelijk te maken. (115)

S_2 →	(a) →	$ →	S_1
intellectualisatie	manifeste tekst van de wolvendroom zoals herinnerd in de analyse	versplintering van de libido zoals getoond in de vrije associatie = la-tente droomgedachten	oerscène zoals geconstrueerd door Freud en meegedeeld aan de Wolfsman

Figuur 14

Droomnavel (a) en oerscène (S_1)

Als Freud, via interpretatie van de manifeste tekst, de latente tekst van de wolvendroom volledig poogt te reconstrueren, dan blijkt hij ook daar weer op een soort ondoorgrondelijke Navel te stuiten. Iedere droom, zo had hij reeds bij de paradigmatische Irmadroomanalyse verklaard, hangt minstens op

één plaats met het niet erkende samen. Dat wil zeggen dat de verzameling latente droomgedachten blijft noodzakelijkerwijs open blijft. De bron van de droomwens welt op uit dat panische punt, waarover duistemis blijft heersen en waarrond de broeierige droomarbeid de talig vertakte droomgedachten als slingerplanten in alle richtingen doet uiteenwoekeren.

Vanaf de manifeste wolvendroomtekst kan Freud dus twee wegen gaan. Ofwel interpretatie van de betekenaars. Ofwel het alternatief tussen (re)constructie en symboolvertaling, op het punt van de Navel.

Vooreerst gaat hij al interpreterend de talig gestructureerde weg van de droomarbeid terug. Op die weg, die slechts begaanbaar is dankzij de vrije associatie, dus dankzij de overdracht, op die weg ontdekt hij eens te meer dat de droom een wensvervulling is, dat hij zich in het lustprincipe inschrijft via symbolische operaties op imaginaire dagresten. Als imaginaire dagresten weet Freud bijeen te garen : een sprookjeswolf, waarmee een superieur-perverse zus zijn Wolfsman duvelde, en die zowel als illustratie van "Roodkapje" als van de "Zeven geitjes" kan hebben gefigureerd; herdershonden dartelend temidden de zieltogende schapen, die hij samen met zijn vader ging zien; een staartloze oude wolf uit het verhaal van de grootvader langs vaders kant, die zich verder door zijn teder schelden ("Ik eet U op") zou onderscheiden hebben; een kerstboom zonder de gewenste dubbele geschenkenvracht (verjaar- en kerstdag) en dus zijn eerste woede-aanval. (116)

Opvallend is de afwezigheid van het moederlijk element in die associaties of dagresten. We zullen zien hoe Freuds tweede weg rond dat moederlijke draait.

Op zich kan geen enkele dagrest, evenmin als de som ervan, het werkelijkheidsgevoel verklaren waarop die droom bij het ontwaken uitliep. Een andere weg dringt zich op vanuit dat werkelijkheidsgevoel.

In "Die Traumdeutung" had Freud reeds verklaard dat de droom eerder door zijn affecten dan door zijn voorstellingsinhouden (betekenaars) in aanmerking komt als een werkelijke, reële of feitelijke psychische belevenis. Het werkelijkheidsgevoel hangt in de wolvendroom dus vooreerst aan het affect van de angst bij het ontwaken. Door de angst is de Wolfsman zeker dat hij die droom echt gedroomd heeft, is hij zeker dat hij niet slechts droomt dat hij heeft gedroomd. Door die angst wordt de droom een feit.

In zijn analyse van de wolvendroom blijft Freud echter stilstaan bij een ander aspect van het werkelijkheidsgevoel. En dat is dat de kleine Wolfsman bij zijn ontwaken weigert te geloven dat de wolvenboom in het openvliedende raam slechts een droombeeld was. Dit werkelijkheidsgevoel is terzelfder tijd een soort omgekeerde van én een graad sterker dan het eerste werkelijkheidsgevoel van de angst. Het eerste verzekert mij ervan dat ik heb gedroomd, dat de droom bestaat als zelfstandig fenomeen los van mijn waakleven. Het

tweede doet mij twijfelen aan het bestaan van de droom als slechts een droom. Het eerste werkelijkheidsgevoel van de angst beslist over de vraag of ik dat nu echt heb gedroomd of dat ik me slechts inbeeld dat ik dat heb gedroomd; en dat ten gunste van het eerste alternatief. Het tweede werkelijkheidsgevoel stelt de vraag of ik dat nu slechts (echt) gedroomd of als ik dat nu echt heb gezien. Dat tweede werkelijkheidsgevoel hangend aan de manifeste tekst, komt, in Freuds visie, een bepaalde betekenis toe. Als een *zelfstandige* ('für sich') psychische act garandeert het dat iets in de latente droomgedachten aanspraak maakt op werkelijkheid in de herinnering. Het garandeert dat de droom betrekking heeft op iets dat werkelijk is gebeurd.

Een reële herinnering is vanuit de latente gedachten tot de manifeste tekst doorgestoten. Ze is wel aan de talig werkende droomarbeid van de censuur ontsnapt, echter niet aan een symbolische "vertaling". Dat reële element verschijnt dus als symbool in de droomtekst. Rond dat symbool stokken de associaties of de overdracht, daar verschijnt het werkelijkheidsgevoel.

Een voorbeeld uit "Die Traumdeutung". Een analysant herinnert zich een droom die hij als vier-jarige had. Twee grote peren, waarvan hij er één te pakken krijgt; de andere blijft onbereikbaar op de vensterbank. Hij ontwaakt met de overtuiging van de werkelijkheid van het gedroomde, verlangt dus hardnekkig de tweede peer van de moeder, ligt die immers niet op de vensterbank. Door het ontbreken van associaties moet Freud op de symboolvertaling terugvallen. De twee peren zijn moederborsten, de vensterbank is haar vooruitstekende boezem. Het kind heeft gelijk met zijn werkelijkheidsgevoel na het ontwaken. In de werkelijkheid heeft de moeder het kind veel langer gezoogd dan gebruikelijk, het zou dus nog altijd die borst kunnen krijgen. (117)

De werkelijke elementen voor de Wolfsman zijn de gespannen, aandachtige blik van de wolven, alsook hun bewegingsloosheid. Die harde kern van twee elementen beantwoordt aan niets in de associaties of latente gedachten (sprookjeswolven van de zus, herdershonden van de vader, wolvenverhalen van de grootvader, kerstboomgeschenken, etc.). Dat kan men nagaan in de voetnoot, waarin Freud, na gelukte droomsynthese, poogt de relaties op te sommen tussen manifeste droominhoud en latente droomgedachten. Alle elementen van de droomtekst kennen minstens één associatie in het discours van de patiënt. Slechts blik & onbeweeglijkheid verwijzen louter naar een door Freud erbij geassocieerde of geconstrueerde oerscène tussen vader en moeder, en dat als omkeringen ervan. (118)

Freuds angst

We herhalen even. Freud beschouwt de droom als talig gestructureerd. Dat laat hem vooreerst toe om interpreterenderwijs de weg van de droomarbeid terug te gaan. Zo verzamelt hij de latente gedachten, als getuigend van

de overdracht. De droom blijkt op die weg een zin te hebben als wensvervulling. Op het punt van de Navel verliest echter de droom zijn talige structuur. De droomarbeid laat het daar afweten. In die navelopening verschijnt de reële oorsprong van de wens of het verlangen. Dat is het object (a), als herinnering aan het verloren genot, aan de moeder. Voor de perendroom is dat de borst, voor de wolvendroom de blik. Klinisch gezien, na het ontwaken, vertaalt zich die Navel als werkelijkheidsgevoel en het ontbreken van associaties & overdracht. Twee wegen staan de analyticus Freud van daarnit nog open : symboolvertaling of (re)constructie van een oerscène.

De plaats waarop de droom zijn talige zin verliest, wordt via de symboolvertaling ingevuld met een imaginair gesymboliseerde als voorondersteld betekende. Via de constructie wordt die plaats ingevuld met een oerscène als reële referent; of eventueel ook als voorondersteld betekende, waar die oerscène slechts een fylogenetisch overgeërfde fantasie zou blijken te zijn. Uiteindelijk echter gaan zowel dat gesymboliseerde als die oerscène fungeren als meesterbetekenaar, vanaf het moment dat ze geformuleerd worden naar de patiënt toe. Als S_1 komen ze het moederlijke object (a) afdekken. Relevant in dat verband is wel dat de Lacaniaan zijn analysanten geen symboolvertalingen of constructies meedeelt. Op het punt van het object (a) is hij aan een andere ethiek verplicht. Dat is de ethiek van de analytische act. Wat er ons aan herinnert dat Freud, tegenover het object (a), nog een andere uitwijkingsmogelijkheid ter beschikking stond, naast die van de symboolvertaling en de constructie. Namelijk de passage à l'acte. Daarmee zullen we ons nog inlaten, zowel in Freuds analyse van de Wolfsman als van de jonge homoseksuele, en dat telkens in verband met het einde van die analyses.

Ons hier beperkend tot symboolvertaling en constructie, stelt zich nog de vraag op grond van welke bijkomende criteria Freud voor één van die twee technieken kiest. Het is immers niet zo dat bijvoorbeeld de symboolvertaling een primitieve voorloper zou zijn van de constructie als Freudiaanse spitstechniek. Freud blijft beide afwisselen. Naar die bijkomende criteria blijven wij echter het raden hebben. Uit onze twee voorbeelden kunnen we enkel het volgende besluiten. Aan de analysant die vol verlangen uit de perendroom ontwaakt, presenteert Freud een symboolvertaling. Tegenover de Wolfsman die in angst uit zijn Wolvendroom ontwaakt, slaat Freud aan het construeren. (119) Freud bouwt dus een verhaal of scenario rond een kern van reële, wanneer die verschijnt, niet als oorzaak van het verlangen, wel als object van angst.

In het geval van de oerscène geschiedt dat via een omkering. Het angstwekkend bekeken worden door het verstilde punt van de blik, als object (a), wordt een actief bekijken en analyseren van een hele machinerie in al haar onderdelen en beweeglijkheid. Ooit moet de Wolfsman bij zijn ontwaken ge-

tuige zijn geweest van een ouderlijke coïtus, en dat onder bijzonder gunstige observatievoorwaarden. Bijvoorbeeld een coïtus a tergo, waarbij hij het genitaal van zowel de moeder als de vader te zien kreeg. (120)

De *werkelijkheid* ('Wirklichkeit') is voor Freud de seksuele verhouding, die men met eigen ogen heeft aanschouwd. Door echter het reële slechts onder die empirische en feitelijke vorm na te jagen, vermijdt Freud het reële onder zijn traumatiserende gedaante als onmogelijkheid van een seksuele verhouding. We stellen dus de vraag of Freuds constructie, en vooral zijn mededeling daarvan aan de analysant, misschien niet gemotiveerd zijn door de angst tegenover zijn eigen reële dat verschijnt bij de analysant. Bij de Wolfsman is dat de blik. De medegedeelde constructie, als S_1, heeft dan een beschermende functie zowel voor analysant als analyticus. Via mededeling van de constructie blikt Freud de blik in.

Uitweiding$_4$: angst in de Cartesiaanse démarche

We willen het hier hebben over Freuds "angstige" reactie op een droom van Descartes. Door deze reactie gewoon in te schakelen in een reeks (cfr. met de wolven huilen in het kader) benadrukken we nog eens de structurele betekenis van het scopisch kader in Freuds angst.

Eigenlijk staat niet vast of Freuds reactie wel als "angst" mag beschouwd. Freud kreeg die Cartesiaanse droom voorgeschoteld door Maxime Leroy (1929). Het Duitstalige origineel van Freuds antwoord is verloren gegaan. De meest oorspronkelijke versie is een Franse vertaling, waarschijnlijk van de hand van Leroy. Daarin horen we Freud verklaren dat zijn eerste gevoel "une impression d'angoisse" was. De Engelse vertaler, die uiteraard niet nalaat te benadrukken dat die Franse versie geen betrouwbare basis kan vormen, legt Freud "an impression of dismay" in de mond. En Anna Freud, haar vaders gevoelsleven kennende, schrijft hem in haar Duitse vertaling "ein Gefühl des Unbehagens" toe. *Onbehagen* ('Unbehagen'), *angst* ('angoisse'), *ontzetting, verslagenheid, wanhoop, verbijstering* ('dismay') : wat Freud werkelijk heeft gezegd over zijn gevoelens, vormt een probleem waar iedereen vanuit zijn overdracht poogt op te antwoorden. Onvermijdelijk schrijft men Freud meer toe dan hij heeft gezegd.

Die droom, in onze vertaling vanuit het Frans. *In de nacht dan, waarin alles koorts is, storm en paniek, staan spoken voor de dromer op. Hij poogt op te staan, om ze te verjagen. Maar hij valt terug, beschaamd over zichzelf, terwijl (doordat) hij een grote zwakte voelt die hem aan de rechterzijde overvalt. Plots opent zich een raam van zijn kamer. Ontzet voelt hij zich meegesleurd in de vlagen van een woeste wind die hem meermaals doet rondtollen op zijn linkervoet. Zich voortslepend en strompelend komt hij tot voor de ge-*

bouwen van het college waarin hij is opgevoed. Hij poogt wanhopig in de kapel binnen te komen teneinde er zijn religieuze plichten te vervullen. Op dat moment komen voorbijgangers toe. Hij wil stoppen, hen spreken; hij ziet dat één van hen een meloen draagt. Maar een geweldige wind jaagt hem weer naar de kapel. Dan opent hij de ogen, met een hevige, knagende pijn aan de linkerkant. Hij weet niet of hij droomt of waakt. Half wakker zegt hij zichzelf dat een kwade geleigeest hem heeft willen verleiden en prevelt ergens een gebed om die uit te drijven. Hij slaapt weer in. Een donderslag wekt hem, zijn kamer vullend met gensters. Hij vraagt zich nogmaals af of hij slaapt of waakt, of dat droom of dromerij is, de ogen openend en sluitend om een zekerheid te vinden; dan gerustgesteld, haalt de vermoeidheid het en sluimert hij in.

Hier stoppen we met onze vertaling. Stoppen inderdaad, want Descartes droomt door. Voor onze bedoeling volstaat het te kunnen wijzen op het openvliedende raam, en de ontzetting of ontzettende beweging (angst is een vorm van beweging) die zich van de dromer meester maakt.

Hier wordt de dromer daadwerkelijk opgeslokt door het openzwaaiende raam, door de muil die in het orale register zo plastisch het verlangen van de Ander (de Moeder) modelleert naar de eigen agressieve bijtdrift. Heen en weer geslingerd in zijn fantasmatische en duistere reis doorheen het spijsverteringsstelsel van de Ander als lichaam, valt de dromer samen met het orale object (a), het niets. Dat voor het orale register.

Voor het scopische register belangt ons vooral aan wat binnen dit raam te zien gegeven wordt. Voorbijgangers, één daarvan onderscheidt zich doordat hij een meloen draagt. Die meloen (*uit een vreemd land*, zo voegt Freud er blijkbaar vanuit bijkomende informatie aan toe) vormt een bizar, bijna absurd element dat onverklaard blijft. Voor ons een object (a). In gelukkige overeenstemming met onze conceptie van dit object (a) als buiten de betekenaar vallend, had Descartes zelf reeds een symbolische vertaling van die meloen voorgesteld als zijnde *de charmes van de eenzaamheid gevormd door louter menselijke verleidingen*. Die meloen wou men hem cadeau doen. Wat we daarmee allemaal moeten, daarop komen we later terug.

We wijzen op de overdrachtsverhouding waarin zich Freuds angst vertolkt. *Bij kennisname van uw brief met het verzoek aan mij om enkele dromen van Descartes te analyseren, was mijn eerste gevoel een indruk van angst, want werken op dromen zonder van de dromer zelf indicaties te kunnen verkrijgen over de verbanden die ze met elkaar kunnen verbinden of ze kunnen verbinden aan de externe wereld — en dat is wel degelijk het geval bij dromen van historische personages — levert over het algemeen slechts magere resultaten op.* Freuds angst geldt dus eigenlijk de vraag van Leroy die hem in een onmogelijke positie als analyticus plaatst. Deze dwingt hem zijn ana-

lytische positie te verlaten. Op zich een waardevolle aanwijzing voor een algemene visie op Freuds angst als analyticus.

In het kader echter van dat specifiek aspect van Freuds angst dat ons hier bezig houdt, hebben we Freuds angst verschoven. We hebben hem doen delen in de Cartesiaanse angst tegenover de verschijning van het object (a) in zijn fantasmatische omlijsting, met zijn correlaat van verdwijning van het subject.

De structurele gelijkenis tussen Freud en Descartes valt verder door te trekken. De meloendroom, die tot tweemaal toe gescandeerd wordt door een voorbewust moment waarin Descartes tussen waken en slapen naar zekerheid zoekt, die meloendroom kan beschouwd als de filosofische tegenhanger van de Irmadroom, waaruit Freud de psychoanalyse grondt. Ondanks zijn nachtmerrie-achtig karakter gaat ook die meloendroom tot het bittere of, beter, zoete einde door. Een volledig psychisch proces, een discours.

S_2 : het verlangen om te weten, om de droomspoken te verjagen ⟶ (a) : een meloen rijst in het raam (eventueel ook de kwade geleigeest, als figuur van de verlangende reële Ander) ⟶ $\$$: gejaagd door de wind (eventueel ook de vraag of dit waken of slapen is) ⟶ S_1 : het gebed, de zekerheid die Descartes toelaten van te blijven slapen, van gemaskerd over het wereldtoneel voort te schrijden; zijn "cogito ergo sum" als een meesterbetekenaar.

Die meloendroomsequens laat tevens toe Descartes te volgen in zijn levenswandel, zoals hij die mythologiseert in zijn "Discours de la méthode". Met die fabel, wil hij de lezer laten zien hoe hij door zijn levensloop wel tot zijn filosofische methode moest komen.

In zijn jeugdig verlangen om te weten (S_2) hebben hem de boeken ontgoocheld : geen wetenschap ter wereld beantwoordt aan wat men hem beloofd had. Hij onttrekt zich dan ook aan het gezag zijner leermeesters en trekt op reis doorheen het Grote Boek der Wereld. Reizen om te leren. Om duistere reden (object (a)) komt daar plots een eind aan, aan het eind van hoofdstuk één neemt Descartes het besluit om bij zichzelf te rade te gaan. In hoofdstuk twee komt hij tot de Cartesiaanse act bij uitstek : hij neemt de vrijheid om aan alles te twijfelen ($\$$). Die op zekerheid gerichte twijfelact is het antwoord op de angstwekkende ontmoeting met het object (a) aan het einde van zijn letterlijke & figuurlijke leeservaringen. Hoofdstuk drie staat volledig in het teken van de meesterbetekenaar (S_1). Descartes levert er het bewijs van het bestaan van God én van de menselijke ziel (cogito) als absolute zekerheden. (121)

Keren we even terug tot dat punt, waarop Descartes systematisch aan het twijfelen slaat. Dat blijft duister in de Cartesiaanse fabel. Het is een punt waarvoor de Verlichte Filosoof de ogen sluit. Voor ons een eerste goede reden om dat als object (a) te benoemen. Om natuur en betekenis van dat punt te vat-

ten, doen we beroep op Foucault. Deze ziet het Cartesiaans cogito als beginpunt van een geschiedenis van de *waanzin* ('folie') zoals wij die nu nog altijd schrijven.

Volgens Foucault ontmoet Descartes de waanzin naast de droom en allerlei andere dwalingen ten gevolge van onze zintuiglijke beperktheid. In zintuiglijke waarnemingen en droombeelden is nog altijd een kern van waarheid gegarandeerd. Maar als ook de waanzin uiteindelijk de waarheid niet bedreigt, dan is dat niet omdat ze een kern van waarheid zou herbergen. Wel omdat *waanzin* ('folie') en *denken* ('pensée') elkander wederzijds uitsluiten. Wie gek is, denkt niet. Wie denkt, is niet gek. Enerzijds de waanzin, het niet-denken, de onwaarheid. Anderzijds het denken, waardoor zelfs het dromend en zintuiglijk beperkte ik principieel toegang tot de waarheid heeft. De Cartesiaanse vrijheid om twijfelenderwijs waarheid en zekerheid te bereiken, is dus de wil om niet gek te zijn, is de uitsluiting voor zichzelf van de mogelijkheid van de waanzin. Die waanzin is voor Foucault de kwade geleigeest die blijvend achter het "absolute" beginpunt van het cogito dreigt, doordat hij mogelijks niet de waarheid garandeert. God die niet kan willen bedriegen en die de waarheid garandeert (S_1), die God moet die boze geest en die waanzin bezweren. Die boze geest en die waanzin zijn figuren van het angstwekkende object (a) dat Descartes laat vallen. Maar ook figuren van het angstwekkend verlangen van de reële Ander die slechts mijn ondergang voor ogen heeft.

Laten we Foucault besluiten over die Cartesiaanse twijfel als exorcisme van de waanzin. En dat in een passage die het Cartesiaans heroïsme van de meloendroom oproept. *Descartes sluit de ogen (...) om beter de ware klaarte van de essentiële dag te ontwaren; zo is hij verzekerd tegen de verblinding van de waanzinnige die bij het openen der ogen slechts nacht ziet, en dus helemaal niet ziend, gelooft van te zien wanneer hij zich verbeeldt. In de uniforme klaarte van zijn gesloten zintuigen, heeft Descartes gebroken met elke mogelijke fascinatie, en als hij ziet, is hij zeker van te zien wat hij ziet.* Daarbij heeft Foucault het over de vaste wil om wakker te blijven, om niet toe te geven aan de slaap der rede tijdens dewelke spoken voor de dromer opstaan. Foucault verwijst nergens naar de meloendroom van Descartes, enkel naar zijn "Méditations".

In zijn fundering van het gedeelde subject ($), en vooral in zijn sluiting ervan ($1), laat Descartes de waanzin of de kwade geleigeest (object (a)) vallen. In zijn benadering van de waanzin, van de immer op de loer liggende kwade geleigeest, van het onbewuste van dat Cartesiaans subject, laat Freud, zoals we zagen, het verlangen van de vrouw vallen. (122)

Uitweiding : angstobject in een fallische monstrans : $\left(=\frac{a}{\varphi}\right)$

In deze uitweiding komt één der problemen aan bod waarvan we reeds herhaalde malen hebben aangekondigd, dat ze ons in verlegenheid zouden brengen. En dat is het al dan niet noodzakelijkerwijs fallisch bemiddeld zijn van het angstwekkende reële. Naar aanleiding van de wolvendroom kunnen we een aantal elementen aanbrengen ter verheldering, eventueel ter complicatie van dat probleem dat ons achtervolgt in onze 'Auseinandersetzung' met seminaries & publicaties van André.

Volgens André zou er een oorspronkelijke angst bestaan tegenover het reële of het vrouwelijke, en dat buiten de referentie naar het vader- en castratiecomplex. Die stelling heeft een ware stortvloed aan bezwaren ontlokt aan een aantal min of meer eminente Lacanianen. Clastres bijvoorbeeld meent dat juist bij de Wolfsman, in verband met de moederlijke castratiedreiging, blijkt hoe de castratieangst letterlijk vastgekoppeld wordt aan de Naam-des-Vaders. De psychoanalyse definieert zich in haar ontstaan door de koppeling van de angst als castratieangst aan de Naam-des-Vaders. Er is geen verschil tussen Freud en Lacan op dit gebied. Ook Cottet meent dat een restrictie van de fallische functie inzake het angstaffect niet gejustificerd is. In de kliniek staat immers overal de fallische betekenis op de voorgrond. Zijn vraag is dan ook op welke kliniek zich André beroept voor zijn stelling. De Peterfalvy erkent wel de vruchtbaarheid van wat hij Andrés fictie noemt : namelijk dat het uiteindelijk de vrouw is die Freud langs zijn theoretische wegen jaagt. Dat doet hem echter vrezen dat André de vader aan de kant laat staan. Malengreau vraagt of Andrés referentie naar de origine, naar een ongedifferentieerde vader-moeder eenheid vóór de symbolische vader, of die origine niet een andere dan de fallische of castratieve wijze is om het object (a) in de angst te impliceren. This tenslotte stelt een elegante doch erg mysterieuze oplossing voor : een fallisch element zonder enige mogelijke representatie dat telkens het Unheimliche onderspant.

Derwijze van alle kanten belaagd, blijft André voet bij stek houden. Lacan en Freud verschillen volgens hem wel degelijk wat betreft de referentie van de angst naar de vader en het castratiecomplex met de fallische functie. Lacan poogt effectief 'Jenseits' daarvan te geraken. Dit betekent echter niet dat de Freudiaanse vader overboord wordt gezet. Wel dat hij, als amalgaam, eerst dient uitgezuiverd. Dit kan via Lacans concept van de Ander. Er is een Ander van de betekenaar, een Ander van de Wet en een reële Ander van het genot die kan herleid tot het object (a) als origine. De Freudiaanse vader verenigt die twee laatste vormen, slechts daardoor speelt hij als castrerend in elk angstaffect een rol. Beperkt tot zijn louter symbolische functie van de Lacaniaanse vader van Wet is dat niet meer het geval. Een vorm van angst

valt dan buiten die vader- en fallusreferentie, en die is gekoppeld aan de oorsprong. Die oorsprong is noch als vaderlijk noch als moederlijk te beschouwen, doch als object (a). Op Cottets vraag had André vroeger al geantwoord, en wij komen daar later op terug. Hij beroept zich onder andere op de kliniek van de depersonalisatie-angsten (vooral bij de vrouw). (123)

Zelf hebben wij zojuist aangetoond hoe Freud, via de oerscène, het moederlijke element construeert op een leeggelaten plaats in de latente droomgedachten. En dit vanuit een niet beassocieerbaar punt in de manifeste droomtekst. Dat moederlijke wordt wel binnengesmokkeld als onlosmakelijk aan de vader gekoppeld. Die koppeling zouden we, als extreem partisaan van Andrés gedachtengang, kunnen beschouwen als louter functie van Freuds angst tegenover het moederlijke-vrouwelijke.

Wat blijkt nu echter. Met Clastres moeten we inderdaad vaststellen dat, in die eerste, primitieve angstuiting van de Wolfsman zelve, in de manifeste tekst van zijn infantiele wolvendroom, dat daarin de verwijzing naar het vaderlijke of het fallische verre van afwezig is. Voor Lacan is het essentiële in die Wolvendroom niet van te weten waar die fallus zich schuil houdt, of hij bijvoorbeeld niet gesymboliseerd wordt in die vijf harige wolvestaarten. De essentie is dat de fallus als het ware de hele droomscène in haar verstevenheid schraagt. De katatonie van de droomscène spiegelt die van de kleine Wolfsman in zijn fascinatie door de oerscène, als versteven in een ivoren toren van genot, herleid tot één en al erectie. Bij herhaling van die oerscène, in de droomscène, ontwaakt hij vol angst. Die angst wordt onder andere gemotiveerd door het zicht van de droomboom die het hele panorama overspant en waarop de eigen verstijving is overgeslagen. Die fallische droomboom vormt immers de matrijs, of de kapstok, voor de blik. Vooreerst een bewogen oerscène die de toeschouwer verstijft of fallisch opricht. Vervolgens een versteven, fallisch geschraagde droomscène, die de toeschouwer plots aankijkt en hem in beweging brengt, beangstigt.

Het object van angst, in de initiële angstdroom van de Wolfsman, blijkt niet zonder relatie tot de fallus, hier de droomboom, werkzaam. Dat die droomboom in relatie tot de vader staat, moge blijken uit de associaties waarmee de Wolfsman hem omringt. Vooreerst de kerstboom die de kleine Wolfsman, bij zijn ontwaken, dubbel met geschenken bevracht had verwacht. Die verwachting laat toe dat de wens naar seksuele bevrediging door de vader zich roert. Het is immers van de vader dat de kleine Wolfsman zijn erotisch geladen kerstboom verlangt. Zijn eerste woede-aanval, vanuit zijn onvrede met die kerstboomgeschenken, geldt dan ook die vader.

Mag die vader misschien enigszins de haren bij de boom gesleept lijken door Freud, dan is de grootvader langs vaders zijde dat zeker niet. De droomboom verwijst naar de boom, uit één van diens sterke verhalen, waaronder

een roedel wolven, aangevoerd door een staartloze oude wolf, loerend bijeentroepte.

Die boom, zo riskeert zich Freud tenslotte nog verder in een voetnoot, is tevens het symbool van het kijken of voyeurisme. In een hoge boom gezeten ziet men alles, zonder zelf gezien te worden. We hebben ons even geleden halveling verwonderd over het uitblijven van symboolduiding van die Wolfsmandroom. De enige verklaring ware dat de constructie van de oerscène dergelijke duiding volledig overbodig zou gemaakt hebben. Hier stoten we toch op een spoor van symboolduiding. Bij de latere hallucinatie van het vingerverlies (na de droom) zal Freud diezelfde boom, die daar centraal blijft staan, ook nog interpreteren als symbool voor de vrouw, als datgene waarop de kijklust is gericht. Freud begint aan symboolduiding te denken, we zijn aanbeland in de omgeving van de ontbrekende betekenaar : de vrouw. Dat is onze eerste intuïtie. Wij menen hier echter voldoende aangetoond te hebben dat die boom geen symbool is, doch wel een betekenaar in de ware zin van het woord. Hij staat niet alleen voor het kinderlijf van de Wolfsman en het vrouwenlichaam van de moeder, beide als fallus; tevens is hij de vaderlijke fallus. Die boom is een betekenaar waaronder imaginaire betekenden verglijden. (124)

Niet alleen in de wolvendroom doch ook in alle andere angstwekkende momenten die we tot dusver onderzochten, tracht de fallische betekenis, in haar afhankelijkheid van de vaderbetekenaar, zich op het voorplan te werken. Aan zijn Akropoliservaring bijvoorbeeld kan Freud niet terug denken zonder een schuine gedachte aan de vaderlijke slang in de moederlijke zee (het veelkoppige monster van Lochness). In zijn infantiele vogeldroom posteert hij de vaderlijke, fallisch gebekte vogelkoppen langs de moederlijke schrijn. In zijn Irmadroom verwijst hij afsluitend naar de onreine spuit. Wie meent dat die spuit wat laat verschijnt, en dat ze dus niet op oorspronkelijke wijze gegeven is op het cruciale moment dat Irma de mond opent, die herinneren we er aan dat die traumatische Irmadroom een herhaling vormt van een door Freud ondergaan trauma waarbij de fallus wel oorspronkelijk in de opening bleek gegeven. En dat is het door Fliess achtergelaten verbandgaas, dat zich vanuit de kraterwand der wonde in Emma's gezicht plots liet oprichten. In Descartes' meloendroom is er de drager van een zinloze meloen die hem staande wil houden. *De charmes van de eenzaamheid gevormd door louter menselijke verleidingen.* Aldus Descartes. Fout, antwoordt hem Freud, *maar die ideeënassociatie zou naar een juiste uitleg kunnen leiden. In verband met zijn zondige toestand, zou die associatie een seksuele representatie kunnen figureren, die de verbeelding van de jonge eenzaat heeft bezig gehouden.* En dat is de onanie. (125)

In het droomleven blijkt een onbemiddelde, directe confrontatie met het primitief reële uit den boze. Zelfs in de omgeving van de navelopening heeft de dromer altijd wel ergens een fallisch houvast. De fallische redding is altijd nabij. Die fallus fungeert als een altaar, als een monstrans die de verschijning van de blik als object (a) schraagt binnen het scopisch kader van het fantasma. We benadrukken dat het hier enkel om het droomleven gaat. En dat voltrekt zich op een Ander Toneel, een Elders dat bij uitstek de roep heeft talig gestructureerd te zijn. We moeten nog op andere klinische terreinen de noodzaak van de fallische referentie voor het angstobject verifiëren.

6.2. Reële : passages à l'acte

Constructie én communicatie van de oerscène reguleren Freuds angst in de Wolfsmananalyse. Daardoor tonen ze ook zijn angst, maar dan gebonden aan een betekenaar. Maar ook op andere wijze en meer direct in het reële manifesteert zich Freuds angst of subjectieve verdeling in de Wolfsmangevalsstudie, daarbij zelfs gaande tot een passage à l'acte.

6.2.1. Vader & zoon

In het verhaal dat Jones in zijn Freud biografie over deze uitzonderlijke analyse ophangt, inventariseert hij, nadrukkelijker dan voor enige andere gevalsstudie, Freuds interventies in het reële van de analysant. Dat is evenzeer een kenmerk van de herinneringen van de Wolfsman aan die analyse. Hij herinnert zich bijvoorbeeld dat Freud hem afraadde van te gaan schilderen. Daarbij paste Freud de redenering toe, waarmee zijn eigen jongste zoon, die hem het meest nabij was, van een artistieke roeping had afgezien.

Ook in het liefdesleven van de Wolfsman heeft Freud zijn zegje. Dat is uiteraard een artefact van de vraag aan de patiënt om gedurende de analyse van alle belangrijke beslissingen af te zien, zoals bijvoorbeeld een huwelijk. Maar een voldoende verklaring vormt dit niet voor de souvereiniteit waarmee Freud, als een geestelijk raadsman, beslist wanneer het moment voor zijn Wolfsman is aangebroken om zijn Thérèse terug te zien, en met haar in het huwelijk te treden. Lukacher heeft het over Freuds betrokkenheid in het huwelijk van de Wolfsman. Zoals Granoff meent hij dat de vader-zoon relatie bij Freud zou zijn omgedraaid, doordat de Wolfsman en zijn Thérèse Freud zouden herinnerd hebben aan zijn eigen ouders. Thérèse leek sprekend op Freuds jeugdige moeder én op Freuds eerste lief.

Verder horen we ook nog dat Freud de Wolfsman zou aangeraden hebben van in Wenen te blijven.

En zelfs, zeer merkwaardig, dat Freud, als een Verdiglione avant la lettre, zijn analysant zou aangeraden hebben hem een schenking te doen, *teneinde het gevoel van dankbaarheid aan het einde van de kuur enigszins af te zwakken.*

Stuk voor stuk merkwaardige reële inmengingen van Freud die verdienen nader bekeken te worden. Het ontbreekt ons echter aan voldoende informatie. (126)

6.2.2. Tijd & geld

Waar Freud het evenmin zelf over heeft, dat zijn de financiële interventies ten gunste van de Wolfsman. Meer informatie daarover vinden we namelijk bij diverse postfreudianen die het zich aan hun naam verplicht zagen om de Wolfsman verder te blijven financieren, omwille van zijn verdiensten in de Freudiaanse zaak.

Die geldzaken, samen met de technische variatie van de termijnstelling voor het einde van de analyse van de Wolfsman, zijn twee cruciale punten van reële die we nader zullen bekijken.

6.2.3. Ongeloof & herhaling

Vooreerst echter laten we Lacan nog even wijzen op de nadruk waarmee Freud op dat geval terug blijft komen. Nadruk waarin Lacan een niet opgeloste *subjectivatie* onderkent van problemen die het geval van de Wolfsman bij Freud hangende liet.

Reeds tijdens de analyse had Freud onverbloemd zijn angst en verlangen tegenover de Wolfsman laten blijken. Waarom immers, zo vraagt Freud zich inleidend af, maakt dit geval aanspraak op de publieke aandacht. Freud liet er inderdaad geen gras over groeien. Nauwelijks drie maand na beëindiging van de analyse, begint hij de gevalsstudie uit te schrijven. En dat met inzet van al zijn didactisch en literair talent. Eén maand later legt hij al de laatste hand aan deze schoonste, interessantste, meest polemische, meest bediscussieerde, laatste, meest persoonlijke en meest Freudiaanse gevalsstudie. Aldus Jones. (127) Om drie redenen dient dat geval zo snel en zo goed mogelijk onder de aandacht gebracht.

Vooreerst krijgen we er het structureel belang van de infantiele neurose gedemonstreerd, vanuit het verhaal van de volwassen analysant. Analyses van kinderneurosen zijn van beslissend theoretisch belang ter begrip van de

volwassen neuroses. Ze vormen het definitief argument tegen de dissidente visies van Adler en Jung inzake die volwassen neurosen.

Vervolgens betreft het een zeer moeilijke en uiteindelijk ook mislukte analyse. Die laat echter wel het werk, dit wil zeggen het zich in allerlei bochten wringen van analysant én analyticus, van alle kanten zien. Centraal staan analysants gedweëe onverschilligheid en Freuds ongedurige tijdslimitering.

Een derde argument om dit geval mee te delen, kan voor Freud even goed gelden als argument ertegen. Freuds verdeeldheid verschijnt. De resultaten van de analyse vallen over het algemeen op bevredigende wijze binnen zijn verzameld weten (S_2 of het weten van de psychoanalyse). Sommige details (object (a) of de waarheid van de analysant) komen Freud echter zelf zo merkwaardig, zelfs ongeloofwaardig over dat hij aarzelt, het zelfs bezwaarlijk vindt van anderen te verlangen dat ze hem zouden geloven. *Ik heb tot de strengst mogelijke kritische houding tegenover zijn herinneringen aangemaand, doch hij vond niets onwaarschijnlijks aan zijn verklaringen en bleef er dan ook bij. Mochten de lezers er tenminste van overtuigd zijn dat ik zelf slechts meedeel wat mij als onafhankelijke indruk, niet beïnvloed door mijn verwachting, is tegemoetgetreden.* (128) We vinden een opsplitsing tussen enerzijds gegevens die de analyticus toelaten een genot uit zijn weten te cultiveren en anderzijds de waarheid van de analysant, die aan dat weten van de analyticus ontsnapt. Dit is het punt waarop de analyticus met een analytische act zou moeten antwoorden, waarop hij zich vanuit zijn verlangen moet autoriseren. We zien er echter vaker dat hij er de waarheid van de analysant tot het analytisch weten tracht te herleiden. Dergelijke analyticus autoriseert zich dus vanuit zijn weten, niet vanuit zijn verlangen.

Freud poogt weliswaar niet die waarheid van de Wolfsman tot zijn zelf uitgevonden analytisch weten te herleiden (wat misschien wel voor een deel het geval is met zijn constructie van de oerscène), toch vermijdt hij op andere wijze de analytische act. Hij werft om geloof aan het ongeloofwaardige. Hij wil anderen overtuigen. En daarbij moet de oprechtheid van de Wolfsman als morele garantie fungeren. Freud gaat zich te buiten aan een extra analytische act, waarbij bovendien nog eens het hysterisch verlangen van de analysant garant moet staan. Dat is het tegengestelde van de analytische act waarbij slechts het verlangen van de analyticus enige garantie kan funderen.

Het verst in dat opzicht gaat Freud twaalf jaar later, als hij met enige beangste nadruk op dat geval terugkeert. Hij wil de Wolfsman op dat moment gewoon laten bevestigen dat het verlangen van de analyticus, van Freud dus, niet heeft meegespeeld inzake de wolvendroom. Dat de wolvendroom niet het antwoord is geweest van het verlangen van de Wolfsman op Freuds verlangen. Rank had immers in 1926 een balorige publicatie gepleegd waarin hij het bestond te beweren dat de wolvendroom geen infantiele droom was,

doch een overdrachtsdroom, die zich voor het eerst aan de Wolfsman had voorgedaan in de loop van zijn analyse met Freud. "Ten bewijze" : de zes tot zeven wolven stamden rechtstreeks uit de dagrest van de zes foto's, in Freuds consultatiekamer, van de leden van het Comité. Dat Comité was een soortement geheime Freudiaanse garde van betrouwbare & aan de oude meester verknochte sujetten, gesticht in 1912. Al te gek, volgens Freud, vermits ten tijde van zijn analyse met de Wolfsman nog maar de beeltenissen van drie zijner dienende ridders aan de kabinetwand prijkten (Jones, Ferenczi en de boze Rank zelve). Hoewel zeker van alle feiten en ondanks zijn superieur commentaar (laat ridder Rank maar oorspronkelijk wezen en dwalen), neemt de consciëntieuze Freud toch de moeite om de Wolfsman te schrijven. En hem, zonder bijkomende verklaring, nog maar eens naar zijn herinneringen van de droom te vragen. Het antwoord is ondubbelzinnig. De vroege datum van de angstdroom lijdt niet de geringste twijfel : de herinnering eraan had hem zijn hele kindsheid lang gekweld. (129)

6.3. Anale : tijd & geld

We kondigden reeds aan dat Freuds belangrijkste interventies in het reële van de Wolfsman tijd en geld betreffen. Beide zijn moeilijk te scheiden in een analyse. Belangrijke punten bij het begin van een analyse, zo verklaart Freud in 1913, dus in volle analyse van de Wolfsman die in 1910 begonnen was, belangrijke punten zijn de bepalingen rond tijd en geld.

6.3.1. Voorafgaande gesprekken

"Je crains qu'il ne reste"

Freud zegt exclusief vast te houden aan het principe van uurverhuring. Wie zijn uur onbenut laat, betaalt toch. Blijkt immers dat voor de analysant veel minder praktische hindernissen oprijzen dan vermoed om telkens op hetzelfde moment op dezelfde plaats terug te keren. De analyticus bepaalt zelf de tijdsregelmaat van de kuur (frequentie en duur der sessies).

Een vraag die hij de analysant niet graag hoort stellen in het prille begin van de analyse, dat is de vraag naar de duur van de volledige analyse. In welke tijdsspanne kunt gij mij van mijn lijden bevrijden. Het antwoord op die vraag kan men uitstellen door het te laten afhangen van het resultaat van een zogenaamde *proefbehandeling*. Men neemt eerst een staal van de wandelsnelheid van de potentiële analysant doorheen zijn onbewuste. Dat zou moeten toelaten de totale duur der wandeling te berekenen. De patiënt mag echter wel

niet van tempo veranderen. Bijvoorbeeld wanneer hij onderweg op onvoorziene weerstanden stoot, wanneer hij plots rondjes begint te lopen, etc. Uiteindelijk is de vraag naar de te verwachten behandelingsduur voor Freud nauwelijks te beantwoorden.

De belangrijkste reden daarvoor wordt gesuggereerd doorheen de illustratie die hij op dit negatief besluit laat volgen. Een vastgeroeste Russische hysterica verwacht van hem een bliksemanalyse. Ze verhoudt zich dus tegenover haar hysterie als tegenover een *meisje uit den vreemde* dat even plots en onverklaarbaar kan verdwijnen als het ooit verschenen is. Het belangrijkste probleem met dergelijke vooraf bepaalbare, "bij voorkeur zo kort mogelijke duur", is het simpele feit dat ook de analyticus niet weet waar de neurose, als meisje uit den vreemde, vandaan komt. Wel leeft die analyticus niet meer in de illusie dat zulke meisjes plots en onverklaarbaar zullen verdwijnen. Ook de analyticus kent niet vooruit het einddoel van de wandeling van zijn patiënt doorheen diens specifiek gestructureerde onbewuste. Hij kan de analysant wel helpen de talige wegwijzers of de taal van het meisje uit den vreemde te ontcijferen. De overdracht is een "Spleen pour rire" waarin de analysant zijn analyticus de kennis van het geheim, van dat *meisje uit den vreemde* toeschrijft : *je weet wel, dat meisje dat te Pampelune geboren thans te Honoloeloe woont en in een rode lakkooi etc.* In elk geval de totale duur van de kuur valt niet te voorzien. De analysant mag men dit niet verhelen.

Nog in verband met dat eindstip van de analyse raadt Freud af van de patiënt met al te veel nadruk tot blijven te bewegen. Deze trapt het maar af wanneer het hem zelf belieft. Dit principe getuigt niet alleen van een niet geringe dosis ironie. Maar ook van een sterke persoonlijke en hier zelfs expliciet angstige betrokkenheid van de kant van Freud. *Ik moet er angstig zorg voor dragen om de analysanten ertoe te bewegen van ooit met hun analyse te stoppen.* Deze angst uit 1913 contrasteert met de bezorgdheid uit het begin van zijn analytische carrière (de imaginaire angsten in de dagresten van de Irmadroom) om de zieken in analyse te houden. Aanvankelijk pogen de patiënten van de beginnende analyticus af te geraken. Later heeft de ervaren analyticus alle moeite om van zijn analysanten af te geraken. Dat is allebei bron van angst ; eerst dat de analyse niet zal beginnen, later dat de analyse niet zal eindigen. Eerst wil de patiënt van Freuds oplossing niet weten. Onder haar latere, geraffineerder vorm, kan de analysant er niet genoeg van krijgen. Die oplossing, dat zagen we reeds bij herhaling, is de betekenaar van de Naam-des-Vaders, die Freud via de psychoanalyse heeft uitgepuurd, aantrekkelijker gemaakt.

De Wolfsmananalyse is de paradigmatische inauguratie van die tweede fase van oneindige analyse. Freud bekent voor het eerst zijn angst voor het niet beëindigbaar zijn van de analyse in 1913, dus tijdens de eindfase van de

analyse van de Wolfsman. Die angst is één der kaders waarbinnen de vraag naar de eindige of oneindige analyse, in 1937, opnieuw gesteld wordt.

Het angstig bespoedigen van het einde van de analytische kuur, zo besluit Freud in 1913 zijn technisch advies inzake de tijdshantering in de analyse, kent echter een zeer belangrijke tegenkanting in de traagheid waarmee zich diepgaande psychische veranderingen voltrekken. Ultiem gezien is dat de tijdloosheid van het onbewuste. De analyticus kan wel, als een katalysator, een proces in het onbewuste in gang zetten, doch daarna gaat dit zijn eigen gang qua wetmatigheden en tempo. Later noemt Freud dat de herhalingsdwang in het onbewuste en de doodsdrift. De analyticus is voor Freud enkel de vader (sic) van de genezing waarvan de analysant, na de hem eigen zijnde tijd om te begrijpen, misschien ooit zal bevallen. (130)

Voor geen geld een gratis analyse

Een tweede punt van reële dat voor Freud in de voorafgaande gesprekken moet vastgelegd, is de betaling van de analyticus door de analysant. Het theoretisch kader daarvan is de anale seksualisering van onze verhouding tot geld. Tegenover geld & sex koesteren we een zelfde heimelijke preutse houding, geven we blijk van eenzelfde subjectieve verdeeldheid ($).

Het altruïsme van gratis behandelingen is voor Freud om zowel utilitaire als ethische redenen uit den boze. Zelf heeft hij ooit nog gratis geanalyseerd, in de ijdele hoop dat de weerstanden tegen zijn verlangen om te weten in zulke gevallen geringer zouden uitvallen. De weerstanden bleken in die gevallen echter onoverkomelijk. De analysant weet zich immers geen houding meer tegenover die vaderlijke weldoener. De jongedame gaat de versiertoer op teneinde nog meer te krijgen. De jongeheer begint gegeneerd terug te krabbelen. Dit is Freud in 1913, ten tijde van de Wolfsmananalyse. In 1937 zal hij dit, in een structureler terminologie, benoemen als respectievelijk penisnijd (de penis krijgen als ultieme blijk van liefde vanwege de vader) en castratieangst (de penis niet willen afgenomen worden door de vader als voorwaarde voor zijn verdere liefdesuitingen), waardoor de analyse voor beide geslachten oneindig wordt. In 1913 schrijft Freud die betaling nog een belangrijke regulerende functie toe in verband met het einde van de kuur. Geld zou met beide voeten op de grond plaatsen, het verankert in het reële als motief om het einde van de kuur na te streven. In 1937 zal Freud echter voldoende geleerd zijn. De neuroticus gaat blijkbaar geen prijs te hoog om, via de analyse, het verlangen naar de fallus levendig te houden of de castraticangst het zwijgen op te leggen. Geld is dan geen motief om de analyse te verlaten, doch dient enkel om een illusie van analyse hoog te houden. (131)

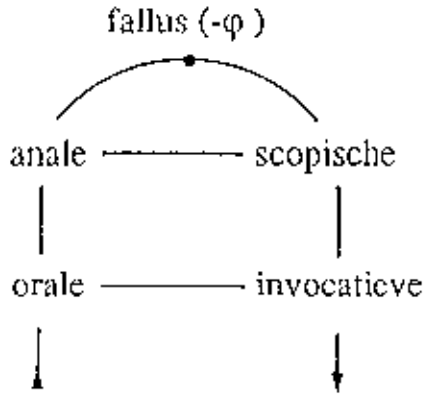
De discussies, in de voorafgaande gesprekken, over geld (de seksuele betekenis ervan en het vastleggen van een betalingsritueel) en tijd (principe van

uurverhuur en frequentie der sessies, alsook het niet bepaalbaar zijn van een einde), die discussies hebben hun belang voor een mogelijk einde van de kuur.

6.3.2. Het einde van de Wolfsman (132)

Anale & scopische

In Freuds problemen met de Wolfsman valt een opsplitsing aan te wijzen. Vooreerst zagen we uitgebreid zijn moeilijkheden, binnen het scopisch register, met de fantasmatisch omlijste revelatie van de blik als object (a) in de wolvendroom. Centraal stonden daar Freuds constructie én mededeling van de oerscène aan de analysant. Met de thematieken van tijd & geld vertoeven we binnen het anale register. Zoals bij de hysterie het orale (borst-mond) en het invocatieve (stem-oor) register een structurele samenhang vertonen, zo vormen bij de dwangneurose het anale (faeces-anus) en het scopische (blik-oograna) twee zijden van éénzelfde medaille. (133)

Figuur 15

De Wolfsman is door Freud inderdaad als dwangneurose gediagnosticeerd. Meer bepaald als *eindtoestand van een spontaan afgelopen, met defect genezen dwangneurose,* met de twee laatste opstoten op acht- en tienjarige leeftijd. (134) In die dwangneurose toont zich het scopisch register op fantasmatisch niveau als een kader, terwijl het anale zich fantasmatisch maskeert als de mythe van de "oblativiteit". Oblatief is wie zich aanbiedt, zich opoffert om de behoeften van de ander te bevredigen ten koste van de eigen behoeftenbevrediging.

Voor sommige analytici incarneert de analyticus die oblativiteit als hoogste ontwikkelingsstadium. Oblativiteit is daar een naam, voor de genitale zich-

zelf wegschenkende liefde. En deze is het tegengestelde der liefde die beslag legt op de persoonlijkheid van de partner. Aan die theorie van de genitale oblativiteit bespeurt Lacan een geurtje. Voor hem is ze de analytische travestie van het anaal fantasma van de dwangneuroticus.

Freud werd scopisch in de oorsprong van zijn eigen gedeelde subjectiviteit aangesproken door de wolvendroom. Maar ook anaal werd hij door de Wolfsman enigszins in verlegenheid gebracht. Na zijn eerste analyse-uur bekent deze de volgende overdrachtsweerstanden aan Freud : *Joodse oplichter, ik zou U van achteren willen gebruiken en U op de kop willen schijten.* (135)

Tijdslimiet & sluitertijd

Lacan onderscheidt twee punten waarop het symbolische en het reële verknoopt worden in de analytische kuur.

Vooreerst de abstinentie van de analyticus of zijn weigering om te antwoorden. Die zwijgzaamheid is een pure negativiteit, onafhankelijk van elk particulier motief bij de analyticus. Dit eerste ontmoetingspunt van reële en symbolische zal Lacan later benaderen via de zogenaamde *analytische act* benaderen.

Een tweede dergelijk punt is gegeven in de functie van de tijd. Die speelt in de analyse onder twee vormen : de duur van de sessie en de totale duur van de analyse. Geen dezer twee valt vooraf te berekenen. Twee redenen daarvoor. Structureel vooreerst weet de analyticus niet welke tijd-om-te-begrijpen het onbewuste van zijn analysant regeert. Hij kent niet de sluitertijd van diens onbewuste. Ethisch vervolgens betekent de tijdslimitering een aliënatie van de waarheid van de analysant. Dat het moment van de revelatie van zijn waarheid door een ander kan voorzien, dat kan enkel betekenen dat die waarheid daar reeds van oudsher sluimert. De analyticus die meent te weten (S_2) wanneer de waarheid van zijn analysant (object (a)) zal ontwaken, die analyticus trapt zelf in de overdracht, waardoor de analysant hem het weten toeschrijft in verband met zijn subjectieve waarheid. De scheiding tussen weten en waarheid zal dan ook niet meer door te voeren zijn. De waarheid van de analysant blijft gealiëneerd in het verzamelde weten van de analyticus. Ze zal zich nooit meer kunnen reveleren als ontmaskering van het tekort in dat weten, in de grote Ander van de betekenaar.

De definitieve aliënatie van de waarheid van de analysant of dat onmogelijk einde van de analyse, daarvoor is Freud in zijn analyse van de Wolfsman verantwoordelijk door zijn tijdslimitering. Ten bewijze, aldus nog Lacan, de onmogelijkheid voor de Wolfsman om de herinnering van de door Freud geconstrueerde oerscène in zijn levensverhaal te integreren. Een ander bewijs is zijn latere *paranoïdoform* genaamde opstoot, in zijn analyse met Ruth Mack Brunswick.

Volgen we even Freuds redenering bij die tijdslimitering. De kuur was aan het verzanden in de gedweëe onverschilligheid, waardoor de analysant zijn kinderneurose verder ontoegankelijk maakte. Zijn schuw voor een zelfstandig bestaan woog op tegen alle ongemakken der volwassen ziekte. Het was zelfs door de analyse dat de ziekte pas echt leefbaar was geworden; ziekte en analyse vormden samen een comfortabel symptoom. De analyse dreigde dus aan haar relatief succes definitief te mislukken.

Op dat moment begint Freud aan het stellen van een einddatum voor de analyse te denken. Hij wacht wel eerst tot de overdracht, als een tegengewicht, zwaar genoeg weegt om de Wolfsman, op het geschikte overdrachtsmoment zijn besluit mee te delen. De leeuw springt immers slechts één keer. Nadien die tijdslimiet verschuiven, doet het einde van de analyse tot een klucht ontaarden. Bij het begin van weer een nieuw jaar analyse deelt Freud de Wolfsman mee dat de analyse haar laatste jaar ingaat. Om het even wat dat jaar nog brengen zou.

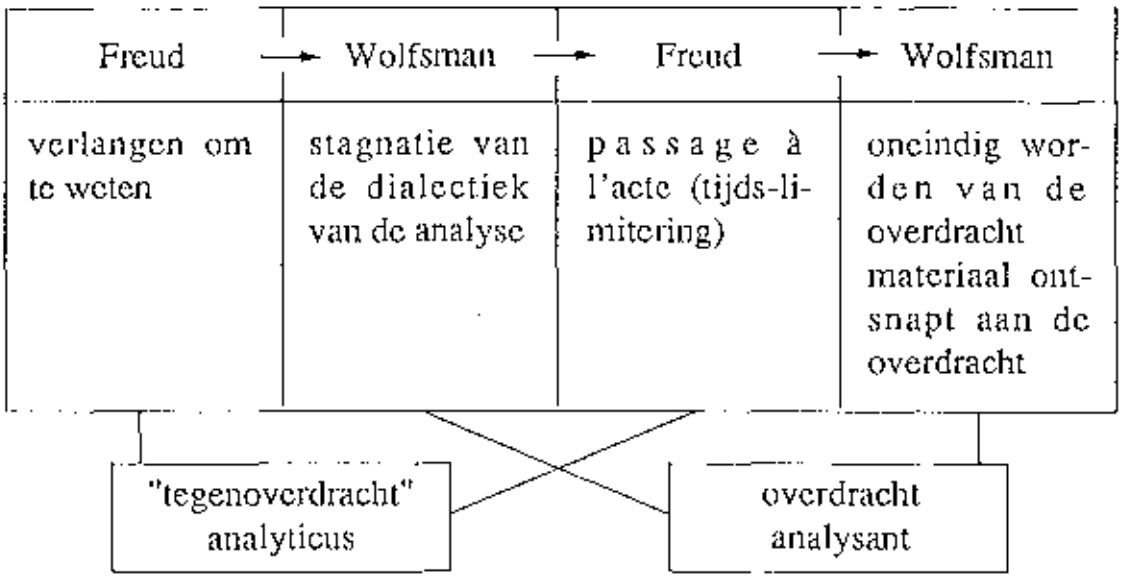
Na even een ongelovige oversprongbeweging, beginnen de weerstanden van de Wolfsman zienderogen te slinken. Herinneringen en samenhangen rond de kinderneurose doemen op in het discours van een als-gehypnotiseerd-luciede analysant.

Genezen ? Beide partijen dachten aanvankelijk van wel. Na luttele jaren echter volgen elkaar de opstoten op. Freud onderscheidt daarin twee types. Enerzijds de afstoting van oorspronkelijk infantiel materiaal, dat in de overdracht op hem niet aan bod kon komen. Anderzijds opstoten getuigend van een niet doorgewerkte overdracht, en waaraan een paranoïde tintje niet vreemd is (alwat rond het castratiecomplex hangt). Beide types zijn te wijten aan de tijdslimiet. Daardoor kon enerzijds een deel van het materiaal nooit in de overdracht gebracht. Anderzijds werd daardoor een deel van het materiaal in de overdracht nooit meer analyseerbaar, aan die overdracht komt dus geen einde. (136)

Freud zoekt het reële achter het fantasma, dat is ook het reële dat de overdracht grondt. Maar hij doet dit op zulke bezeten wijze, gedreven door zulk vurig verlangen om te weten, dat de Wolfsman er van lieverlede stil van wordt. Diens gedweëe onverschilligheid, de stagnatie van de analytische dialectiek, het zich koesteren in de fantasmatische objectrelatie, die specifieke overdrachtsmodaliteit van de Wolfsman, dat hele complex is functie van Freuds verlangen om te weten (S_2). Op het moment dat de overdracht van de analysant, in functie van de "tegenoverdracht" van de analyticus, het dialectisch proces van de analyse doet stokken, zou de analyticus deze overdracht moeten interpreteren. (137)

In plaats van die interpretatie als dialectische omkering binnen de betekenaar, gaat Freud tegenover de Wolfsman echter zijn analytische bevoegdhe-

den te buiten. Teneinde de hand te leggen op het reële van de patiënt, begeeft hij zich zelfs aan een passage à l'acte. Hij volhardt dus in zijn "tegenoverdracht". Ontrollen we dit dialectisch proces :

Figuur 16

Wat een passage à l'acte betekent, zullen we hierna duidelijk maken. Volstaan we, voor Freuds tijdslimitering bij de Wolfsman, met de vermelding van de twee noodzakelijke voorwaarden tot dergelijke passage à l'acte. Vooreerst de emotie van niet te weten hoe te antwoorden op het probleem dat de Wolfsman voor hem vormt, van het doorkruist worden van zijn (verlangen om alles te) weten over het onbewuste (object (a) als grens van S_2). Vervolgens wordt Freud in verlegenheid gebracht rond de uiteindelijke oorzaak van het verlangen van de Wolfsman, zijn constructie van de oerscène slaat niet aan op de plaats van het object (a). *Emotie* ('émotion') en *verlegenheid* ('embarras') nopen tot handelen. (138)

Freuds tijdslimitering beschouwen wij als een anale passage à l'acte. Laten we het anale karakter van Freuds tijdshantering in de Wolfsmangevalsstudie wat plastischer in de verf zetten. Waar die Wolfsman zelf begonnen is met het "uitschijten" van zijn analyticus, moet Freud hem op het einde van de kuur, tegen een bepaald tijdstip, "uitscheiden". Ook tussen die twee momenten neemt zijn kuur een anale allure aan. Aanvankelijk chronisch geconstipeerd, komt er een ware diarree aan materiaal op het moment dat Freud hem aankondigt van definitief te willen "doorspoelen". Door die termijnbepaling fixeert Freud de analysant in zijn fantasmatische positie van anaal object (a), wordt de analyse van die positie onmogelijk en vermijdt hij tevens

zelf in die positie te komen als 'semblant'. Dat laatste is de voorwaarde voor een mogelijk einde van de kuur. De Wolfsman, aldus André wiens plastische herschrijving we hier volgden, toont ons juist het tegendeel van wat het einde van een kuur zou kunnen zijn. Door zijn eerste analyse, met Freuds tijdslimitering, is de modaliteit voor het beëindigen van alle volgende analytische verhoudingen van de Wolfsman vastgelegd geworden. (139)

In zijn Sém. X heeft Lacan het over de aantrekkingskracht die voor kinderen uitgaat van het merkwaardig voorwerp dat een waterkraantje eigenlijk is. Die aantrekkingskracht is niet louter artefact van zijn plasserachtige karakter. Een kraantje zou geen kraantje zijn, ware er niet het verstoppend voorwerp dat zijn "natuurlijke" stroom ophoudt. Een kraantje heeft dus ook een anale zin. Op dat kraantje toevliegen om het open te draaien, zonder dat men weet wat men doet, zonder dat men weet hoe men op het oorzakelijk voorwerp van dat kraantje inwerkt, dat is voor Lacan het prototype van een anale passage à l'acte. Freud gaat in het geval van de Wolfsman aan de waterspoeling hangen zonder juist te weten wat hij doet.

Oblativiteit & analytische vereniging

Naast die tijdslimitering komt het reële ook nog op financiële wijze in de kuur tussen. Dat is Freuds initiatief om de geldelijke gift om te keren. Inderdaad, Freud schenkt de Wolfsman niet alleen gratis een tweede tranche analyse van vier maand (van november 1919 tot en met februari 1920, voor een koppige hysterische constipatie, aldus Jones). Maar nadien organiseert hij ook, gedurende zes opeenvolgende jaren, een geldinzameling bij collega's en leerlingen om zijn Wolfsman te onderhouden. Freud tastte zelf ook geregeld diep in zijn eigen zak voor de Wolfsman. Over die gratis-analyse getuigt de Wolfsman dat die niet geschiedde op zijn aanvraag, wel op wens van Freud. Deze wenste de Wolfsman kost wat kost te analyseren, zelfs al kon die dat niet zelf bekostigen. We zien hier weer Freuds verlangen om te weten de kop op steken.

Voor Freuds latere geldinzamelingen kunnen twee motieven onderscheiden. Vooreerst was het, praktisch gezien, in de na-oorlogse spookstad Wenen inderdaad erg moeilijk aan de bak komen voor een verpauperd Russisch edelman met een ziekelijke vrouw. Vervolgens speelt bij Freud ook de ethische overweging dat zijn psychoanalyse aan die ene analysant zoveel verschuldigd is. De analytici moeten zich verenigen om een schuld in te lossen tegenover de Wolfsman van hun meester; die uitzonderlijke analysant moet financieel vergoed en behoed. (140)

We kunnen pogen de angst van Freud terug te vinden achter zijn opflakkering van altruïsme & oblativiteit jegens de Wolfsman. De link tussen angsttoestanden en verspilzucht is bekend in de kliniek. Geld door deuren en ra-

men naar buiten smijten is een der voornaamste angstweringen in onze welvaartsmaatschappij.

Via financiële bekommernissen rond zijn Wolfsman brengt Freud zijn analytici bij elkaar, schaart hij ze rond zich. Hij vormt een vereniging. Naast het uitgeven van geld, kunnen we hierin een tweede angstwerende maatregel vermoeden.

Daarbij is merkwaardig hoe Freud de Wolfsman tot gemene Hoer maakt van de zich rond hem verenigende Psychoanalytische Beweging. Men heeft die Wolfsman ook wel eens de Analystenman genoemd. Inderdaad, na zijn eerste twee analyses met Freud, hebben zich de postfreudianen allemaal voor het kamertje van de Wolfsman staan verdringen. Allemaal wilden ze hem maar al te graag ook eens gratis behandelen, zelfs financieel steunen daarvoor. En dat met de grootst mogelijke discretie uiteraard. Kleppers als Jones, Eissler, Mack Brunswick, Gardiner, Obholzer, Solms, Sterba, Lubin (en we vergeten er) zijn er gesignaleerd, of hebben de feiten zelf toegegeven. (141)

De gratis analyses waarmee de postfreudianen de Wolfsman bleven bestoken, alsook hun financiële uitkeringen onder directe (loon) én indirecte vorm (het opkopen van zijn schilderkunstige en literaire producties), ook dit noemt Lacan, net als de tijdslimitering, het beslissend installeren van het subject in de aliënatie van zijn waarheid. André vat dit samen als de structuur van het universitair discours.

$$\frac{S_2}{S_1} \longrightarrow \frac{a}{\not{S}}$$

S_1 : de meesterbetekenaar, de plaats die Freud toekomt in het IPA. (en niet de meesterbetekenaar van het medisch discours dat wil bewijzen dat de patiënt genezen is; op dit punt verschillen we dus van mening met André).
S_2 : de IPA handelsvertegenwoordigers van het opgepot Freudiaans weten; wij als georganiseerde & wetenschappelijke erfgenamen van Freud.
a : de Wolfsman die al die weldaden moet slikken, ervan moet genieten als patiënt.
$\not{S}$: de subjectieve verdeeldheid van de Wolfsman, zijn leugenachtig gedrag tegenover de IPA-vertegenwoordigers en zijn mislukkende pogingen om zijn relatie tot Freud (S_1) integer te houden. (142)

7. Homoseksuele : dochterlijke kuren als uitdaging van de vaderlijke kuur — doorverwijzing

Mais ne suffit-il pas que tu sois l'apparence,
pour réjouir un coeur qui fuit la vérité ?
Qu'importe ta bêtise ou ton indifférence ?
Masque ou décor, salut! J'adore ta beauté.
(Baudelaire l'Amour du mensonge, p. 120)

Zo waar Jahweh leeft, die mij behoed heeft op de weg die ik ben gegaan : mijn schoonheid heeft hem van de wijs gebracht, tot zijn ondergang, zonder dat hij met mij een zonde heeft kunnen bedrijven die me zou bezoedeld hebben of onteerd. Heel het volk ontstak in geestdrift.
(Oud Testament, Judith, 13, 15-17).

Inleiding : "De vader, een ernstig, etc."

Freud start zijn analytische carrière, geraakt in de analytische positie vanuit zijn angst tegenover het enigmatisch verlangen van de vrouw. We herinneren aan onze analyse van de Irmadroom. Het is passend om het overzicht van angstwekkende ontmoetingen, waardoor die analytische carrière van dan af gescandeerd werd, te besluiten met een gevalsstudie waarin weer dat verlangen van de vrouw centraal staat. Dat is het geval van de jonge homoseksuele, waarvan Freud de theoretische studie had beëindigd tijdens zijn tweede analyse van de Wolfsman, in januari 1920.

De vader, *een ernstig, respectabel en zelfs teder man die door zijn voorgewende strengheid iet of wat van zijn kinderen vervreemd is geworden,* neemt de homoseksualiteit van zijn dochter uitermate tragisch op. Het is dan ook de vader die haar, omwille van een zelfmoordpoging,naar Freud brengt. De moeder, met haar zwaar hysterisch verleden, lijkt even goed als Freud door te hebben dat haar dochter haar zodoende uit de weg gaat en enkel de vader uitdaagt. Zij neemt de zaken dan ook heel wat filosofischer op. De dochter zelf neemt de zaken zo mogelijk nog filosofischer op. Bij haar geen innerlijk conflict. Tegenover Freud komt geen klacht over haar lippen. Ze verklaart zich geen andere liefde dan de homoseksuele te kunnen voorstellen. In analyse komt ze enkel "omwille van haar ouders". *Op dat moment,* zegt Freud,

kon ik nog niet vermoeden welke onbewuste, affectieve instelling zich achter die motivering verborg.

Het is nochtans die instelling waardoor Freud verloop en einde van de kuur bepaald ziet. Toestemmen in de analyse "omwille van haar ouders" blijkt uiteindelijk niets anders te betekenen dan "om haar vader nog uitdagender te trotseren, en zich nog geraffineerder op hem te kunnen wreken". Pas doordat Freud de plaats van de vader wist te situeren, zowel in de (hysterische) acting-out van haar homoseksualiteit als in de passage à l'acte van de zelfmoordpoging, blijkt de beslissende betekenis van haar negatieve vaderverhouding voor de onmogelijkheid van haar analyse.

7.1. Vóór de kuur —→ in analyse

7.1.1. Hoofse liefde als acting-out

Vooreerst haar homoseksualiteit als acting-out. Die homoseksualiteit is een vorm van hoofse liefde, en dus een mannelijk type van objectkeuze. Ze karakteriseert zich door enerzijds een subjectieve deemoed en een fantastische seksuele overschatting van het object. Anderzijds pretendeert het subject het onwaardig object te moeten redden. Die onderschatting en overschatting van zichzelf en het object wordt opgevoerd voor de verzamelde goegemeente.

De homoseksuele provoceert haar vroede vader door haar publieke demonstratie hoe men om het even welke vrouw, hier een publieke vrouw, dient te benaderen. En dit is als een ridder, als een abstracte, heroïsche unieke fallus volledig de dienst dezer Dame gewijd.

Zelf had ze in een eerste oedipale tijd van de vader een kind verlangd als fallus. En dit via het behagen aan haar vader doorheen haar cultuur van het narcisme, haar schoonheid. In dit verlangen ontgoocheld, speelt zij, als kind van haar vader, zelf zijn fallus. Ze staat altijd klaar voor een Dame die zonder blikken of blozen de vaadren tracht te behagen via de cultuur van haar narcisme, haar vrouwelijkheid. De dochter blijft dus op verkapte wijze op haar verlangen staan, blijft de vader aan de oorzaak van haar verlangen herinneren. Zoals hij thans zijn dochter-fallus aan die Dame moet opofferen, zo had hij zijn dochter vroeger zijn fallus moeten aanbieden.

7.1.2. Zelfmoordpoging als passage à l'acte

Maar ook in de passage à l'acte van haar, volgens Freud, ernstig bedoelde zelfmoordpoging, komt de vader een hoofdrol toe. Althans in de door de analyse geraden motivering ervoor. In haar eigen motivering komt de vader niet voor. Niet eenmaal de angst voor zijn toorn wordt vermeld, zo verwondert zich Freud.

Welke dramatische samenloop van omstandigheden dwingt haar tot een doodssprong over een spoorwegbruggetje. In haar acting-out van het publiek afficheren van haar liefde tot die dame van twijfelachtige zeden, drijft zij het zover van gearmd met haar te gaan flaneren op de weg van haar vaders bureau terug naar huis. Deze keurt het gearmde stel slechts een woedende blik waardig. Zelf lijkt haar dit niet onmiddellijk te deren. Als echter haar Aanbedene meer uitleg eist, dient ze toe te geven : hij is mijn vader. De Dame maakt zich ogenblikkelijk dik, zij begint er ook schoon genoeg van te krijgen, er moet een einde komen aan hun éénzijdige verhouding. In haar vertwijfeling over het definitieve verlies van haar geliefde wenst de jonge homoseksuele enkel nog te sterven. Ze moet van het door haar opgetrokken theater verdwijnen. En ze stort zich van een spoorwegbruggetje naar beneden.

Freud wees er reeds op dat de angst voor de vaderlijke toorn geen vermelding waardig werd geacht. In Lacans lezing brengt die vertoornde blik-des-vaders de dochter in *verlegenheid* ('embarras'). In die blik worden het verlangen en de wet-des-vaders onbemiddeld aanwezig gesteld. Tegenover die blik, dat verlangen, die wet wordt de dochter herleid tot het afvalobject (a). Haar opgeblazen identificatie met de vaderlijke fallus wordt doorprikt. Die verlegenheid tegenover de borende, in de grond borende blik-des-vaders waarmee ze de ontmoeting heeft gezocht op die door haar zelf gemonteerde scène : dat is een eerste voorwaarde om van die scène af te springen.

De tweede voorwaarde voor die passage à l'acte is haar *emotie* ('émotion). Dat is haar onmogelijkheid om haar Dame het hoofd te bieden, haar man te staan tegenover die Dame in de scène die deze maakt na de ontmoeting met de vader. Emotie is het uit zijn gewone bewegingslijn geworpen worden. Dat gebeurt op het moment dat haar Vriendin haar wenst te laten vallen als altijd klaar staande fallus.

7.2. In de kuur ⟶ uit analyse

7.2.1. Freud : doorverwijzing als interpretatie

De vader komt dus vóór de kuur reeds de hoofdrol toe in de kuren van zijn dochter. Als zij "omwille van haar ouders" in een kuur toestemt, dan is ook dat één van haar kuren. Zo kan zij immers de vader des te beter in de luren leggen. Verloop en impasse van de behandeling blijven functie van haar verlangen om het verlangen van de vader uit te dagen. Hoe gaat Freud daar mee om.

Vanuit een vaag gevoel van onbehagen met de voorwaarden waarin de analyse moest aangegaan, had Freud enkel een proefanalyse kunnen voorstellen. Inderdaad bleek de jonge homoseksuele niet tot enige hysterie of subjectieve verdeeldheid tegenover "haar symptoom" te bewegen. Ouders willen altijd het beste voor hun kind en daar kan zij wel inkomen. Zij is het niet die hun goede bedoelingen zal dwarsbomen. Niemand hoeft zich uiteindelijk iets te verwijten te hebben als zij homoseksueel zal blijken te blijven. Zo luidt haar redenering.

Die proefanalyse bestaat er voor Freud in dat analyticus en potentiële analysant elkaar wederzijds informeren. Freud deelt de vooronderstellingen en postulaten van de analyse mee. Maar ook verklapt hij haar zijn constructie van de ontstaansgeschiedenis van haar neurose.

Bij de homoseksuele stelt die constructie, als voorbereidend werk tot de eigenlijke analyse, geen probleem. Integendeel, elke weerstand daartegen lijkt te ontbreken. Dat is echter maar schijn. Ze huldigt wat Freud (ongetwijfeld met de analyse van de Russische Wolfsman in het achterhoofd) een *Russische tactiek* noemt. Daarbij botst de vijand slechts op de weerstand aan een bepaalde nooit te overschrijden grens. Zoals bij de dwangneurose bestaat die weerstand in de uiteindelijke twijfel aan alles : "het zal wel zo zijn als gij zegt." Die twijfel, die zich fenomenologisch uit als het ontbreken van weerstand, eventueel zelfs als een louter intellectuele aanvaarding, die twijfel is structureel niet verder te analyseren.

Die overdrachtsweerstand van zijn homoseksuele ziet Freud volledig bepaald door de wraaklust tegen de vader, als nooit te overschrijden grens. Ze geeft vadertje Freud overschot van gelijk in al wat hij zegt. Veranderen doet dat de dochter echter geen zier. Ze toont dat die vaderlijke analyse een maat voor niets is wat haar verlangen betreft. Haar weerstand, zoals Jones opmerkt, is niet tegen de analyse gericht, wel tegen elk mogelijk effect daarvan.

Met dergelijke weerstand geconfronteerd, besluit Freud de behandeling te staken, en *om doorzichtige redenen* naar een vrouwelijke volgelinge door te verwijzen. Dat lijkt een ultieme poging tot interpretatie van haar negatieve vaderoverdracht.

7.2.2. Lacan : doorverwijzing als passage à l'acte

Huichelachtige verzoeningsdromen van de Freudiaanse analysante

Dat Freud die analysante laat vallen, zijn passage à l'acte, zal Lacan echter wijten aan een uniek moment van positieve overdracht.

Kort na het begin van de *proefanalyse* brengt de homoseksuele Freud een aantal dromen die zich al te makkelijk laten duiden als anticipatie van de genezing door de analyse. Die dromen tonen een met kinderen gezegende heteroseksuele gelukzaligheid. In haar vrije associatie blijft ze zich echter ongenaakbaarder dan ooit op haar homoseksualiteit voorstaan. *Door één of andere lichte indruk gewaarschuwd*, verklaart Freud haar geen geloof te hechten aan die huichelachtige dromen : "gij wilt mij enkel bedriegen, poogt mij als vader te verleiden om mij des te beter te kunnen misleiden". "En gelijk had ik", zo luidt Freuds besluit, "want van dan voort bleven die leugenachtige dromen uit."

De natuur van die huichelachtige dromen had Freud reeds in "Die Traumdeutung" doorschouwd. In 1919, tijdens de analyse van de jonge homoseksuele, voegt hij daar nog een bijzonder type aan toe dat hij bij zichzelf zeer vaak heeft aangetroffen in relatie tot Fliess. Het betreft dromen van verzoening met personen waarmee elke vriendschappelijke band al lang is verbroken. Die dromen blijken uiteindelijk slechts een aanleiding om het laatste greintje consideratie voor die voormalige vriend te laten varen, deze zelfs vijandelijk te bejegenen. Overschot aan tederheid in de droom maskeert de ultieme wraak. Vooral gehate en gewraakte oedipale personages vormen het voorwerp en het adres van dergelijke huichelachtige verzoeningsdromen. (143)

Zichzelf voldoende doorhebbend, meent Freud dus niet in de verzoeningsdromen van zijn homoseksuele patiënte te mogen trappen. "Gij droomt tegenover mij, zoals ik tegenover Fliess. Ik ken dat : dromen van verzoening, teneinde mij, als vader, definitief te kunnen laten vallen. Mij houdt gij niet voor de gek, meisje". In dat opzicht heeft de autoanalyse Freud beperkt. Het Sokratische "ken U zelf" is niet de voorwaarde voor de analytische act.

Angst van de Freudiaanse analyticus

Freud heeft de homoseksuele op haar plaats gezet. Haar verlangen is het zwijgen opgelegd. Maar nu begint dat van de Freudiaanse analytici zich te roeren. Vader-Freud wendt zijn analysante de rug toe en wendt zich tot zijn volgelingen. Hij heeft hun angst & hulpeloze verontrusting gevoeld. Hij hoort hun schreeuw reeds aanzwellen : "Maar kan dan ook uw goddelijk onbewuste in ons liegen, zeg toch dat dat niet waar is". Hij zal met een magistraal gebaar de gemoederen tot bedaren brengen.

Vooreerst een vaderlijke vermaning aan het adres van de aanhangers van een mystieke, Jungiaanse opvatting over de droom als revelatie van de waarheid. De droom is niet het onbewuste, wel de via regia tot dat onbewuste. Pas na zijn duiding kan de droom de onbewuste waarheid van de infantiele wens tonen. De droom stamt af van een (voor)bewuste gedachte die zich in de slaaptoestand verder ontwikkelt, maar dan gesteund door de energie van een onbewuste, infantiele, verdrongen wens. Die (voor)bewuste gedachte moet zich daarbij de droomarbeid laten welgevallen, teneinde die onbewuste wens als vervuld te kunnen voorstellen. De (voor)bewuste gedachte speelt op het niveau van de duele, imaginaire relaties, ze geldt degene in overdracht waarop men zijn droom droomt vertelt. De onbewuste wens is de kern van het symbolische van de dromer.

Bij de homoseksuele is de (voor)bewuste wens die van de uitdaging van het verlangen van de vader. En dit onder de vorm van zijn ridiculisering : "Gij wilt dat ik van de mannen houd, gij zult er zoveel krijgen als gij maar wilt ... dromen van liefde voor alle mannen". De onbewuste wens, zegt Freud, ligt op het niveau van het behagen van de vader. De (voor) bewuste wens (tot misleiden) is een afstammeling van de onbewuste wens (tot behagen).

En voilà, zo besluit Freud niet zonder opluchting zijn antwoord op de bange vraag of het onbewuste kan liegen, van een ontwaarding van het onbewuste kan geen sprake zijn. Ons vertrouwen in de resultaten van onze analyse blijft ongeschokt.

Freuds miskenning van de symbolische overdracht

In zijn haast blijkt Freud echter een en ander door elkaar gehaald te hebben. Dat is alleszins de mening van Lacan. In zijn Sém. IV, bij een eerste bespreking van Freuds reactie op de huichelachtige dromen van zijn homoseksuele, ziet Lacan zich verplicht die onbewuste wens te verduidelijken. Freud heeft de natuur ervan miskend.

Die onbewuste wens betreft immers haar verlangen naar een kind van de vader. Volgens een gekende Lacaniaanse formule krijgt het subject die eigen

boodschap onder omgekeerde vorm van de Ander terug. Het is dus de Ander, de vader die verlangt dat de dochter een kind van hem krijgt. De dromen stellen de vaderlijke belofte, dat vaderlijk verlangen als vervuld voor.

Het is dus dat verlangen dat Freud heeft miskend, waar hij patiënte diets maakt dat ze hem wil bedriegen. Maar ook waar hij zijn volgelingen van antwoord dient, in hun angst voor een niet garant staand & liegend onbewuste. Freud wil geen dupe zijn van de vrouw, van haar verlangen. En dat maakt hij iedereen duidelijk. Zodoende laat hij zich echter grijpen in haar imaginaire spel. Door dit imaginaire spel in het reële een halt te willen toeroepen, realiseert hij het imaginaire, hij maakt het reëel.

Lacan meent dat Freud de imaginaire en symbolische overdracht niet zuiver genoeg heeft weten uit elkaar te halen. Daardoor heeft hij dan die symbolische overdracht verwaarloosd en zich vastgebeten in de imaginaire overdracht als reëel. De imaginaire overdracht is de (voor)bewuste wil of intentie van de homoseksuele om haar vader-analyticus te bedriegen. De symbolische overdracht zagen we Lacan al formuleren als het verlangen naar een kind van de vader. Maar eigenlijk bevinden we ons daarmee nog niet op het niveau van het *verlangen* ('désir') doch enkel op dat van de *vraag naar een teken van liefde* ('Demande d'amour'). Het onbewuste verlangen of de symbolische overdracht is in zijn zuiverste vorm dan ook slechts het verlangen om te bedriegen. Door de ontmaskering van de imaginaire overdracht als (voor)bewuste wil om hem te bedriegen, komt Freud niet tot de erkenning van de symbolische overdracht als het insisterend onbewust verlangen om te bedriegen.

Freuds onzuivere visie en hantering van de overdracht in het geval van de homoseksuele is functie van wat Lacan op dat moment nog de "tegenoverdracht" noemt. De miskenning, door de analyticus, van de symbolische overdracht of het verlangen bij de analysant is functie van zijn angst tegenover het eigen verlangen. Freud verdraagt niet dat de functie van de vader wordt ontmaskerd. Hij verdraagt evenmin van zelf, in zijn analytische functie, als vader in zijn hemd te worden gezet. Hij kan niet aanvaarden dat de Ander wordt bedrogen, van zelf als Ander bedrogen te worden. Opdat de analyse verder zou kunnen gaan, dient dat ridiculiserend bedrog ontmaskerd. Het stokken van de analyse is op dat moment functie van Freuds "tegenoverdracht". (144) Op die "tegenoverdracht" komen we uitgebreid & kritisch terug.

Freuds passage à l'acte

Geven we tenslotte nog de voorwaarden van de passage à l'acte of doorverwijzing naar een vrouwelijke volgelinge, waarmee Freud een eind stelt aan de kuur, de kuren van zijn jonge homoseksuele. Zij brengt hem in *verle-*

genheid ('embarras') en roept terzelfder tijd een bepaalde *emotie* ('émotion') of een *gevoel van machteloosheid* ('émoi') in hem wakker.

Geëmotioneerd raakt Freud, zoals Lacan opmerkt, tegenover de bedreiging die haar leugenachtige dromen vormen voor een theorie over het onbewuste als garant van de waarheid. Ze haalt Freud uit zijn gewone doen. We stuiten hier inderdaad op een uniek punt, waarop Freud weigert in de waarheid, die zijn hele passie uitmaakt, de structuur van fictie te zien. Zijn driestе en overhaaste interpretatie van de dromen druist inderdaad in tegen zijn eigen visie op het onbewuste.

Men moet de analysante er niet op wijzen dat zij liegt, dat zij met haar dromen onware uitspraken doet. Voor haar, zoals voor eenieder, is dat immers de enige mogelijkheid om te wijzen op de plaats van de waarheid van waaruit gesproken of verlangd wordt. De waarheid spreekt (als waarheid op het niveau van *het uitspreken* of 'l'énonciation'). En, vermits ze de waarheid is, zo luidt het minder bekende vervolg van deze Lacaniaanse boutade, heeft ze geen enkele behoefte om nog de waarheid te spreken ook (als waarheid op het niveau van *de uitspraken* of 'les énoncés'). De waarheid spreekt doch spreekt de waarheid niet. Ze kan zelfs niet anders dan liegen. Er is immers geen waarheid van de waarheid. (145)

In verlegenheid wordt Freud gebracht door een vraag die in zijn discours hangende is gebleven, en die zich naar aanleiding van het discours van de homoseksuele wel op uiterst pregnante wijze aandient. Wat wil een vrouw, wat is de waarheid van haar verlangen. In Freuds verlangen om te weten vormt dat verlangen van de vrouw een blinde vlek. Hij wil dat zij hem haar waarheid zegt, dat zij hem in het weten over haar waarheid inwijdt. Op dat punt blijkt echter dat de vrouw zich onttrekt aan het weten. Wie verlangt om te weten trekt ze, tot diens grote angst, naar zich toe. Wat zij verlangt, is mijn ondergang, mijn val als object (a).

Emotie & verlegenheid verplichten Freud ertoe om een vrouw, die tegenover hem op haar verlangen blijft staan, te laten vallen. Hij vertrouwt haar toe aan één van zijn vrouwelijke volgelinges. De door Freud *doorzichtig* genoemde doorverwijzingsact lijkt hem het ultieme middel om die analysante te interpreteren, haar alsnog iets te betekenen. Lacan beschouwt die doorverwijzing echter niet als een analytische act die zou getuigen van Freuds verlangen. Wel als een passage à l'acte die enkel tekenend is voor Freuds angst tegenover zijn verlangen. Het vrouwelijk verlangen dat Freud laat vallen, noemt Lacan *het Freudiaanse Ding* ('la chose freudienne'). Freud zelf lijkt zijn doorverwijzing enkel op rekening te schuiven van het niet bewerkbaar zijn van de negatieve vaderoverdracht, Lacan daarentegen kadert die doorverwijzing in Freuds reacties op de huichelachtige dromen als uiting van een positieve vaderoverdracht. (146)

Acting-out analysant ⟶ passage à l'acte analyticus

Eindigen we met het verband tussen de acting-out van de analysant en de passage à l'acte van de analyticus. In een eerste grove, fenomenologische benadering omschrijven we een acting-out als het zich niet houden aan de grondregels. Dat is de analysant die alles doet om niet te moeten vrij associëren. Paradoxaal genoeg kan dit, en dit is een structurele definitie van de acting-out, de enige manier zijn voor de analysant om op zijn eigen verlangen te staan. In de vrije associatie heeft zijn analyticus toch geen oor heeft voor dat verlangen. Dat is de analyticus die de analysant verplicht tot vrij associëren, zonder ander doel dan de vooronderstellingen van het eigen realiteitsprincipe of fantasma daarin te verifiëren.

Hoe kan de analyticus antwoorden op die acting-out, op dat insisterend verlangen, waarvoor hij zelf verantwoordelijk is. Het morele verbod ("niet meer doen, stout kind"), daarvan zal wel geen enkel analyticus geloven dat zulks mogelijk is. Dan maar verder gaan met de interpretatie, als het spuien van zijn eigen vooronderstellingen. Daarop vormt echter juist die acting-out een reactie. Men riskeert dus een kettingreactie. Blijft, bij het falen van de techniek, enkel nog een ideologisch principe over voor de Amerikaanse ego-analyse. Om de acting-out te vermijden dient het ego versterkt. Dat is de identificatie met het sterke, realiteitsaangepaste ego van de analyticus. Een vierde reactie is de doorverwijzing, als passage à l'acte. Wie het spel niet meespelen kan, die laat men vallen. Een vijfde reactie tenslotte, waarop we nog terug komen, is die van de "authenticiteit" van voornamelijk Britse analytica's. Als goede moeder biechten zij hun "tegenoverdracht" op. Zij verhelen hun analytische belhamel bijvoorbeeld niet dat zijn gedrag hen beangstigt. (147)

Tegenover die vijf stelt zich de analytische act of het verlangen van de analyticus.

8. Setting : van angstuitlokkend tot angstwerend

Er zijn hier twee ogen teveel.
Iemand beminnen als het licht zijner ogen
Iemand de ogen uitsteken
Dat steekt hem de ogen uit
Ons-Lieven-Heer zijn ogen uitsteken
Er zijn hier twee ogen teveel

Die de taal der ogen acht, die timmert op ijs van enen nacht
Iemand naar de ogen zien

(Prisma Spreekwoordenboek)

Onze rondgang doorheen de angstwekkende situaties waaraan Freud kwam bloot te staan, ondanks of dank zij het door hem uitgevonden analytisch discours, die rondgang eindigen we op de plaats waarop we hadden kunnen beginnen. En dat is de analytische *setting* (omlijsting, achtergrond; het geheel van omstandigheden waaronder iets gebeurt). Elementen van die setting die niemand meer onbekend zijn, doordat ze in geen enkele karikatuur van de psychoanalyse ontbreken, zijn de volgende. Vooreerst *geld & tijd* (waarover we het reeds hadden). Vervolgens is er de fameuze *sofa* (gestoffeerde rustbank met rugleuning, ook wel canapé; van het Arabische sofah), *divan* (lage rustbank zonder leuning met een los kleed en losse kussens; verzameling gedichten van een mohammedaans dichter; etymologisch betekent het Perzische 'devan' rekenboek, tolhuis, tribunaal, raad, bank; divantherapie zou de benaming zijn van de traditionele psychoanalyse) of *couch* (ligbank) waarop zich de analysant ter vrije associatie dient neer te vlijen. Daarachter kan zich dan, ongezien door de analysant, de analyticus komen nestelen in een comfortabele *fauteuil* (leuning of armstoel; benaming voor een rang in theaters), *club* (brede en diepe lederen fauteuil voor heren; besloten gezelschap; afkomstig van "clubba" of klomp) of *zetel* (min of meer staatsievolle zitplaats; aanduiding van een waardigheid; verblijfplaats van een vorst of ander voornaam persoon, plaats waar iets gevestigd is; luie stoel). Een *stoel* (draagbare zetel voor één persoon, gewoonlijk van een rugleuning en poten voorzien; kansel of preekstoel; biechtstoel; gemakstoel of stilletje; zetel als ambtsplaats of symbool; onderstel of toestel waar iets op rust; ontlasting) doet het echter even goed. Geld, tijd en de radicaal andere pleisterplaats van analyticus en analysant bakenen als het ware de reële grenzen af waarin zich de analytische *sessie* (zitting van een college; iets dat veel beslommeringen meebrengt of iemand lang gebonden houdt; bijeenkomst van improviserende artiesten, meestal musici) of *seance* (zitting, alleen gebruikelijk voor bijeenkomst waar proeven van vaardigheid of vreemde gebeurtenissen gedemonstreerd worden) afspeelt. (148)

8.1. Anticommunicatieve setting

We beperken ons hier tot wat men binnen de communicatietheorie zou benoemen als de *situationele geografie* van de psychoanalytische communicatie. Elke communicatie kan geanalyseerd binnen een geografische matrix

met drie dimensies : tijd, ruimte en fysieke setting. Slechts die laatste twee interesseren ons hier. De eerste bespraken we reeds hogerop.

De communicatietheorie houdt zich inzake de dimensie ruimte enkel bezig met 'face-to-face encounters' en betoont slechts een zijdelingse interesse voor zij-aan-zij en rug-aan-rug. Van de analytische oriëntatie (iemand ligt neer en daarachter zit een ander in staat op die ene neer te zien) is in het door ons geraadpleegde artikel geen sprake. Interessant zijn daarin echter wel enkele resultaten van een vergelijkend onderzoek naar de taalstijl bij diverse vormen van lichaamsoriëntatie. Buik-aan-buik spreekt men spontaner, met meer woorden, vlociender, redundanter. Zij-aan-zij of rug-aan-rug bevorderen eerder een soort nabootsing van de formele schrijfstijl. Dat de auteur daarbij echter meent te moeten verwijzen naar *de eigen ervaringen terzake die wel geen enkele lezer zullen ontbreken*, dat maakt er de zaak niet duidelijker op. Vrouwen sturen wel meer aan op een zij-aan-zij babbel dan mannen. Maar zoals gezegd, over de analytische oriëntatie en de invloed daarvan op de spreekstijl, binnen de communicatietheorie geen woord.

Ook interessant is het gegeven dat men statusverschillen kan bewaren of zelfs scheppen door ruimtelijke manipulaties. Maar ook hier weer het beroep op de 'common sense' van de taalwijsheid. Zegt men immers niet, aldus de auteur, "neerkijken op iemand die onder U staat, ligt". Ja, psychoanalyticus, die mag U best beschouwen als voor U bedoeld.

Na die ruimte, door ons beperkt tot het effect van de lichaamsoriëntatie op het spreken en van de ruimte op de statusverhoudingen, rest nog de fysieke setting. Deze wordt bepaald als de vaste karakteristieken van een communicatieve setting. Daaronder vallen architectuur en meubilair. Sommige ruimtes gelden als *sociofugaal*, omdat ze interpersoonlijke kennismaking verijdelen. Tevens heeft de fysieke setting een kwalitatieve impact op de respectieve percepties van de psychologische atmosfeer bij alle betrokken partijen. Ook hier wordt nergens rechtstreeks over de analytische setting gesproken. Doch dat die er als *sociopetaal* zou uitkomen, dat lijkt ons weinig waarschijnlijk.

Onze volgende auteur, die we erop nasloegen teneinde een soort communicatietheoretische visie op de analytische situatie te construeren, bestudeert de nonverbale communicatie. Daarbinnen is de 'patterning' der oogbewegingen cruciaal. De blikrichting zou de richting van de aandacht verraden. De centrale, wenselijke situatie is hier eens te meer de wederzijdse blik of het oogcontact. Aandacht hebben voor elkaar dus. Oogcontact kan om diverse redenen gezocht. Teveel oogcontact wordt echter ervaren als onaangenaam, brengt het subject in verlegenheid, wekt zelfs angst. Oogcontact wordt op dat moment verbroken teneinde het arousalniveau te verlagen, en dit door het aangaan van een minder intense relatie. (149) Als Freud in de analytische

situatie het oogcontact verbreekt, dan kan dat, binnen dergelijke benadering, in eerste instantie slechts op rekening van zijn angst te schrijven zijn.

Waarom pogen wij een communicatietheoretische verklaring van Freuds installatie van de analytische *dispositie* (beschikking, inrichting; vast gedragspatroon; ontwerp van een rede) te construeren. Communicatietheoretische verklaring die ons geen andere lijkt te kunnen zijn dan Freuds angst. Moeten we ons immers niet beperken tot de innerlijke strijd binnen de psychoanalyse. Welnu, het wil ons voorkomen dat de egoanalytische verklaring van Freuds vlucht achter de rug van zijn patiënt uiteindelijk dezelfde moet zijn als die van de communicatietheorie. Egoanalyse en communicatietheorie zijn de wezenlijk solidaire ideologen van het elkaar in de ogen durven zien, van het elkaar slechts onder vier ogen durven spreken. De communicatietheorie heeft wel het voordeel van op dit punt veel opener te zijn. De egoanalyse slaagt er wel in van veel te verduisteren achter psychoanalytische rationalisaties van die setting. Dat die regressiebevorderend zou zijn bijvoorbeeld, doch uiteindelijk dient ook zij de setting aan een defensie van Freud, aan de angst van Freud te wijten. (150)

8.2. Anekdotes van de uitvinder

Voor ons daarentegen is de setting juist wat Freud, als analyticus, aan de angst bloot stelt. Vooraleer dit nader te detailleren, blijven we eerst even verpozen bij beide door Freud zelf verhaalde anekdotes van zijn "uitvinding" van de analytische setting. Een anekdote is de mededeling van een kenschetsende bijzonderheid of vermakelijke trek uit het leven van een historisch persoon, bij uitbreiding ook van andere personen. In de praktijk komt dat meestal neer op een amusant kort verhaal. Etymologisch betekent anekdote het onuitgegevene, nog onbekende. Wie Freuds analytische plaats achter de rug, en dus buiten het zicht van de analysant, als blijk zijner kleinheid & lafheid menen te mogen duiden, die beroepen zich, in de beste gevallen, maar al te graag op die anekdotes. Heeft Freud immers niet zelf bekend dat hij het niet kon verdragen van in lengten van dagen aangestaard te worden (anekdote 1). En ook, dat hij niet nog eens wou blootgesteld worden aan alle mogelijke of, verbetert de Wolfsman, onmogelijke verleidingspogingen van een verliefde analysante (anekdote 2).

8.2.1. Anekdote 1 : zich niet meer laten hypnotiseren door de patiënte

In 1913 zet Freud de gronden uiteen waarom aan het *ceremonieel* (voorgeschreven, volgens vaste regels geordende plechtigheid, in 't bijzonder kerkelijke plechtigheid, ook ieder der handelingen waaruit zulk een plechtigheid bestaat; plichtpleging, beleefdheidsvorm) of *arrangement* (schikking van zaken tot een ordelijk geheel; schikking, regeling waardoor iets op de gewenste wijze of met het gewenste resultaat kan plaats hebben of aflopen; pasklaarmaking van een compositie voor een ander instrument of een andere uitvoering dan waarvoor het geschreven is) van de analytische situatie dient vastgehouden. Waarom kan hij slechts afraden van daarvan af te wijken.

Freuds persoonlijk motief om zich als analyticus onzichtbaar voor de analysant op te stellen, is niet los te denken van technische overwegingen. Vermits hij tijdens het discours van de analysant ook zijn eigen onbewuste gedachten de vrije loop wil laten, dit wil zeggen ook bij zijn eigen verlangen te rade moet kunnen gaan (gelijkzwevende aandacht), verdraagt hij het niet van voortdurend aangestaard te worden door de patiënt. Tegenover een patiënt die hem voortdurend aanstaart, zou hij er immers op elk moment op bedacht moeten zijn om zijn verlangen niet te laten blijken. Hij zou een stoïcijns masker van passieloosheid moeten opzetten. Anders geeft hij immers de patiënt de gelegenheid om de verschijning te ontvluchten van zijn eigen verlangen in het hysterisch discours. Bijvoorbeeld doordat de patiënt zich gaat verliezen in de imaginariteit van de *paranoïde interpretatie* ('connaissance paranoiaque') van tekens gereveleerd op het niveau van de Ander. Dit wil zeggen dat de patiënt de mimiek van de analyticus gaat interpreteren.

Kortom, het oogcontact wordt verbroken om zowel het analytisch discours (met zijn ethiek van gelijkzwevende aandacht of verlangen van de analyticus) als het hysterisch discours (met zijn ethiek van vrije associatie of hysterisch verlangen van de analysant) allebei een speelruimte te geven, waarin ze elkaar buiten elke imaginariteit kunnen ontmoeten.

Zowel voor analyticus als analysant geschiedt de teleurgang van het oogcontact bij het innemen van hun respectieve posities vaak niet zonder angst. Het analytisch ritueel vormt dus in principe, structureel gezien, geen bescherming tegen de angst; integendeel, het installeert juist de voorwaarde bij uitstek voor de verschijning van de angst.

Dat vele analytici zich niet wensen te houden aan die klassieke setting, aan die karikatuur van een "onmogelijke verhouding", dat ze andere voorwaarden als gunstiger beoordelen om de overdracht op gang te brengen en te onderhouden, dat is Freud geneigd toe te schrijven aan hun *zucht, ziekelijke neiging, verslaving, hang* ('Sucht') om het anders te doen. Dit wil zeg-

gen dat Freud hen door hun "tegenoverdracht" of angst voor hun verlangen in de analytische setting betrokken ziet.

8.2.2. Anekdote 2 : de analysant niet meer hypnotiseren

Freuds angst voor de hypnose

Freud die niet verdraagt van voortdurend aangestaard te worden, als eerste anekdote. Volgens ons wil hij vermijden van zich te laten hypnotiseren door de hulpbehoevende patiënt. Freud was zelf afgestapt van het hypnotiseren van de patiënt. Op dat moment kan de patiënt hem gaan hypnotiseren. Met deze verklaring belanden wij bij de tweede anekdote. Daarbinnen moeten we Freuds uitlating begrijpen, dat het analytisch ritueel een historische zin heeft, als restverschijnsel van zijn vroegere hypnotische behandelingstechniek.

Ook die hypnose speelde zich af tussen de zetel van de arts en de sofa van de patiënt, maar dan naar elkaar gekeerd. Wat deed Freud ertoe besluiten om zijn zetel tot achter die sofa te verhuizen, zich onzichtbaar te maken, de hypnose te laten varen. Onze stelling is dat Freud bang werd van de hypnose. En dat die angst in de loop van zijn analytische carrière slechts is toegenomen. Die angst is echter niet zozeer een subjectief gegeven, waardoor Freud is geaffecteerd. Die angst voor de hypnose is wel de ethiek zelve van het analytisch discours. Wat Freud beangstigt is de hypnotiseerbaarheid als fundamentele ziekte. De hypnotiseerbaarheid is de ziekte waardoor de mens zijn onbehagen in de cultuur probeert te vluchten, waardoor hij zich in amorfe massa's rond een leider-hypnotiseur gaat scharen. Daartegen vormt de hypnose geen remedie. Hypnose geneest het subject niet van zijn hypnotiseerbaarheid. Aan gene zijde van het genezen of het wegsuggereren der symptomen (wat onder hypnose veelal geen enkel probleem vormt) moet de psychoanalyse de hypnotische band tot de genezer, dit is de overdracht, analyseren én doorbreken. Freud stapt dus af van de hypnose, teneinde het geheim of de *mystieke kern* van zijn hypnotische kracht als arts te kunnen doorgronden. Maar ook om de patiënt toe te laten de basis van zijn eigen hypnotiseerbaarheid te doorgronden. Dit in de hoop dat dan de hypnotische band overbodig zou worden om de genezing te bestendigen. De genezing zou dan reëel zijn geworden en niet louter gesuggereerd.

Het tragische aan Freuds onderneming is nu dat hij van langsom meer diende vast te stellen dat zijn psychoanalyse uiteindelijk niet toeliet van de hypnose te overstijgen. Aan de Wolfsman zou hij bekend hebben : *Nu ja, hypnose, wat is dat eigenlijk hypnose, alwat wij hier doen is ook hypnose.* Een interpretatie van Freud die maar niet van zijn Wolfsman afkwam. Het

probleem der oneindige analyse, zijn angst dat de analysant maar niet eigener beweging zou vertrekken, dat is uiteindelijk niets anders dan angst voor de hypnose. Hij slaagt er maar niet in een nieuwe vorm van sociale band tot stand te brengen, waarin we niet meer kind én dupe zijn van éénzelfde Vader, maar waarin vader en kind samen kind én dupe zijn van éénzelfde discours. (151) Inzake die uiteindelijke mislukking gaan Freuds angst & verlangen met zijn blijvend geloof in de vader niet vrij uit.

Van Breuers passage à l'acte tot Freuds analytische act

Over welke anekdote gaat het nu eigenlijk. Het geduld van de lezer moet nog even op de proef gesteld. Die scabreuze anekdote kan niet los gezien van een soortgelijke anekdote rond een ander belangrijk figuur uit de geschiedenis van de psychoanalyse. Freuds anekdote vormt een herhaling van Breuers ervaring met Anna O. of Bertha Pappenheim.

Breuer wordt door Freud altijd aangediend als een paradoxaal figuur. Enerzijds was hij een der eersten om Freud tersluiks te wijzen op het belang van de seksualiteit in de etiologie der neurosen ('Geheimnisse des Alkovens'). Anderzijds ging openlijke erkenning van de seksuele natuur der neurosen tegen Breuers neigingen (sic Freud) in. Breuers voornaamste en meest geliefde geval, Anna O., onderscheidde zich zelfs juist door het ogenschijnlijk ontbreken van het seksuele moment. Het bleef Freud dan ook lange tijd duister waarom Breuer er eigenlijk nooit toe kwam om zijn kuise Anna O. uit te spelen, als argument tegen het belang van de seksualiteit in Freuds neurosenleer. Vanuit vroegere opmerkingen van Breuer slaagde Freud er echter in daarvoor een verklaring te vinden. Voor die verklaring baseerde Freud zich op de wijze waarop de kuur van Anna O. eindigde. In een passage à l'acte ontvluchtte een *onthutste* ('bestürzt') Breuer letterlijk de gevolgen van de hypnose in zijn katharsistherapie. Die gevolgen waren de acting-out van Anna O. : een hysterische zwangerschap, als uiting van haar overdrachtsliefde. Daaraan herinnerd werd Breuer liever niet. "Tegenoverdracht" dus, of angst tegenover het eigen verlangen.

Freud van zijn kant zal bij een identieke ervaring niet het hazepad kiezen. Hij zal zien dat die acting-out van zijn patiënte een structureel artefact is van de hypnose, dat haar acting-out het antwoord is van haar verlangen op die autoritaire hypnose. Die hypnose zal hij dan ook laten varen, op zoek naar een andere methode om katharsis te bewerkstelligen. Dit brengt Freud tot de act van de uitvinding van de psychoanalyse. In eerste instantie zal die, met haar typische setting, erin bestaan de patiënt te verzekeren dat hij (de patiënt) weet. Freud spoort de patiënt aan tot herinnering en zulks gesteund door een soort bezwerende handoplegging. Later wordt dit de vrije associatie. Een hysterica had hem verzocht van niet zo aan te dringen, maar om haar gewoon te la-

ten praten, haar eerst het weten aan hem te laten toeschrijven vooraleer het zich eigen te maken.

Thans de anekdote die de lezer ongetwijfeld al in gedachte heeft gereconstrueerd. *Vervolgens deed ik op een bepaalde dag een ervaring op, die mij in schel licht toonde wat ik al lang had vermoed. Toen ik een mijner volgzaamste patiëntes, waarbij de hypnose de merkwaardigste kunststukken had mogelijk gemaakt, van haar lijden bevrijdde door de terugvoering van haar pijnaanval tot de aanleiding daarvan, sloeg die patiënte bij het ontwaken (uit de hypnose) haar armen rond mijn hals. Het onverwachte binnenkomen van iemand van het huispersoneel ontsloeg ons van een pijnlijke woordenwisseling* (Auseinandersetzung), *maar van dan af zagen we in een stilzwijgende overeenkomst af van verdere hypnotische behandeling. Ik was nuchter genoeg om dat voorval niet op rekening van mijn eigen onweerstaanbaarheid te schrijven en meende toen ook de natuur gevat te hebben van het mystieke element dat achter de hypnose werkt. Om dat uit te sluiten of tenminste toch af te zonderen, moest ik verzaken aan de hypnose.* (152)

8.3. Obsessionalisering van de setting na Freud = afweer van sociale en gewetensangst

In onze visie beantwoordt de analytische setting (tijd, geld en de analyticus achter de neerliggende analysant gezeten) niet aan ergens een afweer door Freud van zijn angst. Integendeel, structureel gezien stelt die setting Freud juist bloot aan angst. Angstwerend is het zich niet aan die setting houden. Bijvoorbeeld wat betreft de financiële en temporele ritualisatie van het analytisch gebeuren, in het geval van de Wolfsman. Dit leek ons trouwens ook Freuds visie op analytici die face-to-face analyse wensen te voeren.

Overtreding van die regels als angstwering, dat betekent echter geenszins dat het zich houden aan de analytische regeltjes & rituelen geen vorm van angstafweer zou kunnen zijn. In de mate dat het analytisch ritueel voor een bepaald analyticus, of zelfs voor een bepaald type analyticus, een dwangmatig karakter gaat verwerven, in die mate moet dit ritueel een angstwerende functie toegekend. Dwangneurotici, zo noteert Freud, schijnen merkwaardig angstvrij. Zodra echter gehinderd in de uitvoering van hun ceremonieel of ritueel, treedt een gevoel van onbehagen op. Dit is de sociale of gewetensangst. Het dwangmatige ik poogt via zijn rituelen (als opvolging van geboden, voorschriften, boetehandelingen) de gevaarssituatie van de vijandigheid van het Ueber-Ich te vermijden. Dwanghandelingen moeten angstontwikkeling voorkomen. (153)

Het is niet de bedoeling dat we hier de angstafweer bij de dwangneurose haarfijn uit de doeken doen. Het volstaat van met Lacan vast te stellen dat bepaalde vormen van analytische praktijk een dwangmatig karakter vertonen. En dat niet alleen door het dwingend karakter van het analytisch ritueel, maar ook, en vooral door de gehele fantasmatisch-ideologische oriëntatie, zoals die tot uiting komt in hun theorieën over het einde van de kuur. Daarin staan immers centraal : vooreerst het oblativiteitsfantasma (alles voor de ander-gelijke, maar die ander heeft er alle belang bij van daar levenslang op te wachten, mijn gift zou immers zijn dood kunnen betekenen); en vervolgens de identificatie met een 'strong' of opgeblazen ego (tot exploderens toe tot allerlei exploten in staat, bijvoorbeeld de zelfbeheersing van het langst zijn mond te kunnen dichthouden).

De analyticus staat garant voor zijn analysant op het einde van de kuur. Hij geeft hem iets mee. De ideologie van de oblativiteit tegenover de andere-gelijke en van het eigen sterke ik dat men die ander zo dienstvaardig ter beschikking stelt, die ideologie dijkt de angst in. Dat is eerst en vooral de angst tegenover de radicaal verschillende Ander, tegenover het verlangen van de Ander waarvoor ik een object (a) ben (en geen ik). Maar het is ook de angst tegenover het eigen verlangen, tegenover het naakte feit dat men, als analyticus, aan die analysant uiteindelijk slechts het eigen gemis te bieden heeft.

Ons interesseert hier echter meer het dwangmatig gebruik van het analytisch ritueel in de techniek. Van Lacan is genoeglijk bekend dat hij daarmee op alles behalve dwangmatige wijze omsprong. Hij heeft zich inzake het doorbreken der analytische rituelen van in den beginne als een volleerd Zen-meester gedragen. Vooral het technisch-interpretatief gebruik van de timing of de duur van de sessie, is hem door het analytisch establishment niet in dank afgenomen. Het is zelfs voor zijn weigering om die duur te standaardiseren dat Lacan tot twee maal toe als didacticus werd gewraakt, vooraleer zijn eigen school te stichten. Daarbij had men het wel liever enkel over "te korte sessies".

We herinneren eraan dat de duur der sessies, in de schaarse Lacaniaanse uitlatingen daarover, één der twee wijzen is waarop het reële van de tijd op technisch verantwoorde wijze in de analytische ervaring kan binnengebracht (de andere wijze is de eindterm van een voleinde analyse, van de analyticuswording).

Voor Lacan wijzen alleszins het taboekarakter in de theoretische discussies en de scrupulositeit in de praktijk op een dwangmatige houding van het analytisch establishment tegenover de tijdsduur van de séance. Aan de standaardduur mag niet geraakt. (standaard = vaandel; stok van een vaandel; as, spil; een op een voet staande staaf geschikt om iets te ondersteunen of om er iets aan op te hangen; wettig exemplaar van een eenheid van maat of gewicht,

dat als blijvend model voor de wettelijk oorgeschreven grootte der eenheid wordt bewaard, legger, slaper; etc ...)

Twee redens voor het obsessionele aanrakingsverbod op die standaard. Vooreerst gaat het minder om een standaard dan een standing. Normen zijn belangrijk voor de geloofwaardigheid van de psychoanalyse als groep naar buiten toe. Slechts zo kan ze als groep een sociale machtspositie verwerven, een standing.

Onder die sociologiserende reden schuilt echter de horreur van de analyticus tegenover zijn act. Die dwangmatige timing moet voor Lacan immers ook bezien in het breder kader van de zogenaamde "neutraliteit" van de analyticus. De hele setting kan aangewend om de relatie analyticus-analysant aseptisch te houden. Het rituele zwijgen als een graf dat zich slechts opent om het vooraf vastliggend einde, van de seance, te verkonden ; dat is het beeld zelve van de dwangneurose. Dergelijke obsessionalisering van de analytische positie getuigt van een horreur tegenover de analytische act juist op het gebied van de dwangneurose. De inventieve tijdsscandering is immers het middel bij uitstek om de dwangneuroticus in beweging te brengen. In die dwangmatige timing schuilt zelfs een bepaald gevaar. De dwangneurotische analysant vindt er immers wat hij zoekt. En dat is een meester in wiens dienst hij zijn dwangarbeid kan blijven verrichten, onderwijl wachtend op diens dood. Het is om deze imaginaire impasse te doorbreken dat Lacan zich snel aan de dwangneurotische analysant toont, in zijn misprijzen voor die dwangarbeid. Op die korte seances kunnen we hier niet doorgaan. We hebben enkel willen tonen dat een dwangmatig en dus angstwerend gebruik van het analytisch ritueel inderdaad best mogelijk is. Bij de analytische orthodoxie is zulks zelfs de regel. Wat daartegen ingaat, bijvoorbeeld Lacans korte seances, mobiliseert de sociale angst (standing in het gedrang, de angst tegenover de sociale atopia) bij verenigingen en de gewetensangst (analytische functie in vraag, horreur tegenover de eigen act) bij haar analytici. (154)

Met die angst van de postfreudiaanse analytici en hun dwangmatige, ritualistische regulatie daarvan, hebben we het volgende hoofdstuk reeds meer dan ingeleid.

9. Besluit voor Freuds angst als analyticus

Onze diverse rechtvaardigingen om vanuit Freud als uitvinder van het analytisch discours, als eerst analyticus te vertrekken teneinde de angst te bestuderen van degenen die zich, in navolging van hem, in die analytische positie pogen waar te maken, die rechtvaardigingen zullen we hier niet herhalen.

Voor de volgeling van Lacans *terug tot Freud* is die weg vanzelfsprekend. Het zal die volgeling (wijzelf onder andere) dan ook ergeren dat wij blijven blijk geven van een rechtvaardigingsbehoefte. En toch kunnen wij niet nalaten om de lezer nog een argument mee te geven voor een Lacaniaanse terugkeer tot Freud in verband met de angst van de analyticus.

Freud is de meest toegankelijke Freudiaanse analyticus met het leerzaamste discours over de angstige implicatie. En Ferenczi dan, zal men ons tegenwerpen. Ferenczi heeft inderdaad zijn angst niet onder stoelen (van de analyticus) of banken (van de analysant) gestoken. Het probleem is echter dat hij, om over die angst te kunnen spreken, eerst met de Freudiaanse setting of het analytisch discours heeft moeten breken. Op het moment dat Ferenczi over zijn angst spreekt, is hij eigenlijk geen analyticus meer. In het kader van zijn theorieën van overdracht én tegenoverdracht heeft hij de analytische technick reeds te wezenlijk gewijzigd. Over zijn angst heeft hij het dan nog hoogstens als autoanalyticus. Of zelfs als hystericus, zeker waar hij over die angsten klaagt in relatie tot zijn niet geanalyseerde overdracht op zijn eigen analyticus Freud, of waar hij effectief met de analysant(e) van plaats wisselt. (155)

Onze rondgang doorheen de galerij van Freuds angsten moet elke analyticus aanbelangen, die zich, zoals wij, op Freud beroept. Structureel zijn die angsten immers in geen enkele analyse na Freud afwezig. Toch niet voor zover deze zich op authentieke wijze in Freuds spoor waagt, doordat ze bijvoorbeeld niet bij voorbaat weet waar en zelfs of ze zal eindigen. De grote Freudiaanse dissidenten kunnen gelezen als evenzoveel vermijdingsmanoeuvre's van die structurele angstpunten (Adler, Jung, Rank, Ferenczi, Reich, etc.).

Voor Freud stelde zich vooreerst de vraag of hij misschien niet moest beschouwd als angstvrij. Dat bleek niet het geval. Er zijn voldoende angstuitingen aan te wijzen in zijn discours of in zijn diverse vormen van overdracht ("vader", "moeder", "broeder").

Enerzijds zijn angst binnen de analytische setting. Die bleek uit zijn analyse van de Wolfsman (een man), rond de blik in de initiële wolvendroom (scopische) en het onmogelijk einde van de analyse (anale). Maar ook uit zijn analyse van de jonge homoseksuele (de vrouw), die met haar kuren ook in de kuur erin slaagde om de vader in de luren te leggen.

Anderzijds verwoordt Freud ook zijn angst buiten de analytische setting in de enge betekenis, binnen diverse overdrachtsrelaties. Echter nooit zonder relatie tot de psychoanalyse. In dat opzicht komt Freud een uitzonderlijke positie toe : hij droeg de analyse met zich mee waar hij ook kwam. Buiten de analytische setting was vooral de confrontatie met al dan niet expliciet analytische dubbels angstwekkend (Akropolis, syncope en klopgeest vallen daar deels onder).

Tenslotte was er ook nog Freuds angst voor al wat aan de hypnose herinnert. En dat zowel binnen als buiten de setting.

Tot een eenheidsformule voor Freuds angst zijn we niet vanzelf gekomen en we zijn niet van plan om er hier nu ten allen prijze een uit de mouw te schudden. Wel is duidelijk dat die angst altijd te maken heeft met het "falen" van de analytische positie als symbolische vaderfunctie. Enerzijds is er de angst wanneer Freud niet in de vaderpositie geraakt, wanneer hij er niet in slaagt om die vader via de analyse waar te maken. Anderzijds is er de angst wanneer zijn geslaagde incarnatie van die symbolische vader niet alleen het probleem niet oplost, maar het tevens voor verdere analyse ontoegankelijk maakt. Angst wanneer de vader niet alleen niet de remedie blijkt te zijn, maar gewoon de ziekte.

Irmadroom (1895) — "Vader zie je dan niet dat ik ..." (1899) — Akropolis (1904) — cijfers en klopgeest (1909) — syncope (1909 en 1912) — eerste analyse van de Wolfsman (1910-1914) — Das Unheimliche (1919) — analyse van de homoseksuele (1919) — dubbel Schnitzler (1922) — geldinzamelingen voor de Wolfsman (1920-1926) — ... — brief aan Romain Rolland (1936).

Uit dat snelle chronologisch overzicht moet blijken dat we met onze, voornamelijk op Lacaniaanse referenties gebaseerde verzameling van angstsituaties, ongeveer Freuds gehele analytische loopbaan bestrijken. Een belangrijke kloof van tien jaar opent zich wel tussen 1926 en 1936. In die periode van de opkomst van het fascisme situeren zich, met weinig uitzonderingen, geschriften die zich op een of andere wijze bezig houden met de gevaren van hypnose of suggestie buiten de analyse en het falend antwoord van de analyse daarop. Het duidelijkst is dat voor de geschriften over cultuur en religie. Daar situeren wij de hoogbloei van Freuds angst voor de hypnose.

LUIK B

ANGSTEN DER POSTFREUDIAANSE ANALYTICI

INLEIDING

TEGENOVERDRACHT TUSSEN AANHALINGSTEKENS

De ware Lacaniaan moet er zich over verwonderd hebben dat wij al enkele malen het begrip "tegenoverdracht" gebezigd hebben. De aanhalingstekens waarmee we dit begrip omkransten, moesten er echter van getuigen dat het ook ons niet onverdeeld gelukkig stemt. Met die aanhalingstekens gaven we aan dat anderen dat begrip gebruiken, wij citeerden het. Alle verwarring op zijn tijd was daarbij ons devies. Voor de schaarse keren dat we maar met de vlag genaamd "tegenoverdracht" dienden te zwaaien, lieten we liever na van te vermelden welke obscene lading aan gemene misverstanden bij de analytici daardoor werd blootgelegd. Op dat moment hadden we immers slechts een te summiere en dus verwarrende aanval op die "tegenoverdracht" kunnen rechtvaardigen. Ook het Lacaniaanse alternatief ervoor ware erg gezocht en zelfs mystiek overgekomen. Namelijk de analytische act en het verlangen van de analyticus. Dat zijn begrippen waarvan we de vermelding tot nog toe ook niet echt konden vermijden.

Thans willen we het begrip "tegenoverdracht" bekijken bij een aantal postfreudianen in relatie tot de angst van de analyticus. Met Lacan zullen we vaststellen dat dit begrip een vermijding vormt van het ware probleem van de analyticus, namelijk de angst tegenover zijn verlangen of de horreur tegenover zijn act. Postfreudianen en Lacan, het spreekt vanzelf dat we eerst terugkeren tot Freud. Altijd goed voor een verrassing.

HOOFDSTUK 1

FREUD OVER TEGENOVERDRACHT

Zelf hadden we het nooit gedacht. In Freuds publicaties vinden we, zegge en schrijve, drie woordelijke vermeldingen van het begrip *tegenoverdracht* ('Gegenübertragung'). Het loont dus de moeite om bij elk van die passages te blijven stil staan.

1. 1910 : groeiend analytisch weten (S_2) —► overdrachtsweerstand analysant (a) —► tegenoverdracht analyticus ($)

In 1910 heeft Freud het over de toekomstmogelijkheden van zijn psychoanalyse. Daarbij spreekt hij de analytici niet aan in hun wetenschappelijke belangstelling, wel in hun therapeutische bekommernissen. Na een aanvankelijk enthousiasme over de therapeutische perspectieven die Freud opende, zijn ze immers vervallen in een depressie tegenover de moeilijkheden bij het bestrijden van de neurose. Beterschap is echter in zicht, zo montert hen Freud op. De analyse gaat er immers op vooruit zowel qua weten als qua techniek. Het is binnen die technische voortgang dat Freud het een eerste keer heeft over de tegenoverdracht.

Die nieuwmodische accenten in de techniek zijn echter niet zonder relatie tot het groeiend analytisch weten en het veranderend gebruik daarvan in de kuur. Een voorbeeld van dat groeiend analytisch weten is Stekels symboolduiding. En wat dat ander gebruik van dat weten betreft : vroeger moest de patiënt alles zeggen, de arts wist van niets en kon enkel aandringen, blijk geven van zijn vurig verlangen om te weten in de hoop dat de vonk daarvan op de patiënt zou overspringen. Heden, zegt Freud in 1910, stort de arts eerst zijn weten over de patiënt uit, vervolgens helpt hij deze als analysant in het reine te komen met zijn weerstanden daartegen. Onontbeerlijk kader voor die tweeledige operatie is het overdrachtsklimaat.

Correlatief aan die veranderde houding tegenover dat groter weten, krijgen we de technische vernieuwingen van de analyse van de overdrachtsweerstanden bij de analysant en de aandacht voor de tegenoverdracht bij de analyticus. Doel van die twee technieken : de analysant een zo breed mogelijk zicht op het eigen onbewuste gunnen en de analyticus moeite besparen.

Freud over die tegenoverdracht : *andere technische vernieuwingen betreffen de persoon van de arts zelf. Wij zijn opmerkzaam geworden op de tegenoverdracht die zich bij de arts instelt door de invloed van de patiënt op het onbewuste voelen van de arts, en we zouden zelfs geneigd zijn te eisen dat de arts die tegenoverdracht in zichzelf moet erkennen en bemeesteren. We hebben (...) opgemerkt dat elke analyticus slechts zover komt als de eigen complexen en innerlijke weerstanden hem toelaten.*

2. 1915 : angst tegenover de overdracht

Een tweede én laatste keer heeft Freud het over de tegenoverdracht in het kader van de reactie van de analyticus op de overdrachtsliefde. De angst van elke analyticus, zo begint Freud daar, verschuift in de loop van zijn loopbaan. De beginnende analyticus beangstigen de moeilijkheden om de vrije associatie te duiden en het verdrongene te reproduceren. Dat is de eerste fase van de kuur waarin de analyticus zijn weten over de patiënt uitstort. De ervaren rot weet echter de ware moeilijkheid te duchten : hoe om te gaan met de overdracht als die zich plots als liefde bekent. En dat is de tweede fase van de overdrachtsweerstand, die men als analyticus zelf heeft gemobiliseerd.

Het laten vallen van de analysante op dat moment, een passage à l'acte die bezwaarlijk analytisch te noemen valt, kan toch een les in nederigheid inhouden voor de analyticus. Blijkt immers dat die analysante ook op haar volgende arts valt. *Voor de arts vormt dat feit (van die herhaalde verliefdheid) een kostbaar inzicht en een goede waarschuwing voor een eventueel bij hem klaarliggende tegenoverdracht. Hij moet toegeven dat die verliefdheid van zijn patiënte een noodzakelijk gevolg is van de analytische situatie en niet aan persoonlijke verdiensten te wijten, dat hij dus geen grond heeft om zich op dergelijke verovering, zoals men dat buiten de analyse zou noemen, te beroemen.*

Ingeval men de analysante niet wenst te laten vallen, kan men ze ook in een soort spel van platonische verliefdheid vangen. Men laat patiënte haar liefde verklaren en veinst die te beantwoorden, echter met vermijding van elke lichamelijkheid. Ethiek van onwaarachtigheid die ook weer niet bepaald analytisch te noemen is. En die zelfs een bepaald gevaar inhoudt. *Men beheerst zich niet zo goed, voor men er erg in heeft kan men plotseling verder gegaan zijn dan in de bedoeling lag. Ik meen dus dat men niet mag verzaken aan zijn onverschilligheid verworven, door het eronder houden van de tegenoverdracht.*

De analyticus moet zich in 1915 hoeden voor het toegeven aan de tegenoverdracht. Daardoor immers miskent hij de natuur van de overdracht en verknoeit hij de kans om er iets mee aan te vangen. Tegenoverdracht is miskenning van de overdracht, richt zich tegen de overdracht. Spreken over angst als element van het "onbewuste voelen" of de tegenoverdracht van de analyticus, dat doet Freud niet expliciet. (156)

3. 1913 en 1916-1917 : geen tegenoverdracht

We willen Freud inzake de tegenoverdracht niet definitief verlaten zonder toch te wijzen op een aantal passages waarin dat begrip op eerder verwonderlijke wijze ontbreekt. Blijkbaar was ook Freud niet onverdeeld gelukkig met het begrip. Tussen haakjes : de eerste vermelding ervan gebeurt bij hem ook tussen aanhalingstekens, Freud citeert het.

Vooreerst zijn voorlezing over de overdracht in 1916-1917. De patiënt gedraagt zich voorbeeldig vanuit zijn overdracht. De arts krijgt zo een hoge dunk van de patiënt, prijst het toeval dat hem juist dergelijke waardevolle persoonlijkheid toelaat van te helpen. Bij voorzichtige rondvraag blijkt zelfs dat zijn patiënt niet moe wordt hem te roemen. Freud hoopt enkel dat de arts bescheiden genoeg blijft om dit alles aan de overdracht van de patiënt te wijten. Die overdracht is gegroeid door de bevrijdende opklaringen van de intellectuele horizon, als gevolg van de analyse op zich. Over tegenoverdracht geen woord.

Laplanche & Pontalis maken ons nog op een andere passus bij Freud opmerkzaam. Eerst echter hun definitie van de 'contre-transfert' : *geheel van onbewuste reacties van de analyticus tegenover de persoon van de geanalyseerde en meer in het bijzonder de overdracht van deze laatste.* Voor hun passus van Freud schrijven we 1913 : *Ik heb niet zonder goede gronden beweerd dat ieder mens in zijn eigen onbewuste een instrument bezit waarmee hij uitingen van het onbewuste bij anderen vermag te duiden.* Zo verstaat bijvoorbeeld de echtgenoot intuïtief de seksuele etiologie van de angst zijner eegade en dit zonder enige bekentenis of verklaring harerzijds. Een pathologische reactie zijnerzijds blijft dan ook niet uit. Voor ons is begrijpelijk dat Freud het hier niet heeft over de tegenoverdracht van de analyticus. Waarop hij hier alludeert, is de voor hem niet zo navolgenswaardige paranoïde kennis die in geen enkele imaginaire liefdesrelatie ontbreekt. Auteurs die zich op deze uitlating van Freud beroepen om vanuit hun tegenoverdracht te analyseren, maken voor ons dan ook een paranoïde verwording van het analytisch discours uit. (157)

HOOFDSTUK 2

FREUDS TEGENOVERDRACHT IN DE THEORIE VAN DE TEGENOVERDRACHT NA FREUD

1. Lacan : conceptualisatie uit Freuds gevalsstudies —→ verdwijning van de notie tegenoverdracht

Tegenoverdracht is geen Freudiaans concept. Dat is misschien meteen de hoofdreden waarom Lacan dit concept achter zich laat. Dit is echter slechts geleidelijk gebeurd. In het begin van zijn analytische loopbaan heeft Lacan, als elke goedgeïnformeerde en welwillende analyticus, het begrip gebruikt, als deel uitmakend van het analytisch erfgoed. Hij heeft het aanvankelijk op onbegrepen wijze gebruikt. Dat is op een wijze die getuigenis aflegt van zijn eigen overdracht. Interessant in dat verband is dan ook dat degene die door Lacan het meest frequent van tegenoverdracht beticht is geworden, niemand anders is dan Freud zelf. We herhalen snel even een aantal gevallen waarin Lacan ons expliciet op een tegenoverdracht wijst bij de meester Freud. En voegen vervolgens nog een aantal nieuwe gevallen aan het dossier toe.

1.1. Irma : verlangen om te weten

Vooreerst de Irmadroom. Tegenoverdracht maakt daar deel uit van de dagresten die wij hogerop bespraken als imaginaire angsten & sociogram : Freud analyseert een familievriendin. Delicate situatie, altijd te mijden; heden zijn wij meer op onze hoede voor complicaties vanuit dat soort tegenoverdracht, dan Freud in de prehistorie van zijn psychoanalyse. Dat is toch Lacans commentaar in zijn Sém. II (1954). Verderop in dat Sém. II voegt hij daaraan een andere, en meer structurele tegenoverdracht toe : Freuds verlangen om te weten. Zijn bezielde zoeken, zijn ambitie om te slagen, zijn tegenoverdracht heeft onveranderd doorgang gevonden in het eerste deel van de Irmadroom. Eén der betekenissen van die droom bestaat er voor Lacan zelfs in van formeel te stellen dat die tegenoverdracht het obstakel zelf is voor de analyse. (158)

Vooreerst de automatische tegenoverdracht in het universum der imaginaire objectrelaties. De vrienden van mijn vrienden zijn mijn vrienden. Die tegenoverdracht is niet inherent aan de analytische situatie, maar een principieel vermijdbaar accident.

De tweede tegenoverdracht lijkt wel structureel verbonden aan de analytische positie zoals Freud die poogde waar te maken. Verblind door het verlangen om te weten blijft hij aandringen op het punt waar het weten tekortschiet. Zo miskent hij het verlangen van de vrouw. Opmerkenswaard is wel dat Lacan die tegenoverdracht niet situeert op het niveau van Freuds gedeelde subjectiviteit, doch op het niveau van zijn ik als conglomeraat van imaginaire (onder andere sciëntistische) identificaties.

1.2. Homoseksuele : miskenning van het verlangen van de vrouw

In wezen éénzelfde strekking ontwaarden we in Lacans commentaren op Freuds tegenoverdracht in de gevalsstudie van de homoseksuele.

Het is niet zozeer Freuds uiteindelijke doorverwijzing die door Lacan, in zijn Sém. IV, in termen van tegenoverdracht gelaakt wordt. Deze doorverwijzing wordt later, in het Sém. X besproken als passage à l'acte. Een belangrijke rol wordt daarin wel vertolkt door de *verlegenheid* ('embarras'). Daarvan zullen we straks zien dat deze deel uitmaakt van Lacans eerste definitie van de "Freudiaanse tegenoverdracht".

Wat Lacan wel in termen van tegenoverdracht bespreekt, dat is Freuds directe reactie op wat deze meent te doorschouwen als huichelachtige verzoeningsdromen. Ze droomt van een met kinderen gezegende heteroseksualiteit. *Door een of andere lichte indruk gewaarschuwd*, verklaart Freud haar geen geloof te hechten aan haar dromen. "Gij wilt de vader verleiden om hem des te beter te kunnen misleiden". Ondertussen zijn echter ook zijn analytici ongerust geworden : "Kan het onbewuste dan liegen", zo vragen ze Freud naar aanleiding van zijn ontmaskering van de homoseksuele. In zijn antwoord maakt Freud het onderscheid tussen de voorbewuste wens om de vader te bedriegen en de onderliggende onbewuste wens om hem te behagen. Lacan maakt het onderscheid tussen de imaginaire overdracht als wil om de vader te bedriegen en de symbolische overdracht als verlangen om de vader te bedriegen. Freuds tegenoverdracht doet hem met dat onderscheid foefelen, zowel in zijn antwoord op de dromen van zijn analysante als op de illusies van zijn analytici. Hij bijt zich vast in de imaginaire overdracht en maakt deze reëel. Zo miskent hij de natuur van de symbolische overdracht, die geen andere is dan de structuur van het vrouwelijk verlangen. Zijn ontmaskering van het bedrog op imaginair niveau is het tegengestelde van de er-

kenning van het verlangen om de vader te bedriegen op symbolisch niveau. Freud weigert dupe te zijn van de vrouw ten aanschouwe van zijn volgelingen.

1.3. Dora: eerste én enige conceptualisatie van de tegenoverdracht

1.3.1. Freud analyseert zijn technische fout

Tegenover Dora heeft Freud zelf zijn theoretisch-technische fout geanalyseerd, echter zonder in de verste verten gewag te maken van iets dat naar tegenoverdracht zou ruiken. Slechts door de overdracht van Dora zijn voor Freud de bijzonderheden van die analyse te verklaren. Van die overdracht zegt Freud te laat de structuur te hebben doorzien. Zich blind starend op de goede medewerking van Dora, verliest hij uit het oog dat ze die enkel verleent om hem in de vaderlijke positie te krijgen, positie waarop ze hem dan bij wijze van vergelding onmachtig kan achterlaten. Dora stopt haar analyse *vermits alle mannen zo afschuwelijk zijn, éénzelfde hen onbekend stigma vertonen*. Freud vermoedt dat die x te maken heeft met geld, ofwel met het feit dat hij een andere, genezen analysante in zijn huiselijke kring had toegelaten.

In een voetnoot zet Freud de analyse verder van wat hij dan zijn technische fout noemt. Hoe groter de tijdelijke afstand tot Dora's analyse, hoe duidelijker hem wordt dat hij niet alleen Dora's vaderliefde (tot meneer K. en hemzelf) heeft overschat. Maar ook, en vooral, dat hij de homoseksuele of gynekofiele liefdesneiging tot mevrouw K. als haar sterkste onbewuste stroming heeft onderschat. Hij miskent, zo parafraseert Lacan Freuds bekentenis, de homoseksuele positie van het object geviseerd door het hysterisch verlangen.

Ik had moeten raden dat geen andere persoon dan mevrouw K. de hoofdbron van haar kennis inzake seksualiteit kon zijn, dezelfde persoon waardoor zij dan omwille van haar belangstelling voor dergelijke dingen was aangeklaagd. Het was toch te opvallend dat zij al wist wat aanstoot gaf en nimmer wilde weten van waar zij dat wist. Bij dat raadsel had ik moeten aanknopen, voor die eigenaardige verdringing had ik het motief moeten zoeken. (...) Al eer ik de betekenis van de homoseksuele stroming bij de psychoneurotici had onderkend, ben ik vaak blijven steken in de behandeling van gevallen of volledig in de war geraakt.

1.3.2. Lacan conceptualiseert een fragment uit Freuds autoanalyse

Lokaasduiding versus miskenning door het ik

In het prille begin van zijn terugkeer tot Freud, in 1951 en 1953, bespreekt Lacan diens analyse van zijn mislukking met Dora nog in termen van tegenoverdracht. Dora's overdracht is functie van Freuds tegenoverdracht die op een gegeven moment de dialectiek van de analyse lam legt. Die tegenoverdracht is het onvermogen om de overdracht op technisch juiste wijze te interpreteren, om *het dode punt in de dialectiek op te vullen met een lokaas* ('leurre').

De interpretatie hoeft dus niet juist te zijn. Freud had Dora er bijvoorbeeld kunnen op wijzen dat ze hem dezelfde boosaardige intenties toedichtte als aan meneer K. (als aan alle vaders). Dora's ontkenning van die negatieve vaderoverdracht zou haar des te zekerder gebracht hebben tot erkenning van mevrouw K. als object van haar verlangen.

Freud vangt Dora echter niet met dergelijke lokaasduiding, doch graaft zich dieper in op dat dood punt in de analytische dialectiek. Hij blijft er als het ware stampvoetend op staan dat Dora haar positieve vaderoverdracht zou bekennen. Dat ze meneer K. (en dus niet mevrouw K.) als object van verlangen zou erkennen. De vooroordelen van zijn tegenoverdracht doen Freud daarin immers de waarborg voor Dora's geluk als vrouw leggen. Dat leeg punt in de analytische dialectiek krijgt een imaginaire consistentie. Freud vult het op met een ego dat bol staat van de aangepastheid aan zijn realiteit, en dus van de onuitgesproken, imaginaire vooroordelen. Het belangrijkste vooroordeel is dat van de strenge doch rechtvaardige vader die het geluk van alle vrouwen uitmaakt, de vader die het beste met hen voor heeft. En dat is de coïtus.

Dora wordt niet verplicht zich in de 'Verneinung' van een door Freud geëxpliciteerde duiding van haar negatieve vaderoverdracht te verstrikken. Door zijn benadrukking van de positieve vaderoverdracht verwerft zij in haar negatieve vaderoverdracht de vrijheid om Freud te laten stikken in die vaderpositie waar hij zo op staat.

Concept van de tegenoverdracht

Uit Freuds autoanalyse van zijn technische fout met betrekking tot de overdracht in Dora's analyse puurt Lacan zijn definitie van de tegenoverdracht. Zijn eerste, en eigenlijk ook enige definitie van de tegenoverdracht is niets anders dan de conceptualisatie van een stuk autoanalyse van Freud. Lacans bespreking van de tegenoverdracht bij een aantal postfreudianen zal zich be-

perken tot variaties op thema's die in zijn definitie van Freuds tegenoverdracht aan bod komen. Dat zullen we dra zien.

Eerst Lacans definitie van Freuds tegenoverdracht : *het geheel van vooroordelen, van passies, van verlegenheden en zelfs van onafdoende informatie van de analyticus op een bepaald moment van het dialectisch proces; daardoor stokt dan de dialectiek van het analytisch proces.* (159) Vooroordelen, passies, verlegenheden, onvoldoende informatie : stuk voor stuk zijn dat Lacaniaanse concepten met een heel eigen betekenisgeschiedenis.

Verlegenheid

Van die verlegenheid (embarras) bijvoorbeeld zal zich de lezer herinneren dat ze centraal stond in Lacans latere analyse, in het Sém. X, van Freuds passage à l'acte tegenover de homoseksuele. Door de kuren van de homoseksuele slaagt Freud er niet meer in zijn subjectieve verdeeldheid te identificeren onder de meesterbetekenaar (S_1) van de vaderlijke analyticus. Hij wordt dus in verlegenheid gebracht, komt in zijn hemd, in zijn naakte subjectieve verdeeldheid ($) te staan tegenover het verlangen van de vrouw ($\mathcal{A}$). De hysterica hysteriseert Freud.

In de latere Lacaniaanse conceptualiseringen slorpt die verlegenheid, samen met het nieuwe concept emotie, de tegenoverdracht in zich op. Verlegenheid & emotie worden dan de voorwaarden voor de passage à l'acte van de analyticus.

En tenslotte lijkt het inderdaad ook uit Freuds analyse van zijn technische fout tegenover Dora dat Lacan het begrip verlegenheid haalt. Freud wijt er zijn *verwarring* ('Verwirrung') aan het niet onderkennen van de natuur van het hysterisch verlangen.

Vooroordelen

Vooroordelen zouden we, met Kuhn, het ideologisch of metaforisch element van de tegenoverdrachtsmatrix kunnen noemen. In meer analytische termen vormen ze de fantasmatische pool. Ze vertolken immers die realiteit waaraan de analyticus gelooft, waarin hij zijn zekerheden fundeert, waarin hij zich kan oriënteren. Aan die eigen fantasmatische realiteit wil hij zich de analysant, naar het beeld van zijn eigen imaginaire ik, laten aanpassen.

Vooroordelen kunnen echter ook beschouwd als de meesterbetekenaars waarin Freud blijft geloven. Zijn verlegenheid of hysterie is dan de uiting van zijn twijfel daaraan. Met de verlegenheid en de vooroordelen komen dus zowel Freuds hysterie als zijn meesterpositie aan bod in Lacans tegenoverdrachtsdefinitie.

Het belangrijkste vooroordeel bij Freud, althans in Lacans visie, hebben we al voldoende veraanschouwelijkt in de Dora-analyse. Het zal Freud par-

ten blijven spelen bij elke confrontatie met het vrouwelijk verlangen. Uiteindelijk valt het te herleiden tot het naturalistisch dogma dat de man als man is geschapen en de vrouw als vrouw en dat man en vrouw dus voor elkaar geschapen zijn. Dit is het scheppingsverhaal. *En God schiep de mens als zijn beeld, als het beeld van God schiep hij hem, man en vrouw schiep hij hen. God zegende hen en God sprak tot hen : weest vruchtbaar en wordt talrijk.* (160) Maar ook de klucht van Aristofanes in Plato's Symposium. God klieft een oorspronkelijk bolvormig schepsel dat alles dubbel heeft. Na de koppen van beide helften naar de binnenkant gedraaid te hebben, ziet hij zich verplicht dat ook voor de geslachtsorganen te doen. Beide delen bleven immers aan elkaar geklit eenmaal ze elkaar hadden teruggevonden. Nu kunnen ze na voltrokken coïtus weer scheiden. De coïtus moet dus man en vrouw uitcenhouden.

De lezer die meent dat Freuds "sexistische" vooroordelen vanuit feministische hoek zijn onderkend, moeten we teleurstellen. Die verdienste komt Lacan toe met de stelling dat De Vrouw niet bestaat. Freuds vooroordeel betreft De Vrouw als realiteit die ooit toetsbaar zou zijn door De Man als Vader, in een seksuele verhouding.

Onvoldoende informatie

Zegt Freud ons zelf niet, zo vraagt Lacan, dat Dora het vaderlijk personage op hem zou kunnen overgedragen hebben, ware hij voldoende dwaas geweest om geloof te hechten aan de informatie van die vader. Ons antwoord : neen, Freud zegt dat niet. Of toch niet met zoveel woorden, op de bladzijde waarnaar Lacan verwijst. Daar zegt Freud enkel dat het van in den beginne duidelijk was dat hij voor haar in de fantasie haar vader verving. Dora vergeleek Freud ook immer bewust met haar vader en poogde er zich angstig van te vergewissen of hij volledig oprecht met haar wasd. En dat tegengesteld aan haar vader die telkens de *heimelijkheid en kromme omwegen* verkoos. Die vaderoverdracht is voor Freud verder nog een kwestie van een x die hem onbekend blijft (geld of een bevoorrechte patiënte).

Los van Dora's overdracht geeft Freud echter wel blijk van enige terughoudendheid tegenover de vaderlijke versie van de meest recente kuren des dochters. En dat ondanks zijn nauwelijks verholen bewondering voor die respectabele vader. Onder andere omwille van diens analytisch inzicht in de neurose van zijn dochter die hij bij Freud had gebracht. Het paradoxale karakter van de vaderlijke versie neemt Freud voor lief. Het betreft immers niet een voorafgaand gesprek voor de analyse van de vader. Maar dat doet hem toch zijn oordeel maar liever opschorten *tot hij ook het andere deel heeft aanhoord?* (161)

Voor Lacan zou de tegenoverdracht als gebrekkige informatie een kwestie zijn van identificatie van Freud met de vader van Dora. Dat zou er dan toe leiden dat Freud meer geloof hecht aan het realistisch en objectief discours van de vader over de dochter, dan aan Dora's hysterisch discours. Tegenoverdracht is dan het geloof in de realiteitstoetsing. Dat doet ons er uiteraard toe besluiten dat Freud zich aanvankelijk niet bezondigt aan tegenoverdracht. Hij gelooft het vaderlijk verhaal niet. Het is zelfs vanuit de onderkenning van de paradoxen, de goede en minder goede bedoelingen, de hysterie daarin, dat hij het verhaal van dochter Dora een kans geeft.

Maar in de loop van Dora's verhaal laat Freud zich toch nog op de plaats van de goedbedoelende vader manoeuvreren. Gegrepen in die identificatie ontsnapt hem dan uiteindelijk ook de bijzonderste informatie. En dat is Dora's negatieve overdracht, waarin ze hem minder goede bedoelingen toeschrijft. Uiteindelijk dus wel tegenoverdracht.

"Informatie" is het woord uit de tegenoverdrachtsdefinitie dat zich het moeilijkst als Lacaniaans concept laat lezen. En dit niet in het minst door zijn bijkomende specificatie "onvoldoende". Ons zijn slechts twee plaatsen bekend waarin Lacan het over de notie informatie heeft.

In 1936, te vroeg misschien om nog relevant te kunnen wezen voor een definitie uit 1951, wordt het beeld of de Gestalt door Lacan de complexe functie van informatie toegekend. Die informatiefunctie van het beeld behelst zowel de intuïtieve vorm van het object, de plastische vorm van het engram (als basis voor het geheugen) alsook de generatieve vorm van de ontwikkeling. Volgens Lacan gebruikt Freud op geniale wijze de beeldnotie in die drie informatieve functies. De term informatie wordt door Lacan verstaan in zijn oorspronkelijke, scholastieke betekenis, als "vorm geven aan een materie" (vormgevend, structurerend, betekenisverlenend).

Deze filosofische visie moet gesitueerd in de context van Lacans toenmalige verwachtingen in de Gestaltpsychologie en de fenomenologie om de psychoanalyse terug tot Freud te voeren. En dit ingaand tegen de associatiepsychologie die het beeld geen enkele functies van informatie toekent, doch enkel van illusie. In zijn spiegelstadium (1949) heeft Lacan beide functies op elkaar betrokken. Het spiegelbeeld verschaft ons een eerste informatie over onszelf, dat we een eenheid zijn. En hoewel dit een illusie is, werkt ze toch vormend. Slechts de illusie heeft een functie van informatie (in de drie betekenissen). (162)

Die informatienotie situeert zich volledig in het imaginaire. Onvoldoende informatie van de analyticus als tegenoverdracht wordt daarmee niet begrijpelijk. Integendeel. Men zou eerder het teveel aan informatie, de fascinatie door de informatie als uiting van tegenoverdracht verwachten.

In 1955, in zijn Sém. II, komt de informatie aan bod als notie uit de communicatietheorie. Informatie gaat in tegen de entropie of degradatie van energie, die de natuur van alle energetische systemen uitmaakt. Van de filosofische visie op de informatie als vormend, structurerend of zinverlenend beeld, is Lacan hier overgeschakeld naar een cybernetische visie. Daarbinnen is de informatie een element of systeem dat kan overgedragen via een signaal of een combinatie van signalen. Of met een woordenboekdefinitie : *kennis-element aangebracht door een boodschap die er de onderstutting van vormt; wanneer de boodschappen zijn opgesteld volgens een bepaalde code, dan kan men de informatie die een boodschap met gegeven karakteristieken overbrengt, evalueren door informatie-eenheden in te voeren.* (163)

Dat element is symbolisch. Het probleem echter, waardoor ook deze informatienotie voor ons onbruikbaar is ter begrip van tegenoverdracht als onvoldoende informatie, bestaat erin dat die informatie een éénduidig symbool is, een teken. En dit tegengesteld aan de ambiguïteit van de betekenaar, die geen éénduidige informatieve waarde heeft voor het menselijk energetisch systeem. De analyticus heeft geen nood aan signalen of tekens. Zijn tegenoverdracht zou er juist kunnen in bestaan dat hij de betekenaars van de analysant tot tekens of signalen maakt met éénduidige informatieve waarde.

Besluitend voor dat element genaamd "onvoldoende informatie". Wij begrijpen niet waarom Lacan dat zegt. Het geloof zelf van de analyticus in de mogelijkheid van informatie over en door zijn analysant lijkt ons de tegenoverdracht. Rest uiteraard de mogelijkheid dat wij die "informatie" verkeerd begrijpen. En dat "onvoldoende informatie" simpelweg gelijk te schakelen valt met een tweede, latere Lacaniaanse definitie van de tegenoverdracht : *al-wat de analyticus verdringt van wat hij aan betekenaars ontvangt in de analyse.* (164) We blijven er echter van overtuigd dat taal, woord en betekenaar met informatie geen uitstaans hebben. En dat de tegenoverdracht niets anders is dan de gerichtheid op alsmaar meer informatie.

Passie der onwetendheid

Passies van de analyticus, dat zal de lezer op het eerste zicht het interessantste element van de tegenoverdracht lijken. Hij kan er de emoties veronderstellen waarop hij reeds zo lang heeft moeten wachten. Eén van die emoties, de belangrijkste zelfs, zal naar zijn mening de angst zijn. Die lezer moeten we teleurstellen. Passie, emotie en het affect van de angst moeten onderscheiden.

In de dagresten van de Irmadroom zagen we, met Lacan, reeds een Freud bezield door een passie om te weten tegenover de hysterica. Blijven we even, los van Freud, bij die passie om te weten verwijlen.

In de overdracht ziet Lacan drie primaire componenten of passies op elkaar inspelen : liefde, haat & *onwetendheid* ('ignorance'). De eerste twee zijn voldoende onderkend in de postfreudiaanse analyse als positieve en negatieve overdracht. We vinden ze zelfs overbenadrukt. Misschien wel om de passie der onwetendheid, als meest fundamentele van die drie, op de achtergrond te houden. De onwetendheid wordt voornamelijk binnen het Boeddhisme als fundamentele passie van het menselijke bestaan onderkend.

Geen vraag naar analyse (therapeutisch of didactisch) die niet uiteindelijk bezield blijkt door de passie der onwetendheid. Men komt in analyse en zegt : "Ik weet niet meer wie of wat ik ben, zegt gij het nu eens". Het dispositief van de vrije associatie vormt een eerste interpretatieve act voor die passie der onwetendheid : "Zegt gij het toch maar". Dit betekent niet dat die passie der onwetendheid op slag verdwijnt. In de mate dat het subject associërenderwijs op de weg van zijn waarheid wordt gezet, verschijnt die passie der onwetendheid op zuiverder wijze. Vanuit een plotse confrontatie met zijn waarheid is het subject naar de analyse gevlucht. En dat gedreven door een op dat moment gewekte passie om van die waarheid niets te weten. In de mate dat het, in de analyse sprekend, telkens weer op die waarheid stoot (het verdrongene dat terugkeert doorheen de analyse als verdringende instantie), zal die passie der onwetendheid zich als overdrachtscomponent profileren. Klinisch het duidelijkste fenomeen in dat opzicht is de zogenaamde 'Verneinung'. Dat is het imaginaire ik dat niets wil weten van de waarheid of gedeeldheid van het hysterisch sprekend subject van het onbewuste. Onwetendheid, besluiten we met Lacan deze uitweiding, is een toestand van het subject dat spreekt. (165)

De wending van de overdrachtspassies van de analysant naar de tegenoverdracht nemen we via een lezing van Freuds foutieve hantering van de overdracht in de Dora-analyse. Freud achtte enkel Dora's positieve passie van de overdrachtsliefde tot de vader. Hij had inderdaad haar aandacht moeten richten op de negatieve passie van de overdrachtshaat. Daardoor zou hij Dora's passie der onwetendheid gewekt hebben, haar 'Verneinungslust'. Het voordeel daarvan zou echter wel geweest zijn dat ze daartoe in analyse had moeten blijven. In laatste instantie bestaat Freuds tegenoverdracht er dan ook in dat hij analysante's passie der onwetendheid ducht, eerder dan haar haat.

Passies van de analyticus in zijn tegenoverdracht, die passies hebben we leren kennen als de componenten van de hysterische overdracht van de analysant. Dat betekent dat die tegenoverdracht eigenlijk niets anders is dan het hysterisch discours waarin de analyticus vervalt. In zijn hysterisch discours is ook de analyticus noodzakelijk onderworpen aan de passies van haat, liefde en onwetendheid. En die laatste component is ook langs zijn kant, in zijn theoretisaties rond de didactische analyse en de tegenoverdracht, de meest miskende.

Het verlangen om te weten dat iemand bijvoorbeeld tot de vraag naar een didactische analyse inspireert, is een actieve travestie van de passie der onwetendheid waaraan kandidaat onderworpen is geworden vanuit een of andere traumatische confrontatie met het gemis in de Ander ($A \dashrightarrow \$$). Revelatie van het verlangen om te weten als in wezen een passie der onwetendheid, die revelatie resulteert in het besef van een punt van gemis in het weten, in de Ander, dat daardoor meest afgedekt. Pas vanaf dat besef kan sprake zijn van de 'docta ignorantia'. Die *wijze onwetendheid* is dus het tegengestelde van het verlangen om te weten, als actieve travestie van de passie der onwetendheid.

Het belang, in de opleiding, van de onderkenning van die passie der onwetendheid moet begrepen vanuit het gegeven dat men zich vaak tot analysant maakt van een bepaald analyticus vanuit ergens een gedeelde passie der onwetendheid. Het is rond de blinde vlek van die aanvankelijke overdracht dat zich overdrachtsliefde (verondersteld wetend subject) en overdrachtshaat (ik stel vast dat hij niets weet) gaan construeren. Bij grondige analyse van de overdracht van de analysant, stoot de analyticus dus onvermijdelijk op de eigen passie der onwetendheid. (166)

De analyticus is onderhevig aan de passies van het menselijk bestaan. Men zou kunnen menen dat wij hier een verkapt pleidooi houden voor een stoïcijnse apathie als analytisch ideaal. Dat is niet zo. De stoïcijnse apathie der passieloze lelie is niet analytisch, maar neigt eerder naar het meesterdiscours : ik (S_1) heb mijzelf ($) in de hand. In naam van het 'strong ego' van de analyticus worden tegenoverdrachtsmanifestaties zoveel mogelijk geweerd. Didactisch analyse moet de analyticus immuniseren tegen de tegenoverdracht als tegen een infectieziekte. Het aanstekelijk karakter van de overdracht wordt gevreesd. Deze analytici zwijgen als vermoord. Dat ze weten wat ze zeggen, dat ze hun woorden beheersen, staat dan ook buiten kijf. Enig dwangmatig tintje is dergelijke analyses niet vreemd.

Diametraal aan die egoanalyse tegengesteld cultiveert de authentieke analyse de passies van de analyticus. Tegenoverdracht wordt daar het werkinstrument bij uitstek om de overdracht te interpreteren, zelfs om die overdracht überhaupt voor interpretatie toegankelijk te maken. Didactische analyse moet de analyticus in staat stellen permanent zichzelf verder te blijven analyseren doorheen zijn reacties op de analysanten. Slechts door die permanente zelfanalyse, door het volgehouden contact met de eigen passies, kan men analyseren.

De passies worden in het analytisch discours, volgens Lacan, noch door hun obsessionele beheersing noch door hun hysterische cultivering gekarakteriseerd. Dat van de analyticus wel zoveel stoïcisme mag verwacht dat hij zich niet meer laat vangen aan eigenliefde, eigenhaat en zelfkennis, dat bete-

kent nog niet dat hij niet meer gevoelig zou zijn voor haat, liefde en onwetendheid in relatie tot de ander. Hoe beter geanalyseerd hoe meer kans dat men echt bemint, haat, onwetend is. Dat laatste is dan de 'docta ignorantia'. Die echte & uitgezuiverde passies maken echter nog niet het analytisch discours uit. Met die passies van zijn analyticus, hoe echt en authentiek en doorleefd ook, geraakt de analysant nog geen stap verder : de analyse wordt er pas echt onmogelijk door. Opdat op dat punt de analyse toch een kans zou krijgen, moet de analyticus er blijk geven van een verlangen dat sterker is, dat boven de basis van die drie passies uitstijgt. Dat is het verlangen van de analyticus, dat hier voorlopig nog enigmatisch moet blijven. Doorheen een aantal postfreudiaanse tegenoverdrachtstheoretici (meestal didactische analytici) zullen we alvast een inventaris kunnen opmaken van wat het verlangen van de analyticus niet is. (167)

1.4. Hans : "Een grotere Wiwimacher, zoals de vader"

De vier elementen van zijn eerste tegenoverdrachtsdefinitie (verlegenheid, vooroordelen, onvoldoende informatie, passies) haalt Lacan uit Freuds analyse van zijn technische fout in de hantering van Dora's overdracht. Thans moeten we het nog even hebben over een laatste gevalsstudie, deze van Hans, waarin Lacan op Freuds tegenoverdracht attent maakt. Dat is ook de laatste keer dat Lacan het überhaupt over Freuds tegenoverdracht zal hebben. Dat gebeurt in 1957, in zijn Sém. IV.

Hans onderscheidt zich van de vorige drie gevallen (Irma, homoseksuele, Dora) doordat hij geen vrouw is. Hans heeft een plasser. Daar is hij uiteraard erg trots op en steekt dat niet onder stoelen of banken. Door allerlei omstandigheden onafhankelijk van zijn wil zal die plasser hem uiteindelijk veel kopzorgen berokkenen. Zijn belangrijkste troef wordt het belangrijkste argument tegen hem. Een fobie vormt voor die onverkwikkelijke toestand een elegante oplossing. Vandaaruit verwerft Hans de vrijheid om zich op symbolisch niveau met die plasser onledig te houden. Onzedige handelingen zijn verleden tijd, de raarste fantasieën zijn van dan af echter schering en inslag. Lacan noemt ze mythes.

Deze bijvoorbeeld van 2 mei 1908. *De loodgieter is gekomen en hij heeft met een tang eerst mijn achterste weggenomen en toen heeft hij mij een ander gegeven en toen mijn plasser. Hij heeft gezegd : laat dat achterste zien en ik heb mij moeten omdraaien en hij heeft dat weggenomen en toen heeft hij gezegd : laat die plasser zien.*

Eens te meer geeft de vader, volgens Freud, blijk van groot analytisch inzicht, wanneer deze de enige toelaatbare duiding geeft. En dat is de volgen-

de : de zoon moet een grotere plasser en een groter achterste wensen, gelijk die van zijn vader. Hans zegt niet neen. De castratieangst is overwonnen, kan Freud niet nalaten van het uit te juichen; Hans speelt hem wel kwijt, doch weet dat hij er een grotere voor in de plaats zal krijgen. Verder moet Freud nog benadrukken dat het loodgietersfantasma Hans geenszins door enigerlei suggestie vanwege de vader is opgesolferd. Hans heeft heel alleen zijn castratieangst overwonnen.

Lacan komt wel even een domper op de algehele feestvreugde plaatsen. Inderdaad, Hans heeft nooit gesproken over een grotere plasser. Hij heeft het enkel over vervanging gehad, en dan nog enkel van zijn achterste. Freud en de vader van Hans hebben zich gehaast om, in hun interpretatie, de eigen vooraf gegeven betekenis aan de kleine op te leggen. Ze hebben hem niet laten uitspreken. Ze verdringen zijn betekenaars door de natuur ervan te miskennen. Die natuur is nochtans door Hans duidelijk gesteld als afwezig-aanwezig (fort-da) en dus niet als kleiner-groter die imaginaire categorieën zijn.

Vooroordeel, passie der onwetendheid, verdringing van de betekenaar, eventueel zelfs castratieangst of angst tegenover het eigen verlangen : welke ook de reden moge zijn van die door Freud enthousiast bekrachtigde technische Fout-des-vaders, dat uniek moment van samenvallen van Freud met de vader, wordt door Lacan alleszins als tegenoverdracht gelaakt. Belangrijk om op te merken is tenslotte nog dat de vader van dat loodgietersfantasma een louter op hem gerichte imaginaire overdracht maakt : een grotere, zoals die van mij. Jaja zegt Freud. Hans slaat het voorstel niet af. (168)

1.5. Schreber, Wolfsman, Rattenman, vrouwelijke paranoia : geen tegenoverdracht

We hebben het hier enkel willen hebben over de gevalsstudies waarin Lacan woordelijk op Freuds tegenoverdracht wijst. Het spreekt vanzelf dat hem ook Freuds betrokkenheid met de Wolfsman niet is ontgaan. Daarvan hebben wij hogerop voldoende getuigenis afgelegd. Doch de term tegenoverdracht is afwezig in Lacans commentaar daarop. Een goede reden daarvoor is uiteraard dat veel van zijn commentaar op Freuds Wolfsman zich situeert in een fase van zijn denken, waarin de tegenoverdrachtsnotie reeds alle consistentie had verloren. Nochtans blijft de term ook achterwege in de uitermate strenge inventaris van Freuds technische fouten, waarop wij onze bespreking van Freuds analyse van de Wolfsman hebben gebaseerd. En die inventaris dateert uit 1953, toen de tegenoverdracht nog wel betekenis had voor Lacan. (169)

Het lijkt er wel op dat Freud enkel last heeft van tegenoverdracht, in Lacans Freudiaanse definitie ervan, tegenover de hysterie. Irma en Dora zijn onvervalste hysterica's. Voor ons heeft ook de homoseksuele een hysterische structuur. En Hans is een geval van angsthysterie. In de andere gevalsstudies van Freud, hoe verwonderlijk ook, is geen sprake van tegenoverdracht. Het betreft twee gevallen van dwangneurose (Wolfsman en Rattenman) en van paranoia (Schreber en een vrouw). Nochtans waren Freuds "subjectieve" problemen met die gevallen niet geringer. Daaruit mag misschien besloten dat Lacans Freudiaanse definitie van de tegenoverdracht een eerste poging is om de specificiteit van Freuds positie tegenover de hysterie te vatten. Die tegenoverdrachtsdefinitie staat daarbij in schril contrast tot de postfreudiaanse en volmaakt onfreudiaanse tegenoverdrachtsdefinities, die in essentie een analytisch geïnspireerde positie tegenover de door Freud o zo schromelijk verwaarloosde psychose pogen te bepalen.

2. Postfreudianen : en plots was er Blum — 1984

Lacan construeert zijn definitie van de tegenoverdracht als conceptualisatie van Freuds autoanalyse van zijn technische fouten bij Dora. Die Freudiaanse definitie gaat hij dan verifiëren in een aantal andere gevalsstudies van Freud. Hoe zit dat nu met de postfreudianen en hun definities van de tegenoverdracht. Krijgt Freud daarin ook zo een centrale plaats, keren zij om te beginnen ook naar Freud terug. Neen.

Eerlijkheidshalve moet er wel bij vermeld dat we Freud enkel gaan zoeken zijn in de teksten die we hierna één voor één zullen uitpluizen inzake de postfreudiaanse visie op de tegenoverdracht & angst van de analyticus in de analytische situatie. Elk van die teksten is ter zijner tijde verschenen als programmatisch manifest van de analytische positie, met de tegenoverdracht als sleutelconcept. En tot op heden is elk van die teksten wel voor één of andere postfreudiaanse splinterrichting een standaardreferentie gebleven. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken zijn het ook teksten waar Lacan zich min of meer omstandig tegen afzet, en die een profilering moeten toelaten van Lacans visie op de analytische positie en de angst die deze met zich brengt. Eerlijkheidshalve : deze auteurs hebben geen groter pretentie dan alleen maar een algemene theorie van de tegenoverdracht te bouwen. Freuds particuliere problemen zijn dus niet direct hun problemen.

Dat lijkt ons echter juist het cruciale probleem. Vanuit een Lacaniaanse *terug tot Freud* is het immers ondenkbaar de moeilijkheden inherent aan de analytische positie, de tegenoverdracht & angst van de analyticus los te be-

schouwen van die van de uitvinder van die positie. Dit is nochtans de tendens der postfreudianen. Enerzijds algemene theorieën over de tegenoverdracht. Anderzijds anekdotische psychobiografieën van Freud tegenover zijn dokters en patiënten, zijn leermeesters en zijn leerlingen, de hele wereld : als het niet zijn genie is dat alles verklaart, dan is het zijn tegenoverdracht. Zo sparen ze zowel Freud als zichzelf.

Van een inventaris kan men bezwaarlijk verwachten dat hij overtuigend overkomt. Vermits hier echter snel te maken, geven we toch toe aan de verleiding. Onze inventaris moet zijn overtuigingskracht aan zijn kortheid danken. Wie van de door ons geraadpleegde tegenoverdrachtstheoretici hebben het over de tegenoverdracht van Freud.

Balint & Balint (1939) samen niets — Heimann (1949) niets — Little (1950 en 1956) twee keer niets — Reich (1951) niets — Gitelson (1952) niets — Cohen (1952) niets — Tower (1955) nog altijd niets — Money-Kyrle (1955) niets — Winnicott (1949 en 1960) niets en nog eens niets — een sprong vooruit dan naar Kernberg (1975 en 1976) maar vergeefse moeite — en plots, als een donderslag bij heldere hemel, Blum (1984) iets, niet veel, beter dan niets.

In mei 1984 waait een nieuwe wind doorheen de American Psychoanalytic Association (APA). Voor het eerst in haar geschiedenis brengt ze een panel bijeen over tegenoverdracht; wat Blum gewetensvol noteert als blijk van weerstand van de analytici om hun moeilijkheden terzake bespreekbaar te stellen. Blum was er discutant, deze 'doubleplusgood duckspeaker' heeft zich onzes inziens met veel verve van zijn ondankbare taak geweten. Blijkens Reniks samenvatting van dat panel moet Blum begonnen zijn met te herinneren aan de tegenoverdrachtsimplicaties van veel interventies in Freuds gevalsstudies. Freuds analyse van de Irmadroom (eindelijk) toont zijn bezorgdheid over zijn tegenoverdracht en Freuds ontdekking van de Jung-Spielrein affaire (nieuw én interessant in aansluiting met de Fliess-Eckstein en Breuer-Pappenheim affaires) verhoogde zijn bezorgdheid over het destructief potentieel van de "ongetemde" tegenoverdracht. Wat vroeger, bij Freud dus, bezorgdheid was over suggestie, manipulatie en opvoeding in de analyse, zo vervolgt Blum beloftevol, wordt nu, na Freud, via de persoonlijkheid of tegenoverdracht van de analyticus benaderd. Blum ziet het probleem, de oplossing (persoonlijkheid) is echter nog iets anders. (170)

Maar van waaruit gaat ieder dan zijn algemene tegenoverdrachtstheorie funderen, als niemand terugkeert naar Freud. Zo moet zich de verontruste lezer reeds afvragen. Wel, ieder vertrekt vanuit de eigen ervaringen, dat wil zeggen zijn autoanalyse. In het beste geval komen daar nog een aantal gevallen bij die men als "didacticus" gecontroleerd heeft bij beginnelingen.

In hun tegenoverdrachtstheorieën keren de postfreudianen echter niet alleen niet terug tot Freuds gevalsstudies. Ze geven tevens blijk van een uiterst treurig gebrek aan vindingrijkheid bij het gebruik van wat in hun traditie verplichte standaardreferenties zijn naar Freuds technische geschriften over de hantering van de overdracht. Gelijkzwevende aandacht, welwillende neutraliteit, analyticus als spiegel of steriele chirurg : in hun steriele spiegeling van deze Freudiaanse ordewoorden geven de postfreudianen blijk van een welwillende aandacht voor een oeuvre dat hen niets meer kan leren in verband met het brandend actuele probleem van hun tegenoverdracht.

HOOFDSTUK 3

TEGENOVERDRACHT BIJ DE POSTFREUDIANEN

Inleiding : hysterisch discours en meesterbetekenaar ←→ analytisch discours en verlangen van Freud

Hier verzamelen we de kritische Lacaniaanse besprekingen van een aantal artikels die stuk voor stuk paradigmatisch zijn qua bepaling van de analytische positie. Paradigma dient hier begrepen in de meest strikte betekenis die Kuhn voor zijn term wou gereserveerd zien : *navolgenswaardig voorbeeld* of *schoolvoorbeeld*. (171) Het navolgenswaardig voorbeeld is dus niet meer in Freuds klassieke gevalsstudies te zoeken, doch in de praktijk van elk van die postfreudiaanse auteurs. Aan hun nederige publieke biecht is enige pedanterie dan ook niet vreemd.

Die teksten zijn door ons tevens gekozen in functie van de kansen die ze bieden om Lacans visie terzake duidelijker te maken. Inderdaad worden die teksten bijna allemaal door Lacan aangeduid als interessant ter inventarisering van de verwarring rond de analytische positie, rond het verlangen van de analyticus. Het begrip dat die verwarring haar eenheid geeft, is de angst van de analyticus. Die angst ontbreekt in geen enkele theorie van de tegenoverdracht. De mate waarin die angst centraal staat, is zelfs een maatstaf voor de klinische & ethische luciditeit van die theorieën.

Onze indeling van die postfreudiaanse tegenoverdrachtstheorieën hebben we al aangekondigd. Enerzijds de klassieke egoanalyse met haar neiging om de tegenoverdracht dood te zwijgen. Waar dit niet lukt, dient die zo snel en steels als maar mogelijk weggemoffeld. Tegenoverdracht is enkel een hinderlijke complicatie van de analytische neutraliteit. Anderzijds de modernistische, authentieke analyse die de analyticus er via de eigen analyse op voorbereidt om doelbewust de eigen tegenoverdracht op te sporen, die zo snel mogelijk bewust te maken. Die tegenoverdracht is immers het instrument bij uitstek om alle impasses van de analyse open te breken.

Dit fenomenologisch onderscheid kan men bij elke postfreudiaan aantreffen, in het veld is men zich voldoende bewust van die twee kampen. Doordat echter de structuur, of liever, de afwezigheid van een structureel onderscheid niet gezien wordt, bekampen klassieken en modernen elkaar op vruchteloze wijze. Een eerste gemeenschappelijk structureel kenmerk hebben we reeds

aangegeven. Beide tegenoverdrachtsstrekkingen verwaarlozen de referentie naar Freud, zijn tegenoverdracht, zijn angst, zijn verlangen (in volgorde van stijgend conceptueel raffinement).

Maar ook op andere wijze kunnen we beide strekkingen samen nemen. Beide plaatsen de analyticus in een hysterisch discours. Bij de Authentiekelingen gebeurt zulks op onverhulde en onbeschaamde wijze, bij de egoanalytici vinden we de obsessionele variant (dialect volgens Freud) van het hysterisch discours. De egoanalyse, hoe medisch van mythe ook, beschouwen wij dus niet als meesterdiscours. Ook de egoanalyse is immers een bepaalde verhouding tot de meester : "Ik heb U niet (meer) nodig, ik bemeester zelf wel mijn subjectieve verdeeldheid met mijn sterk ik." De analyse wordt tot exploot voor het alziend oog van de meester aan de horizon. We kunnen nu al raden dat die meester de analyticus van de analyticus is.

Dit maakt er ons attent op dat er ook bij de authentiek-hysterische analysevormen een meester in het spel moet zijn, meester die onontbeerlijk is teneinde in hun analyses de posities van analyticus en analysant niet volledig dooreen te laten lopen. We kunnen nu ook al verklappen dat de meesterinstantie daar niet door de analyticus van de analyticus vertolkt zal worden, wel door de institutie bijvoorbeeld, of het medicament. Slechts binnen die referentie, binnen dat kader van het meesterdiscours kan de authentieke analyticus zich de luxe veroorloven van een hysterische cultus van de eigen tegenoverdracht. Vogelvrij in de maatschappij moet hij een sterk ik hebben. De referentie naar de meester moet als het ware verinnerlijkt zijn, hij moet zijn tegenoverdracht op obsessionele wijze bemeesteren.

Beide tegenoverdrachtsstromingen verwaarlozen het verlangen van Freud, en beide vormen ze als hysterisch discours een verhouding tot de meester. De referentie naar de meester in het hysterisch discours van de tegenoverdracht komt in de plaats van de referentie naar het verlangen van Freud in het analytisch discours.

Zo zelfgenoegzaam de obsessionele analyticus zijn tevredenheid of identificatie met zijn analyticus afficheert, zo op de analysant betrokken zal de zuiver hysterische analyticus zijn onvrede, zijn onvermogen tot identificatie met zijn analyticus demonstreren. Onder elkaar leveren die twee soorten analytici een verbitterde strijd over het statuut van de tegenoverdracht van de analyticus tegenover ... de analysant.

1. Obsessionele conformisme van de egoanalyse : de enige goeie tegenoverdracht is een dooie tegenoverdracht

En laten wij omdat wij eenzaam zijn
nu onze hoofden bij elkander neigen,
en wijl wij same' in 't oude waaien zwijgen
binnen een laatste droom gemeenzaam zijn
(A. Roland Holst, Voorbij de Wegen, p. 15)

Het onevenwicht tussen de egoanalyse in dit hoofdstuk en de authentieke analyse in het volgende zal de vooruitschouwende lezer nu al in het oog gesprongen zijn. Hij zal dan ook een verklaring eisen voor het feit dat, afgezien van een aanhangsel, in dit hoofdstuk slechts één auteur in al zijn eenzame naaktheid aan bod komt, terwijl in het volgende hoofdstuk de Authentiekelingen lustig dooreen krioelen.

We willen die lezer geruststellen. Het is niet omdat er zich in de analyse meer Authentiekelingen zouden bewegen dan elders. Het tegendeel is eerder waar. De ware reden is dat de door ons als dwangmatig benoemde egoanalyse slechts weinig tot geen blijk geeft van variatie op het thema van de tegenoverdracht. Het discours over de natuur van de tegenoverdracht en de remedies ertegen, eventueel ook over het mogelijk gebruik ervan, is sterk geritualiseerd. Eén auteur kan gerust voor iedereen spreken. Allemaal ikken die knikken ingeval er toch één durft te kikken over zijn positie als analyticus.

Bij de Authentiekelingen poogt elk voor zich zijn eigen taal te spreken. In een vaak Babels gekakel is het enige duidelijke accent dat van de variatie. Iedereen wil zich onderscheiden qua gedeeldheid door de analytische positie. De schoolvorming via hysterische identificatie is daar dan ook immer volop aan de gang. Die oorspronkelijke hysterische openheid laat zich veel vruchtbaarder analyseren dan de dwangmatige defensie.

1.1. Bouvet : de ene tegenoverdracht kan een andere verbergen

1.1.1. Manicheïsme van Bouvets tegenoverdrachtstheorie

Tegenoverdracht is niet meteen een rode draad doorheen Bouvets oeuvre. Eerder een prikkeldraad waar hij soms aan hapert. Volgen we hem in het moreel gekleurd discours dat hij daar dan houdt.

Tegenoverdracht is de tegenhanger van de overdracht, beide spelen wederzijds op elkaar in. Interreactie dus. Vermits Bouvet de breedste definitie van de overdracht tot de zijne heeft gemaakt, is de breedste definitie van de tegenoverdracht de vanzelfsprekendheid zelve : alle affectieve reacties van de arts (nooit de analyticus in Bouvets jargon) tegenover de patiënt (nooit de analysant), zijn deze nu terecht of defensief vervormd. Het enige relevante onderscheid is dat tussen goede en slechte tegenoverdracht. Angst staat centraal in die laatste en ontbreekt in die eerste.

Goede tegenoverdracht zonder angst in zeven tijden

Eerst de tegenoverdracht van goed allooi, zoals Bouvet zo schoon zegt. Allooi, dat is het gehalte aan zuiver goud. Telt minder bij de arts, zo Bouvet in navolging van Nacht, wat hij zegt dan wat hij "is". Spreken is zilver en zwijgen, 't is te zeggen "zijn", is uiteraard goud. Stilzwijgend goed zijn. Sympathie. Empathie. Welwillende neutraliteit. Die fundamentele attitudes moeten het begrip, de 'Erlebnis' van de intuïtie, de passieve identificatie met de patiënt, de onbewuste communicatie mogelijk maken. De gevolgen daarvan voor zowel arts als patiënt zijn niet te overzien, doch zijn zonder onderscheid gunstig.

Een eerste kritisch geluid dringt zich reeds op. Nachts Stil & Gulden Wezen van de Arts dat een Innerlijke Goedheid uitstraalt, werd door Lacan uitdrukkelijk tot schietschijf uitverkoren. Volgens hem is het een dwangmatig fantasma. Tegenover het *wezen* ('être') van de arts stelt Lacan de *afwezigheid* ('manque-à-être') van de analyticus. Om ons kritische geluid aan nuance en indringendheid te laten winnen, gaan we eerst na wat die goeie tegenoverdracht in de praktijk wel mag betekenen.

Tot nog toe lieten we Bouvet uit 1958 aan het woord. In 1956 had hij een artikel gepleegd onder de beloftevolle titel "Overdracht, tegenoverdracht en realiteit". Twintig pagina's lang, de term tegenoverdracht komt amper drie keer voor. Bouvet bespreekt er het gebruik van een toevallig reëel incident in de analyse. Voor hem een zeer uitzonderlijk en zeer omzichtig te benaderen geval. Tegenoverdracht komt een scharnierfunctie toe als vierde tijd in een sequens van zeven tijden, die op gang kan gebracht door een toevallig reëel incident.

Beschouwen we dat incident als een voortijd (tijd 0). Het is een minieme variatie in de neutraliteit van de arts, echter zonder dat deze enige schuld treft : de zieke hoort hem nog net iemand afsnauwen aan de telefoon, zijn tronie oogt wat vermoeider, hij heeft eens andere bloemen op zijn bureau prijken dan die eeuwige chrysanten. Dit interfereert met de gewone atmosfeer van de séance. Dank zij de arts is deze doordrenkt van *een eenvoud wars van elke rituele rigiditeit.*

Het proces mag slechts starten als de zieke zelf alludeert op dat reële incident (tijd 1). De boosaardige tegenoverdracht zou de arts al zelf de aandacht van de zieke op dat reële langs de kant van de arts doen trekken. De goede tegenoverdracht weet alleszins nog een paar tellen te wachten.

Eerst de spontane allusie van de zieke; dan een afwachtend "ja" van de arts (tijd 2), teken dat die allusie ontvankelijk is. In het beste geval begint de zieke vervolgens voorzichtig te associëren rond dat incident (tijd 3).

Dat kan het moment zijn voor de arts om zich te haasten, het grote ogenblik van de tegenoverdracht (tijd 4) is aangebroken. Waar de zieke een realistische kijk heeft op dat incident, moet de arts die bekrachtigen ("goed gezien, gehoord, geroken. En de betekenis die je daaraan verbindt is ook juist"). Samen hebben ze iets beleefd en de arts bevestigt niet alleen dat feit, doch ook de juistheid van de interpretatie ervan. De zieke wordt erkend als begaafd met realiteitszin. De goede tegenoverdracht is dus de intuïtie voor dat moment waarop de erkenning van dat "samen" der duele relatie vruchtbaar kan zijn voor de analyse. Die tegenoverdracht moet simpel, soepel, vloeibaar, begrijpend, objectief, neutraal en één enkele keer ook wel eens onverschrokken zijn. Aldus Bouvet. Simpel, soepel, enzovoort zijnde valt de arts dan samen met het goede beeld van de arts dat de patiënt op dat moment voor ogen staat. En dat is het tegengestelde van een dwingende en castrerende ouder. De arts bevestigt enkel. Confidentie van persoonlijke indrukken of tegenoverdracht is uit den boze.

Wat is het eerste, uitermate gunstig effect (tijd 5) voor de patiënt, althans in Bouvets analyse, van de bekrachtiging der duele imaginaire relatie. Wat is het effect van de goede tegenoverdracht. Een positief affectief élan van vreugdevolle dankbaarheid bij die *ideo-affectieve* gemeenschap van gedeelde realiteit, bij dat plotse realiteitsgevoel, bij die eerste voorlopige identificatie. Een gevoel van dankbaarheid van een 'qualité spéciale particulière' : "Ach dokter, wat een belevenis, wat een evenement, dat wij, na al die jaren, nu samen ... dat ik het nu ook zie". Woorden schieten tekort bij arts én patiënt.

Binnen die quasi-manische exaltatie der narcistische identificatie kan de patiënt aan het werk gezet (tijd 6). Gedragen door de aldus uitgekristalliseerde positieve overdracht kan hij met bekentenissen over de brug komen. De projecties dissociëren, veranderen van teken, worden positief. De arts wordt van langsom geschikter, aanlokkelijker als fusie-object. Ook kan hij zich in die fase voornamelijk onledig houden met de analyse van de positieve overdracht.

Bouvet benadrukt dat de oedipale triangularisaties die in deze fase plots opduiken niet een primum movens zijn van de analyse. De beleving van de imaginaire relatie is de motor. Het drieledige is slechts een verwarrende uitbreiding van het tweeledige. Dit gaat uiteraard regelrecht in tegen één van

Lacans hoofdstellingen uit die jaren : dat het imaginaire telkens slechts symbolisch gekaderd is; dat het symbolische de voorwaarde is voor het imaginaire; eerst het drieledige en dan pas het tweeledige. In een door Bouvet gecontroleerd geval (Lebovici) zullen we de consequentie zien van zijn omkering. Als gevolg van het tegenoverdrachtelijk primair stellen van het imaginaire verschijnt de drie niet alleen in de associaties van de patiënt maar ook in zijn realiteit. Door bijvoorbeeld een perverte acting-out zal de neurotische patiënt zijn analyticus op atypische wijze de functie van derde in herinnering brengen.

Rest (tijd 7) het einde van de analyse volgens Bouvet. Zonder inzet van die minimale tegenoverdracht (de arts die goed is, zo goed is van te bevestigen dat de zieke toch een juiste visie heeft op zijn realiteit) blijft die eindfase voor Bouvet principieel haalbaar. Benutting van een toevallig reëel incident dank zij een goede tegenoverdracht, versnelt enkel het proces zonder het structureel te wijzigen. Dit is een belangrijk verschil tegenover de Authentiekelingen waarvoor het einde der analyse in principe niet haalbaar is zonder het uitgebreid gebruik en, eventueel, de oprechte bekentenis van de tegenoverdracht aan de analysant. Het einde van de analyse brengt voor Bouvet het ik in contact met zijn realiteit. De positieve overdracht verdwijnt vanzelf in de mate dat het ik zekerder van zijn stuk wordt (dank zij de interpretaties van zijn arts). Ook de imaginaire identificatie met de arts raakt "de par le jeu naturel des choses" in ontbinding bij de verrijking van het ik. Het gaat allemaal vanzelf, zijn tegennatuurlijke tegenoverdracht hoeft de arts niet meer in te zetten.

Tot nog toe was nergens sprake van angst, noch langs de kant van de zieke noch langs die van de arts. Daarvoor moeten we bij de slechte tegenoverdracht zijn.

Voordien echter nog één opmerking in verband met de goede tegenoverdracht. Waar is die techniek van het gebruik van een toevallig incident via goede tegenoverdracht het meest aangeraden, waar is die het vruchtbaarst. Bij de zwaarste gevallen. Die zijn volgens Bouvet het sterkst gestoord in hun relatie tot de realiteit. De arts moet bijgevolg alerter zijn dan ooit (goede tegenoverdracht) teneinde niet na te laten van hun zeldzame momenten van juiste realiteitsperceptie te bekrachtigen.

Met die zwaarste gevallen zitten we op het problematisch terrein der zogenaamde 'borderline'. De samenhang tussen de borderline-diagnose van de analysant en de tegenoverdracht van de analyticus valt voor ons echter op vruchtbaarder wijze te bestuderen vanuit de Geschriften der Authentiekelingen.

Slechte tegenoverdracht als angst

Bij de slechte tegenoverdracht vinden we plots de angst in het middelpunt gerukt. De kwalijkste der tegenoverdrachten is de angst van de arts om zijn patiënt te schaden, aldus een stellige Bouvet. En wij zijn in eerste instantie geneigd om hem daarin bij te treden.

Een objectieve aanleiding tot die angst kan gevormd door een zwaar geval, een borderline-persoonlijkheid dus. Meer dan welke zieke ook heeft echter juist deze borderline nood aan een koene & onversaagde realiteitsridder als arts. In een identificatie met het harnas van diens dapper ik kan hij dan zijn intense angst bemeesteren. Borderline betekent intense, besmettelijke angst.

Minder objectief begrijpelijk lijkt Bouvet al de angst om de patiënt te schaden, gemotiveerd door het feit dat de analyticus gecontroleerd wordt. Bouvet is zelf controleur & didacticus en meent te weten dat die angst zonder die controle latent toch aanwezig zou geweest zijn. Controle maakt de angst enkel bewust.

De oorsprong van die angst om de patiënt te schaden lijkt in Bouvets visie te koppelen aan het anaal-sadisme. Waar immers die angst om te schaden ontbreekt, steekt een anaal-sadistische tegenoverdracht de kop op : de agressieve therapeutische ijver die leidt tot traumatiserende want te diepe interpretaties en tot actieve tussenkomsten in het leven van de patiënt. Onze hysterische Authentiekelingen zijn voor Bouvet gewoon anaal-sadisten.

De strekking, waarvan wij Bouvet hier als eminent vertegenwoordiger naar voor schuiven, dicht hij zelf een obsessionele tegenoverdracht toe. Bouvet is een specialist in de obsessionele neurose en wij volgen hem dan ook met gerust geweten in zijn autodiagnose. Vrees voor de eigen driften (die de patiënt zouden kunnen schaden), zegt hij over zijn klokvaste collega's, doet hen aan de technische regels vasthouden als aan een ceremonieel.

De aanleiding voor de slechte tegenoverdracht is de angst van de arts. Het effect daarvan is de angst van de patiënt. Het subject verlaat de analyse, ontwikkelt een zware overdrachtsneurose of herintegreert slechts partieel de conflictuele elementen in zijn ik. Schouwen we even terug naar Bouvets artikel uit 1956 om te zien wat dat concreet mag betekenen. Van slechte tegenoverdracht getuigt daar het feit dat de arts blijkbaar zelf de behoefte voelt om de aandacht van de patiënt te trekken op een reëel incident langs zijn kant : "U heeft ongetwijfeld opgemerkt dat ik er niet goed uit zie vandaag". Tweëerlei gevolgen voor de patiënt : vooreerst schaadt dat de projecties die moeten instaan voor de ontwikkeling van de overdracht; of dat lokt angst uit door een plotse verkorting van zijn afstand tot de arts. Over die *afstand* ('distance') als sleutelnotie bij Bouvet zullen we het nog hebben.

Welke is de remedie tegen die slechte tegenoverdracht. In het eigen hart schouwen en zichzelf de eigen tegenoverdracht bekennen in een poging die aan de eigen analyse te koppelen. Te rade gaan bij de eigen geïntrojecteerde analyticus dus. Nooit of te nimmer zo authentiek wezen van die tegenoverdracht aan een patiënt te verraden. (172)

Intermezzo : eenzaamheid in honderd jaar Franse psychoanalyse

Bouvet deelt, samen met Freud, het privilege door Lacan gestigmatiseerd te zijn geworden omwille van de tegenoverdracht op plaatsen waar hij die niet zelf onderkend had. Het grote verschil is echter wel dat Freuds naam daarbij hooggehouden wordt, terwijl Bouvets naam nergens de vermelding waard wordt geacht. Lacans respectvolle promotie van de naam Freud lijkt slechts geëvenaard door zijn verachting en systematische weglating van de naam Bouvet.

Om Lacans kritiek op Bouvets theorie (voornamelijk rond de dwangneurose) en zijn aanwijzing daarin van Bouvets tegenoverdracht te begrijpen, moeten we even breder uithalen. Welk type is Bouvet, welke is de context van zijn confrontatie met Lacan.

Een lichte, sfeerscheppende psychologisering & sociologisering. Bouvet is een der figuren der eenzaamheid in de honderdjarige oorlog waaruit de Franse psychoanalyse volgens Roudinesco bestaat. Gespeend van elke persoonlijke ambitie heeft hij geen enkel verheven doel voor ogen met de slabakkende Franse psychoanalyse : ze moet een medische aangelegenheid blijven gedefinieerd door standaardcriteria en met het statuut van een specialisatie. In het belang van de zieke moet de analyse zo rigoureus mogelijk, zelfs ritueel uitgevoerd. Zijn Leven & Werk zijn er een van rigueur, conformisme, orthodoxie, neutraliteit en eerlijkheid, om tenslotte in eenzaamheid te sterven. Dat hij geleidelijk blind is geworden moet een extra dramatisch cachet toevoegen aan het gegeven dat hij eigenlijk altijd koning één-oog in het land der blinde conformisten is gebleven.

Lacan is misschien degene die Leven & Werk van Bouvet voor de vergetelheid zal behoeden en dat paradoxaal genoeg doordat hij hem bij leven ostentatief heeft doodgezwegen. Geen Lacaniaan die Bouvet niet kent.

Roudinesco wijst op twee confrontaties tussen Bouvet en Lacan. Voor-eerst mocht Bouvet het in 1955, in Ey's prestigieuze "Encyclopédie médico-chirurgicale", hebben over de type-kuur, terwijl Lacan zich moest tevreden stellen met de varianten ervan. Bouvet pleegt een monument van orthodoxie, egoanalytischer dan de hele Amerikaanse egoanalyse, de psychoanalyse wordt een variant van het medische discours. In Lacans "Variantes de la cure

type" wordt Bouvet nog niet (zelfs niet anoniem) op de korrel genomen. Deze tekst van Lacan wordt gescandeerd door een aantal fameuze uitspraken waarrond veel misverstanden zijn gegroeid en waarop Lacan dan ook vaak is teruggekeerd. Het zijn stuk voor stuk uitspraken die het analytisch discours typeren. We sommen er enkele op : genezing als bijkomende winst van de analyse; analyse als kuur die men verwacht van een analyticus; analyticus zonder ik op de plaats van de dode; analyticus als woordvoerder; 'docta ignorantia' als meest uitgewerkte vorm van weten.

Een tweede confrontatie verloopt frontaal. In zijn Sém. IV "La relation d'objet" (1957-1958) rekent Lacan op magistrale, maar af en toe ook erg onheuse wijze af met Bouvets bijdrage tot de verzamelbundel "La psychanalyse d'aujourd'hui" (1956). Bouvets bijdrage is getiteld "La relation d'objet". (173)

1.1.2. Bouvets theorie als tegenoverdracht

Het is vanuit dat Sém. IV (1957-1958) en het daarop aansluitend geschrift "La direction de la cure et les principes de son pouvoir" (1958) dat we Lacans visie op Bouvets tegenoverdracht destilleren. Om het geheel te stileren maken we ook gebruik van het Sém. XII (1964-1965) waarin Lacan met zijn superieure mengeling van discretie en onbeschoftheid op Bouvets "analytisch fantasma" terugkeert.

We vermelden vooraf graag dat het er ons niet in eerste instantie om gaat om het terechte van Lacans terechtwijzing te bewijzen; wel, wij herhalen het, om er zijn visie op de tegenoverdracht uit te puren. Bouvet fungeert in dat opzicht slechts als toevallige aanleiding.

Intersubjectieve introjectie

Waar staat men met de theorie van de overdracht, zo vraagt Lacan zich af in 1958. Nog ver verwijderd van structurele onderscheiden, zo luidt zijn eerste diagnose. Men blijft de overdracht beschouwen als een conglomeraat van positieve en negatieve gevoelens, en voor de rest heerst volslagen duisternis. Hier en der licht toch een brokstuk op van een overdrachtstheorie. Samen geven ze echter nog geen structureel en dus klinisch bruikbaar beeld van de overdracht; centraal blijft een duister gemis. Drie brokstukken overdrachtstheorie acht Lacan toch de vermelding waard, vermits ze al enige vorm, of eigenlijk omvang, hebben aangenomen in de analytische literatuur. Vooreerst het genetisch gezichtspunt dat voor de egoanalyse de klassieke Freudiaanse metapsychologie moet vervolledigen, teneinde aansluiting te vinden bij de algemene psychologie. Vervolgens de objectrelatie die rijpt tot het genitale ge-

luk niet eens meer aan pluk toe is; rot valt het beide geslachten vanzelf in de schoot. Tenslotte de intersubjectieve introjectie.

Hoewel voor die drie partiële theorieën geldend benadrukt Lacan vooral voor de laatste dat ze de analyse tot een duele relatie herleidt, welke ook haar theoretische sausjes zijn : Ferenczi's introjectie van de analyticus, Strachey's identificatie met het Ueber-Ich van de analyticus, Balints terminale narcistische trance, ... à la française is dat het belang dat Bouvet toekent aan het fantasma bij de patiënt(e) van de fellatio van de arts.

Afstand & fellatio

Bouvet slaagt er in elke analyse met een dwangneurotica moeiteloos in om dat typisch fantasma op een bepaald punt terug te vinden. Op dat punt schrijven zijn dwangneurotica's hem de fallus toe. Voor Bouvet een goed teken, dat betekent dat er enige toenadering tot stand is gekomen, zelfs dat daardoor de goede afstand tussen patiënt en arts is vastgelegd. Die penisnijd, want daar komt het fellatiefantasma uiteindelijk op neer, zou immers een kostbaar element zijn ter handhaving van het contact met de realiteit in zware gevallen van dwangneurose.

Al eer die enigmatische toestand op te klaren, eerst nog een woord over die centrale notie van de *afstand, op om het even welk moment van de analyse, tussen affecten & gemoedsbewegingen door het subject in de overdracht beleefd en deze die zouden beantwoorden aan de actueel onbewuste instinctuele driften*. Lacan zou Bouvet in veel vroeger en dus beter tijden reeds laten opmerken hebben, dat hem nog slechts de dimensie van de afstand zou resten om de imaginaire relatie tussen de objecten te regelen, als hij de functie van het symbolische of de taal bleef verwaarlozen. (174) Thans kan Lacan enkel vaststellen dat Bouvets verplichte gebruik van die notie tot onoverkomelijke theoretische paradoxen leidt.

Wat dergelijke conceptie (waarin de afstand de almachtige notie is die uiteindelijk uitmondt in het fellatiefantasma als goede afstand) *te danken heeft aan de bijzondere voorwaarden van de obsessionele neurose, valt misschien toch niet geheel op rekening van dat object te schuiven*. Dit is zeer venijnig van de kant van Lacan. Moeten we de obsessionele neurose die tot dergelijke conceptie heeft geleid dan ook langs de kant van het subject zoeken, bij Bouvet.

Theoretische tegenoverdracht

We zijn bij Bouvets tegenoverdracht aangeland. Die draait helemaal rond de reden van het fellatiefantasma in zijn theorie. Het is vooral voor zware gevallen van dwangneurose dat Bouvet het fellatiefantasma of de imaginaire in-

corporatie van zijn fallus een heilzame functie toekent. Zo immers, meent Bouvet, vermijdt die zware dwangneuroticus erger : een altijd dreigende psychose. De patiënt wordt door de fallus van zijn arts gered van de psychose als zijnde een verschrompeling van de afstand. Hoe langer die fallus, hoe beter.

Voor Lacan is het risico van een psychotische opstoot bij een structurele dwangneuroticus uit de lucht gegrepen. Ofwel zijn Bouvets patiënten allemaal structurele psychotici, wat weinig waarschijnlijk is; ofwel is dat risico Bouvets fantasma dat hem moet toelaten zichzelf op fantasmatische wijze op te offeren voor die heilzame fellatie. Hier verraadt zich iets meer dan louter klinische ervaring, en dat meer is niet louter een soort artefact van de coherentie van Bouvets theorie. Bouvet komt slechts uit de paradoxen waartoe die notie afstand leidt, door het centraal plaatsen van het fellatiefantasma in zijn theorie. In het imaginaire belang van de dwangneurotica getroost Bouvet zich de al even imaginaire opoffering om permanent voor haar imaginaire fellatie of penisnijd ter beschikking te staan. Zo behoedt Bouvet de imaginaire relatie.

Het fellatiefantasma (als vorm van penisnijd) ontbreekt inderdaad in geen enkele dwangneurose. Bouvets tegenoverdracht bestaat erin van dat dwangneurotisch fantasma "analytisch" te verantwoorden, het als einddoel van de analyse te beschouwen voor de "latente psychoticus".

Op de meest algemene wijze wordt Bouvets tegenoverdracht door Lacan omschreven als gevormd door de vooroordelen van de analyticus, anders gezegd : het fundament van wel en niet uitgesproken zaken dat zijn discours schraagt. Bouvets miskenning is het gevolg van een verwarring tussen de verloren fallus en het faecaal object als object (a) bij de dwangneuroticus. Dat is Lacans latere invulling van die vooroordelen.

Liefde tot de dwangneuroticus

In het spoor van Lacans duiding van Bouvets tegenoverdracht wijzen wij nog even op de liefde van die laatste tot de dwangneurose als categorie. Elke specialisatie verraadt een specifieke tegenoverdracht. Autistisch kind, hopeloos geval, geraffineerde pervert, verkrachte vrouw, sociaal minder bedeelde : men beperkt zich daartoe omdat men er iets van verwacht, een bepaalde vorm van genot. Voor Bouvet is dat dus de dwangneurotica. Tegengesteld aan het explosieve af-en-aan der hysterie vertoont de dwangneurose een constante naar de goede afstand van de fellatie toegroeiende objectrelatie. De techniek van het gebruik van het toevallig incident via tegenoverdracht, techniek die de patiënt dichter bij zijn arts brengt, is dan ook minder geriskeerd én vruchtbaarder bij die dwangneurose. De dwangneuroticus is dankbaarder, met hem is alles mogelijk. Zoals gezien is dit echter één der redenen waarom

Freud tegenover zijn Wolfsman naar het radicale middel van de termijnstelling grijpt.

Theorie van de tegenoverdracht verwaarloosbaar tegenover theorie als tegenoverdracht

Vooreerst onze Lacaniaanse geïnspireerde kritiek op Bouvets theorie van de tegenoverdracht, vervolgens Lacans kritiek op Bouvets theorie als tegenoverdracht. Besluitend betrekken we beide kritieken op mekaar. Daarmee discrediteren we enigszins onze inspanning. Immers, in Lacans visie lijkt Bouvets theorie over de tegenoverdracht in het niets te verzinken, afgemeten aan de tegenoverdracht die hem zijn theorie van de dwangneurotische defensie tegen de psychose doet construeren rond het fantasma van fellatie van de analyticus. Bouvets bekentenis van de eigen tegenoverdracht, en we hebben gezien hoe minimaal die is, verbergt de ware tegenoverdracht. Een tegenoverdracht kan een andere verbergen. (175)

1.1.3. Tegenoverdracht in een controle van Bouvet : Lebovici's angst als fallische moeder

Angst uit de controle

Ruth Lebovici houdt eraan Dr. Bouvet van harte te bedanken omwille van zijn bereidwilligheid haar te controleren in die lange kuur waarvan ze verslag brengt in "Perversion sexuelle transitoire au cours d'un traitement psychanalytique" (1956). En ook omwille van zijn kostbare opmerkingen die haar bij dat verslag inspireerden. Dat Lacan op dat artikel van Lebovici herhaaldelijk teruggekeerd is, in verband met de ons hier aanbelangende tegenoverdracht & angst van de analyticus, dat is daarvan niet los te denken. De leerling tracht altijd de meester te overtreffen, in die leerling wordt bijgevolg vaak de impasse van de meester op schrijnende wijze geïncarneerd. Lebovici kan dus Bouvets waarheid tonen in verband met tegenoverdracht & angst van de analyticus en de effecten daarvan op de analysant.

Vooraleer het geval Lebovici uit de doeken te doen, brengen we nog even in herinnering dat, volgens haar controleur Bouvet, zijn controle niet verantwoordelijk kan zijn voor een nieuwe angst bij de gecontroleerde. "Dokter", zo kunnen we als het ware Bouvet tegen Lebovici horen oreren, "uw angst om de patiënt te schaden, uw angstige vraag of gij wel de goede interpretatie op het goede moment hebt gegeven, die angst wordt door mijn controle enkel geactualiseerd. Ik wek slechts de angst uit een conflict dat in U hangende is gebleven vanuit uw eigen didactische analyse". Voor Bouvet is een controle geen analyse, ze kan wel de noodzaak aan verdere analyse reveleren.

De angst om de patiënt te schaden, de angst dus voor de agressie in de duale relatie, lijkt ons toch aan een structureel belangrijke complicatie onderhevig bij tussenkomst van een derde. De angst voor de eigen agressie in de duale relatie ("ik moet een goed analyticus zijn tegenover mijn analysant, desnoods zoals mijn analyticus tegenover mij is geweest") wordt dan een sociale angst of gewetensangst ("ik moet een goed analyticus zijn tegenover de controleur, eventueel komt daarbij mijn analyticus als verantwoordelijk in opspraak"). Bij die sociale angst in de controle is dus minder sprake van angst om de analysant te schaden, dan wel om de eigen didacticus in de rug te schieten. Dus structureel gezien toch een nieuwe angst bij de controle.

Afgezien daarvan kan binnen dat controlekader ook accidenteel een nieuwe angst opkomen, namelijk de angst van de controleur. De gecontroleerde leent dan als het ware de angst van de controleur. Hij profiteert van diens angstsignalen om te weten waar en wanneer hij op de vlucht moet slaan. In het verslag van het geval dienen wij dan ook niet zozeer een getuigenis te lezen van de angst van de gecontroleerde als wel van de controleur.

Voor Lebovici zou dat dan betekenen dat haar angst drie bronnen kan hebben : vooreerst angst, binnen de imaginaire relatie, om de patiënt te schaden; vervolgens gewetensangst, binnen de controle, om de eigen analyticus als ik-ideaal neer te halen; tenslotte de overname van de angstsignalen van de controleur. Welke bron de grootste bijdrage levert, valt hier niet uit te maken. Lacan vermoedt alleszins de hand van Bouvet waar onze analytica haar patiënt krachtdadig met de neus op de realiteit, op het hier-en-nu van de analytische situatie drukt. We komen daarop terug.

Tegenoverdracht & angst in vijf tijden

Gedurende meer dan vijf jaren behandelt Lebovici *een zieke lijdend aan een karakterneurose met fobische manifestaties*. Daarbij verkeert ze in de gelegenheid ontstaan en evolutie bij te wonen van een voorbijgaande seksuele perversie. Deze toont zich in de overdracht vanuit de interne evolutie zelf van de overdrachtsneurose, doch ook enige tegenoverdrachtselementen lijken haar daaraan niet vreemd. Zij voelt zich mede verantwoordelijk voor de omklapping van de fobie naar een perversie. Dat heeft ze aan Bouvet te danken.

Tijd 0 : fobiediagnose

De zieke komt bij haar met fobische manifestaties. Verderop heet dat een obsederend idee : de zieke vindt zichzelf te groot en dus belachelijk. In elk geval, die fobie wordt door Lacan aanvankelijk toegejuicht als een gelukkige diagnose, maar dan wel op basis van een radicaal verkeerde visie op de fo-

bie. We zullen zien hoe Lacan in die kloof haar tegenoverdracht lokaliseert.

Problematisch in verband met die fobie-diagnose mag in eerste instantie misschien lijken dat het fobisch object niet extern is, patiënt is namelijk fobisch tegenover de eigen grootheid. Eén jaar na zijn publieke en strategische lof voor de diagnose zal Lacan in de intiemere kring van zijn seminarie dan ook al heel wat gereserveerder zijn. De fobische angst om bespottelijk te zijn om zijn grootheid, wordt er een paranoïde illusie grenzend aan de depersonalisatie. (176)

Tijd 1 : als fallische moeder in het harnas

Na verloop van tijd blijkt echter dat het fobisch object zich wel degelijk in de buitenwereld bevindt. Patiënt komt met een zich herhalende droom op de proppen : een man in harnas valt hem langs achteren aan met een soort gasmasker dat doet denken aan een insectenspuitbus en die hem zou kunnen doen stikken.

Hoe reageert Lebovici op die exteriorisatie van het gevaar. Gezien de overdracht van patiënt reeds van in den beginne positief & moederlijk was; gezien patiënt daarvoor geleidelijk bang werd; gezien hij zijn analytica liever veeleisend, streng en verbiedend zou zien; en gezien tenslotte patiënt zelf de droom associeert met een verstikt gevoel tijdens de séances; gezien dit alles besluit Lebovici hem te zeggen dat hij haar vreest zoals die geharnaste man. Via die interpretatie, die identificatie maakt Lebovici haar patiënt dicts dat zij, in zijn overdracht, op de plaats van de fallische moeder staat.

Het resultaat van die interpretatie laat niet op zich wachten : een kristallisatie van perverse, meer bepaald voyeuristische scenario's rond de relatie van de moeder tot de fallus.

Tijd 2 : tegen de vaderbetekenaar

In een tweede tijd interpreteert zij die perverse fantasieën als verdedigende regressies tegenover haarzelf als te duchten fallische moeder. Ze volhardt dus in haar eerste interpretatie-identificatie.

Naar aanleiding van weer een andere droom kan zij er echter niet onderuit van ook op de rol des vaders te wijzen : patiënt beperkt zich tot dat voyeuristisch fantasma omdat de echtgenoot (vader) van de verlangde vrouw (moeder) hem angst inboezemt. De analytica toont hier een eerste keer haar verdeeldheid tussen zichzelf als fallische moeder en de vaderbetekenaar, tussen dueel ideaal en triangulaire oedipale realiteit.

Eens te meer laat het resultaat niet op zich wachten : de perverte voyeuristische fantasieën richten zich nu binnen de analytische setting op het lichaam van de analytica.

En vanaf dat moment is Lebovici volgens Lacan niet meer echt op haar gemak. Ze wordt gewaar dat ze niet vrijuit gaat. Misschien, zo vraagt ze zich af vanuit het effect van die tweede tijd, werd die interpretatie van de fallische moeder mij in de eerste tijd ingegeven door mijn tegenoverdracht. En gelijk heeft ze, aldus Lacan. Immers, zoals we straks zien, zal ze tot het besef komen dat ze zich verbiedender gedraagt dan de moeder van patiënt ooit heeft gedaan. Haar verlangen om op de plaats van de castrerende fallische moeder te staan deed haar in de eerste tijd de vaderlijke interpretatie van de Geharnaste & met Spuitbus gewapende Droomachtervolger resoluut terzijde schuiven. Nochtans had ze die mogelijkheid wel degelijk in overweging genomen. Een angstige Lebovici aan het woord : "Had ik die droom niet moeten interpreteren als uiting van vaderlijke overdracht, binnen een triangulaire oedipale situatie." Had patiënt immers niet gepoogd zich te beschermen tegen zijn angst voor zijn positieve moederlijke overdracht via een appel op haar echtgenoot; hij had haar zijn angst verklaard om door die echtgenoot verrast te worden in zijn intimiteit met haar.

Lebovici's angstig gewetensonderzoek van haar eigen verhouding tegenover patiënts appel op haar echtgenoot als vader kan niet los beschouwd van het feit dat ze die patiënt via haar echtgenoot doorverwezen kreeg. Lacan is niet meteen voorstander van dergelijke familiaire aanpak in de analyse. Misschien is zelfs haar verdringing van de vaderbetekenaar in het discours van de patiënt, van het vaderlijk karakter van zijn Geharnaste Achtervolger te wijten aan het feit dat juist haar echtgenoot haar dit probleemkind schonk. Als castrerende fallische moeder rivaliseert ze met de vader in het stellen van de wet aan dat kind. Daarbij, of achteraf, stelt ze zich angstige vragen over haar verhouding, over haar verdeeldheid tegenover haar echtgenoot, als "vader" van haar "kind". We zullen verderop, in een vierde tijd, zien hoe zij op eigen houtje de oedipale wet stelt en daar eens te meer een angstig gewetensonderzoek aan over houdt. Het moeten spelen van de fallische moeder is voor haar blijkbaar angstwekkend.

Lebovici's ultieme argument achteraf om geen vaderinterpretatie van de anonieme geharnaste te geven, is de nadruk van patiënt op de moeilijkheden om zich met de vader te identificeren als viriel beeld. Reële vader die tekortschiet in de geschiedenis van de analysant, zo resumeert Lacan. Bij Hans zullen we het omgekeerde van Lebovici's stelling gestaafd vinden : het is juist doordat die reële vader qua viriliteit tekortschiet dat een appel dient te geschieden op dergelijke onkwetsbare plaatsvervanger als hier de stalen assemblage spuitbus-harnas. Aan de rand van het ontwaken uit een nachtmerrie voor het eerst verschenen, stapt dat stuk heraldiek direct de realiteit van het kind binnen. Zijn schrikbewind moet daar orde op zaken stellen. Inderdaad, Lacan heeft de ware aard van die fobische betekenaar ontmaskerd : een wak-

kere ridder die redt van die draak van een fallische moeder. Als hij het kind schrik aanjaagt, dan is dat om het op afstand van die draak te houden.

Waar de reële vader tekortschiet, komt het kind in de greep van de fallische moeder. Een vaderbetekenaar verschijnt ten tonele. Lebovici, als fallische moeder, verdringt die. In plaats van een symbolische castratie door de vader binnen een oedipale relatie, is er een imaginaire castratie door de moeder binnen een duele relatie (tijd 4).

Tijd 3 : bevredigende miskenning van het fetischisme

De derde tijd schetsen we enkel ter begrip van die cruciale vierde tijd. Patiënt vraagt om de frequentie der sessies te verminderen. Zij interpreteert dat als een verlangen naar passiviteit : "Vermits gij maar al te goed weet dat gij van mij geen genoegdoening op dat punt hoeft te verwachten." Eens te meer laat het resultaat niet op zich wachten.

Lacan meent dat Lebovici dit resultaat met een zeker genoegen noteert. Patiënt is immers geleidelijk de afstand tot het reële object aan het herleiden, en dat is belangrijk in de visie van controleur Bouvet. Dat het resultaat erin bestaat dat patiënt haar benen tracht te beloeren, streelt dus niet haar narcisme. Ze offert zich immers op voor het tot stand brengen van de goede afstand, net als Bouvet in het fellatie-fantasma. Er hoeft alleen nog voor gezorgd dat patiënt zonder schuldgevoelens haar benen kan aanschouwen.

Dat beenloeren heeft echter een fetischistisch trekje, fetischisme als vorm van twijfel aan de fallische moeder, het onbeslist blijven of de moeder nu al dan niet een fallus heeft. Lebovici staat op haar statuut van fallische moeder wanneer ze aan de fetischistische aard van patiënts op haar gericht voyeurisme voorbij ziet.

Ons is niet duidelijk of en in welke zin Lebovici dat beenloeren duidt : het lijkt voor haar inderdaad een goed teken waaruit zij als fallische moeder een stil genoegen put.

Tijd 4 : fallische moeder stelt de wet

In de vierde tijd wordt zonneklaar dat het niet het verlangen van de patiënt is dat Lebovici in de positie van fallische moeder plaatst. Maar beweren dat zij slechts vanuit haar eigen verlangen de fallische moeder speelt, dat doet misschien ook de waarheid geweld aan. Zij is verdeeld & angstig tegenover de eigen positie als fallische moeder, ook dat zal hier zonneklaar worden. Misschien is die verdeeldheid deze tussen het hysterisch verlangen om aan het fantasma van de fallische moeder bij haar controleur Bouvet te voldoen en het eigen verlangen als vrouw dat een totaal andere richting uitgaat. In het dwangmatige fellatie-fantasma neemt Bouvet de plaats in van de fallische moeder, deze garandeert de patiënt een veilige relatie tot de realiteit. Door

hem gecontroleerde analytici worden ook in die positie vastgepind. Een vrouw als Lebovici heeft het daar lastig mee. Ze stelt zich angstige vragen of ze wel goed handelt, of ze de patiënt niet schaadt door zich in zijn overdracht telkens in de positie van fallische moeder te dringen, te laten dringen. In dat opzicht vormt Lebovici een weerlegging van de stelling van haar controleur : dat de controle geen oorspronkelijke bron van angst om de patiënt te schaden kan zijn.

Waaruit bestaat nu die vierde tijd. De patiënt blijft maar zijn intieme overtuiging herhalen dat zijn analyse slechts kan eindigen na intieme omgang met zijn analytica.

Lebovici wijt dat aan de frustratie door de analytische situatie en acht het opportuun dat "intellectuele" spel aan de kaak te stellen. Ze vertelt patiënt dat hij zichzelf angst aanjaagt met een evenement waarvan hij maar al te goed weet dat het toch niet tot de mogelijkheden behoort.

Men zal zich Lebovici's interventie in de derde tijd herinneren en vaststellen dat ze hier slechts onversaagder in dezelfde lijn doorgaat. Ze duwt patiënt met de neus op de realiteit, het hier-en-nu van de analytische situatie. Eerst de regelmaat waarvan zowel patiënt als zijzelf weten dat ze zich eraan dienen te houden; thans het bed dat niet dient om de liefde op te bedrijven maar om ze te beschrijven. Die confrontatie met het hier-en-nu is een hoofdkenmerk van de egoanalyse. Zodoende meent men het ik van de patiënt te wijzen op de juiste afstand tegenover de arts als representatief staal van de realiteit.

Wat daarbij echter gebeurt is de miskenning van het verlangen van de analysant. "Ik wil met U slapen" moet door de analytica niet gehoord als mannelijke behoefte naar haar vrouwelijk lichaam; zelfs niet als kinderlijke vraag naar de liefdevolle aanwezigheid van haar moederlijke ziel; wel als hysterisch verlangen van de analysant waarop noch het lichaam noch de ziel doch enkel het gemis of verlangen van de Ander kan antwoorden. De conventies van de analytische situatie beogen het uitspreken van het verlangen door de analysant mogelijk te maken. Eenmaal zover, worden ze door de angstig wordende analyticus,ter miskenning van dat verlangen én ter bescherming tegen het eigen verlangen, weer in herinnering gebracht. Door zelf nog eens de analytische conventies in eigen naam uit te vaardigen, poot onze Lebovici zich koppiger dan ooit op de positie van castrerende, fallische moeder. Positie die patiënt met het uitspreken van zijn verlangen om met haar te slapen, om met haar gemis geconfronteerd te worden, flink in twijfel had getrokken.

Die interventie wordt door Lacan panickerig genoemd. Uit zijn verdere commentaar op verwante situaties in andere analyses, die eveneens tot een perverte acting-out leiden, blijkt dat Lacan die panickerige interventie van Lebovici beschouwt als uiting van tegenoverdracht. Die interventie poogt im-

mers de dimensie van het subject of het verlangen van de analysant als subject in relatie tot het verlangen van de analytica als Ander te herleiden tot de zogenaamde objectieve gegevens (hier van de analytische conventies). Die objectieve gegevens zijn echter op dat moment nooit iets anders dan de vooroordelen, de realiteit of het fantasma van de analyticus.

Eens te meer echter vermoedt Lacan de hand van controleur Bouvet achter Lebovici's paniekerige verwijzing naar die *zo simpele realiteit* van de analytische situatie. Het zijn dus niet zozeer haar vooroordelen of fantasmatische realiteit die daarbij spelen. Haar tegenoverdracht is eigenlijk die van haar controleur. Een tegenoverdracht kan een andere verbergen.

Het resultaat van een interventie die getuigt van tegenoverdracht & angst van de analyticus, die hem de analysant ertoe doet verplichten van hand in hand met hem tot de realiteit terug te keren, dus van zijn verlangen af te stappen, het resultaat daarvan blijkt zeer vaak een acting-out van de analysant. Deze zoekt buiten de analyse een speelruimte voor zijn verlangen. Enige provocatie is daaraan nooit vreemd, achteraf zegt hij tot zijn analyticus : "ziedaar mijn verlangen waarvan gij in uw hier-en-nu niets wilde weten."

Lebovici's patiënt gaat buiten de analytische setting, dus buiten de overdracht op zoek naar een niet fallische moeder : waterende dames gade slaan doorheen een kier in een cinema-WC. Een perverte acting-out van voyeuristische aard bij een neurotisch gestructureerd subject. Eenmaal betrapt stapt hij rap van zijn "perversie" af. (177)

Juist dergelijke spectaculaire vormen van acting-out (onder perverte, maar ook onder psychotisch ogende vorm) hebben aanleiding gegeven tot de fameuze borderline-diagnose. Borderline betekent dat de analysant noch mossel noch vis is. Men heeft eerst alle redenen om te geloven dat hij neurotisch is, plots blijkt hij echter pervert of zelfs psychotisch. We hebben getoond dat juist de tegenoverdracht, en meer bepaald de angst van de analyticus, verantwoordelijk is voor die verandering van "beeld" (en niet van structuur). De borderline-diagnose is een uiting van de angst van de analyticus tegenover het hysterisch verlangen van de analysant. Lebovici komt de niet geringe verdienste toe van (niet zonder angst) gezien te hebben dat zij zelf 100 % verantwoordelijk is voor de verandering van ziektebeeld. We komen uitgebreid op die borderline terug. Hier herinneren we er enkel nog aan dat ook Lebovici's basale diagnose van *karakterneurose* zich binnen dat problematisch veld situeert.

Het is waarschijnlijk, maakt Lebovici zich achteraf de bedenking, dat patiënt mijn verwittiging ervaren heeft als een verbod. Ze herinnert zich tevens dat zij op dat ogenblik bij patiënt verbiedender overkwam dan zijn moeder, moeder die niet zozeer castrerend is als wel een koppelaarster voor haar zoon. Die bedenking en herinnering kaderen in Lebovici's angstig zelfonder-

zoek van haar paniekerige interventie. Angstig zelfonderzoek waarbij ze blijk geeft van haar verdeeldheid tussen haar verlangen om te voldoen aan het verlangen van haar controleur (dat haar in de positie van de fallische moeder wil handhaven) en haar eigen verlangen als vrouw (dat een andere richting uitgaat).

Tijd 5 : "Is u volledig geanalyseerd ?"

We kunnen onze bespreking van Lebovici niet afsluiten zonder melding van de gelukkige afloop van de behandeling. Niet alleen slaagt ze erin patiënt zonder al te veel schuldgevoelens (van zijn kant) naar haar benen te laten kijken, maar op een bepaald moment kan patiënt haar ook ruiken. Dat is niet overdrachtelijk bedoeld, bijvoorbeeld als tegenstelling tot het haar aanvankelijk "niet kunnen ruiken". Neen. Patiënt wordt plots een urinegeur gewaar die hij onverwijld zijn analytica toeschrijft. 't Moet zijn dat de afstand voldoende klein is geworden, zo besluit deze.

Op een bed liggend tot een analytica sprekend, op één elleboog gesteund met schuinsgehouden kop haar benen begluren, haar tenslotte op handen en knieën gezeten van kop tot teen besnuffelen : als U het proces in die volgorde hebt doorlopen zonder enige schuldgevoel, wel, dan is Uw persoonlijkheid volledig geanalyseerd. (178)

Niet werken met de eigen angst

We hebben Lebovici ingeschreven in de traditie van de angst tegenover de tegenoverdracht. Dit is voornamelijk gebeurd vanuit haar controle bij Bouvet. Na al wat we hier verteld hebben, spreekt het echter vanzelf dat enige authenticiteit haar toch niet kan ontzegd. Die authenticiteit, die zuivere hysterie, beperkt zich echter tot het verslag van de kuur binnen de analytische gemeenschap. In die rapportering komt, volgens ons althans, vooral haar verdeeldheid tegenover haar controleur tot uiting. In die kuur zelf is echter geen sprake van authenticiteit. Daar volgt zij manhaftig de vingerwijzingen van haar controleur op. Als castrerende fallische moeder handhaaft ze de gepaste afstand. Ze laat de patiënt dan ook op geen enkel moment in haar subjectieve gedeeldheid delen, ze deelt hem haar tegenoverdracht & angst niet mede. Dat is inderdaad het principe van het ik dat zich sterk maakt de fallus te bezitten.

1.2. Kumin : dood aan het verlangen

1.2.1. Terugkeer van het ik

Opdat men niet zoude denken dat de bangelijke constipatie tegenover de tegenoverdracht een typisch Latijnse attitude uit het midden der vijftiger jaren is geweest bij degenen die niets van de opkomende Lacan wilden weten, opdat men dus niet zoude denken dat die houding zich tot een historisch dateerbare reactie beperkt, bespreken we thans, zeer kort, nog één voorbeeld ervan. Een artikel uit het midden der tachtiger jaren van een Amerikaans auteur die meent dat hij zich door Lacan laat inspireren. Tijd noch Lacan hebben Kumin raad gebracht.

Die dwangmatige houding tegenover de tegenoverdracht is een kenmerk van de egoanalyse als totaliteit. Deze is in principe wel een Amerikaanse aangelegenheid, vermits ze daar haar strafste pleitbezorgers vond : Hartmann, Kris en Löwenstein (in zijn Parijse periode was deze laatste de didacticus van Lacan). Van de hand van deze drie auteurs vonden we echter geen theorie van de tegenoverdracht. Het is daarom dat we maar Bouvet hebben aangepakt. Die heeft daar wel een theorie over. Een theorie die bovendien aardig contrasteert met de tegenoverdracht zoals Lacan die zowel in Bouvets analyses als in de door hem gecontroleerde analyses aan het werk ziet. Enkel als paradigmatisch is Bouvet door ons met alle zonden van het egoanalytisch volkje overladen geworden. De woestijn der vergetelheid willen we hem daarmee echter niet insturen. Integendeel, we willen hem behoeden voor die voortschrijdende woestijn, hem levendig houden als toonbeeld : dat alle zonden bij het oude blijven.

1.2.2. Erotische horreur tegenover de geërotiseerde tegenoverdracht

De vervaarlijkste weerstand tegen de analyse van de overdracht, tegen de analyse überhaupt, is volgens Kumin niet het verlangen van de patiënt, wel het *verlangen* ('desire') van de analyticus. In dat verlangen vormt de patiënt niet alleen een stimulerend, doch tevens een frustrerend object dat, volgens een gekend egoanalytisch principe, via regressie, agressie wekt. Die inherente ambivalentie tegenover de patiënt als object, die verdeeldheid van de analyticus, noemt Kumin zijn *geërotiseerde tegenoverdracht*. Vooral wanneer de patiënt vanuit de specificiteit van zijn eigen overdracht nog een bijkomende aanleiding gaat vormen voor die verdeeldheid, zal de analyticus gegrepen

worden door angst tegenover zijn verdeeldheid, verlangen of geërotiseerde tegenoverdracht. Die angst benoemt Kumin als *erotische horreur* ('erotic horror')

Analysant én analyticus moeten regresseren in hun overdracht. Beider gevoelens zijn een compromis tussen accurate én regressie-vertekende realiteitspercepties. Kumin kan enkel maar hopen dat de balans telkens iets gunstiger uitvalt voor de analyticus, vanuit zijn opleiding : minder verlangen of erotische tegenoverdracht, dus minder erotische horreur; een partiëler en tijdelijker regressie; realistischer gevoelens of verlangens.

Die gunstiger uitvallende balans moet de analyticus toelaten van correct te interpreteren. Daardoor kan hij de balans ook bij de patiënt doen kantelen. Dergelijke correcte interpretatie is bevredigend voor beide partijen, want (en dit zal de lezer hoogst bevreemdend in de oren klinken, vanuit de mond van een auteur die zich toch op Lacan beroept), want ze doet het verlangen verdwijnen waaronder beiden tot dan toe te lijden hadden.

Beider angst tegenover het eigen verlangen en dat van de Ander is een weerstand tegen de analyse. Kumins remedie is simpel : zorg dat beider verlangen verdwijnt. Dat we moesten wachten op een egoanalyticus die zich op Lacan beroept, om de ondubbelzinnige verwoording van het doel van de egoanalyse te mogen aanhoren. (179)

2. Hysterische authenticiteit van de modernistische analyse : de enige goede tegenoverdracht is een springlevende tegenoverdracht

Hij ging vlak naast Hoogkamp staan en zei : "Ik heb van jou nog geen nauwkeurige indruk gekregen". "Vooruit", dacht hij, "geen dwaze gevoeligheid". "Je lijkt mij een beetje een zak", zei hij. Hoogkamp antwoordde niet. Ze stonden met hun vijven voor een grote fotovitrine. "Ik zeg dit niet om hatelijk te zijn, begrijp goed", ging Frits voort. "Het is een kwestie van oprechtheid. Jij hebt nu eenmaal, dat is me gebleken, een beperkt verstandelijk vermogen. Moet dat verzwegen worden ?" Hij voelde zich plots moe worden. "Wat een gif, wat een ellende", dacht hij. "Ik wens je veel succes", ging hij verder. "Sommige mensen die geen persoonlijkheid zijn slagen verwonderlijk makkelijk in het leven". Geen van allen zei iets.

(G. K. van het Reve, De avonden, p. 172)

Agathon, zei Socrates, pas op, misschien moet je mij beschermen. Want de liefde van die meneer heeft me al heel

wat last bezorgd. (...) Als hij probeert geweld te gebruiken, bescherm me dan, want ik ben doodsbenauwd voor de drift en passie van die man. Onmogelijk, zei Alcibiades, tussen jou en mij wordt het nooit meer goed. Maar hiervoor krijg ik je later nog wel eens.

(Plato, Symposium, p. 61)

We besparen de lezer een algemene inleiding op de Geschriften & Getuigenissen der Authentiekelingen. Dat we ze beschouwen als een door hen zelf vaak openlijk toegegeven en gecultiveerde hysterisering van de analyticus door de analyse, dat hebben we reeds vermeld. Hysterie wordt gedefinieerd door de diversiteit van haar verschijningsvormen, ze uit zich altijd anders, afhankelijk van de zogenaamde "intersubjectieve relatie". Ook voor die authentieke analyse is dat waar : er zijn evenveel vormen van authentieke analyse als er authentieke analytici en vooral analytica's zijn. En al bij al is dat toch nog beperkt.

We omzeilen de inleiding, doorheen de nu volgende lezing zullen we echter een gerichtheid op structurele besluiten behouden. We zullen hier dan ook minder de interventies zelf van die auteurs becommentariëren dan de vooronderstellingen waarop ze gebaseerd zijn, alsook de implicaties ervan.

2.1. Margaret Little : angst & menselijke grenzen

Inleiding : Little de Eerste

Onze collectie openen we met Little. Om diverse redenen mag zij daarvoor in aanmerking komen. Vooreerst is zij ongetwijfeld een der radicaalste en meest welsprekende advocates der authenticiteit. In die rol heeft ze pionierswerk verricht bij de bevrijding van de tegenoverdrachtsproblematiek. Achterhaald is ze daarom echter niet : tot op heden wordt ze in elke betwisting rond de tegenoverdracht wel ergens, in een voetnoot, aangehaald. Little is een cultfiguur geworden.

Een tweede reden zijn haar twee artikels over tegenoverdracht (1951 en 1957). Little's radicalisme en haar evolutie daarin zorgen er samen voor dat bij haar de oogst aan vooronderstellingen en impasses van de authenticiteit het grootst is. Dat wil niet zeggen dat Little de meest laakbare der Authentiekelingen zou zijn, wel dat ze zich het meest open stelt; misschien is ze de meest authentieke der Authentiekelingen.

Haar vooronderstellingen en impasses worden door al haar Broeders en vooral Zusters gedeeld. Bij die Broeders en Zusters zullen we dan ook enkel die vooronderstellingen en impasses behoeven uit te lichten die, ondanks al-

les, toch nog in het duister bleven bij Little. We zouden van Little de Stammoeder der Authentickelingen willen maken, ware het niet dat de ware Authentickeling of zich oorspronkelijk wanende analyticus de oorsprong van zijn wijze van analyse voeren zo graag in zichzelf zoekt.

2.1.1. 'R' of 'total response' van de analyticus

Little's première in 1951 beschouwt Lacan als een bangelijk discours over de tegenoverdracht, dat ze poogt te beheersen. Wanneer ze zich in 1957 herpakt, lijkt Lacan haar denken dieper, doch zonder dat haar zo problematische definitie van de tegenoverdracht erop is vooruit gegaan. En gelukkig, nog steeds volgens Lacan, die voortgang zou immers onvermijdelijk in de verkeerde richting zijn geschied. (180)

Welke is nu die bangelijke, problematische en onveranderd gebleven definitie van de tegenoverdracht. De meest klassieke definitie baseert de tegenoverdracht op verdrongen en ongeanalyseerde elementen in de analyticus, die zich op de patiënt richten; op dezelfde wijze als deze laatste affecten en dergelijke op de analyticus overdraagt.

Little wenst zich niet aan die strikt-technische omschrijving van de tegenoverdracht te houden. Voor haar heeft die in de concrete analyse slechts zin als onderdeel van de *totale aansprakelijkheid* ('total response' of 'R') van de analyticus voor de *noden* ('needs') van zijn patiënt. Die totale aansprakelijkheid bevat alle attitudes van de analyticus tegenover zijn patiënt : zijn die nu van bewuste, voorbewuste of onbewuste aard; van ego, id of superego herkomst.

1951 : Kantiaans ik als waarborg

In 1951 wordt die totale aansprakelijkheid op het eerste zicht nog vrij egoanalytisch uiteengerafeld. Wat is de drijvende kracht in de analyse, zo vraagt zich Little daar af, waardoor geneest men. Ze weet voldoende dat de energie daartoe uit het id moet opwellen, terwijl het verlangen om te genezen zich toch op het niveau van het ego bevindt. De analyticus loodst dus maar het heilige ego van de patiënt doorheen de verbodspoort van het superego tot in de hel der ziedende instinctuele id-energieën.

Daarbij staat de heldhaftige gids zelf aan velerlei tegenoverdrachtelijke bekoringen bloot : hij kan zich identificeren met het superego of met het id van zijn patiënt. Beide verzetten zich energiek tegen beterschap van het ego. Gegrepen in de id-identificatie bijvoorbeeld worden de reparatieve, ouderlijke impulsen van de analyticus aan een herhalingsdwang onderhevig : telkens weer brokken maken bij de patiënt, om ze telkens opnieuw te kunnen lijmen.

In de superego-identificatie verbiedt hij patiënt alles om zijn eigen bestwil : wat vaak neerkomt op een verbod om ooit uit analyse te gaan.

Die tegenoverdrachtelijke identificaties met de patiënt maken dus in principe de analyse eindeloos. En toch moet de totaal aansprakelijke analyticus zich met alle aspecten van zijn patiënt identificeren; die tegenoverdracht is immers het kennis- en controle-instrument bij uitstek. Dat die onvermijdelijke maar ook obligate tegenoverdrachtsidentificaties met superego en id van de patiënt dan maar geschieden onder de hoede van het ego van de analyticus. Slechts dan zijn ze immers bruikbaar voor de voortgang van de analyse. Door de egofunctie van de realiteitstoetsing verwerft de analyticus de gepaste tijdelijke en ruimtelijke afstand, weet hij op elk moment waar hij staat in zijn tegenoverdrachtsidentificaties met id en superego van zijn patiënt. Zodoende beseft hij voortdurend dat het diens verleden betreft en niet zijn eigen actualiteit. Onbruikbare tegenoverdracht is een kwestie van slechte timing en dito afstand. Dat is Little's Kantiaans getinte totale aansprakelijkheid uit 1951. Op dat Kantiaanse ego en haar losvaste verhouding ermee, komen we terug

1957 : Gevoelige Plek van de Ander als waarborg

100 % verantwoordelijkheidsgevoel

In 1957 moet de tegenoverdracht voor Little eens te meer kaderen in de totale aansprakelijkheid van de analyticus. Hij moet aanspreekbaar zijn voor alle noden van de patiënt, ook alles waaraan de patiënt nood heeft buiten de klassieke analytische voorwaarden. Die noden vormen een humanistische piramide à la Maslow. Onderaan is er de basale behoefte aan eten en medicatie. Daarboven vinden we de behoefte aan sociaal contact en hospitalisatie. Bekroond wordt die piramide met de typisch menselijke behoefte aan objectief inzicht in de eigen realiteit, aan analyse dus. De analyticus kan de verantwoordelijkheid te beurt vallen om op elk van die behoeftenniveau's een antwoord te garanderen.

De analyse is er op gericht uiteindelijk de patiënt zelf ter beantwoording van zijn noden te mobiliseren. Tijdens de analyse is het echter de analyticus die 100 % verantwoordelijk is. Mobilisatie van extra-analytische instanties of delegatie van verantwoordelijkheid kan daar aanvankelijk deel van uit maken. Op het gebied van de interpretatie betekent die 100 % verantwoordelijkheid niet dat de analyticus op elk moment moet kunnen interpreteren. Wel dat hij op elk moment weet hoe hij als analyticus aan de behoeften van de patiënt moet beantwoorden; en dat kan zijn dat hij de patiënt moet bekennen dat hij niet meer weet hoe hem te interpreteren. Een patiënt kan immers behoefte hebben aan zulke bekentenis.

Verantwoordelijkheid betekent ook dat de
kunnen laten gaan in zijn diverse identificat
daarbij anderzijds een zekere afstand bewaa
ties in dienst van het realistisch ego terug
gekaderd binnen een "volledige" didactisch
de analyticus zich anno 1957 blijkbaar o
caties laten gaan : er kunnen momenten v
de analyticus niets anders dan zijn patië
sprakelijk te zijn moet de analyticus me
heid stevig in de realiteit gepoot staan, met het a
tificaties hengelend in patiënts duisternis.

leen af met de
heid tussen
ontdaan va
opgezadeld
Het o
rieda haar
egoana
kkering
reage
et af-
vi
ze
t

Een verantwoordelijk analyticus stelt tenslotte ook eigen gevoelens te
schikking, waar de patiënt niet in staat is die bij zichzelf te vinden. Gevoelens, waaronder de angst van de analyticus bij het gedwarsboomd verlangen om te helpen, zijn reacties van een primitief type en kunnen de patiënt aan de realiteit herinneren op momenten dat interpretatie daarin niet meer slaagt. Na die gevoelsuitdrukking van de analyticus, die bij patiënt weer de gevoelsuitdrukking mobiliseert, kan de interpretatie heropgenomen. We hebben dat lenen van gevoelens niet meteen geïntegreerd gevonden in de totale aansprakelijkheid uit 1951, maar het ontbreekt er niet. De analyticus heeft realistische gevoelens, het is dus belangrijk dat hij die aan de patiënt voortoont. Dat is ook belangrijk, omdat de patiënt zo tot een realistisch beeld van zijn analyticus kan komen, hem kan zien zoals hij werkelijk is.

De 100 % verantwoordelijkheid van de analyticus beantwoordt aan de 100 % onverantwoordelijkheid die de vrije associatie van de patiënt verwacht. Little meent dat de patiënt zelf erover zal beginnen nadenken om zijn verantwoordelijkheid op te nemen, op het moment dat hij, dank zij de interventies van zijn analyticus, moet vaststellen dat die alles voor hem heeft over gehad.

"Something to spare"

Bekijken we even die analytische positie van totale aansprakelijkheid op haar vooronderstellingen en implicaties. Wij ontzeggen ons daarbij geen enkele metafoor, doch raden de lezer wel af die metaforen ondereen te combineren.

We steken meteen van wal met de meest fantasmatisch geladen boutade : 'person-with-something-to-spare meets person-with-need'. Het is dus niet dat de analyticus er echt nood aan heeft om te geven, aldus Little (hoewel voor haar toch de ouderlijke en reparatieve driften aan de basis liggen). 'Spare' betekent onder andere *het uitgeven van het opgespaarde, van wat men in reserve hield*. Het gebruik van het woord kent echter een curieuze dubbelzinnig-

heid tussen oppotten en uitgeven, tussen sparen en spenderen; het lijkt niet ontdaan van enige anale connotatie.

Het onderscheid met het dwangneurotische oblativiteitsfantasma van de egoanalyticus wordt problematisch. Ook hier houdt de analyticus immers een *reserve-stuk* achter de hand. Structureel gezien zich in eenzelfde positie bevindend houden ze inhoudelijk wel iets anders achter de hand. Bij Bouvet & Zijn Conformisten is dit het meesterschap der zelfbeheersing of het sterke ik. Dat krijgt de patiënt dan cadeau aan het einde van zijn analyse. Het extraatje der Authentiekelingen daarentegen is hun gevoelsleven, de zuiverheid van hun subjectieve gedeeldheid. Aan het eind van de analyse erft de patiënt, als alles wel gaat, hun perfecte hysterie. Structureel, we hebben het gezegd, zijn beide richtingen echter zielsverwant : Conformisten pogen door hun sterke ik, Authentiekelingen door hun oprechte gevoelens in de bres te springen, het gemis in de Ander te dichten. Met die chaotische gevoelens of subjectieve verdeeldheid gebeurt dat wel minder sluitend dan met een ongevoelig eenheidsik. De Authentiekelingen zullen dan uiteindelijk ook op andere middelen terugvallen : een externe instantie als meesterbetekenaar. De weg tot de meester is geplaveid met authentieke gevoelens ($ ⟶ S1).

Goede-moedergevoelens

We hadden het hier al even over *reparatieve* impulsen. Explicieter Kleiniaans geïnspireerde auteurs als Money-Kyrle, zullen die, in combinatie met zogenaamde *ouderlijke driften*, nog een veel groter belang toekennen in de analytische positie en de tegenoverdracht die daar volgens die auteurs inherent aan is. Ouderlijk is ook voor die Kleinianen synoniem voor moederlijk. De Kleiniaanse Brenman-Pick is in dat opzicht nog duidelijker : zij is de borst en de patiënt de mond.

Maar ook bij Little zien we al duidelijk dat de authentieke positie een moederlijke is, en meer bepaald die van de goede moeder. Alleen de moeder in de analyticus is immers in staat alle noden van het kind in de patiënt aan te voelen en daarop direct, of indirect via haar Kafkaïaanse invloed, een antwoord te waarborgen. Zij kan het gemis van het kind opvullen, eventueel via manipulatie van een vaderlijke instantie.

In het voorbeeld van Frieda (1957) completeert zij via de tegenoverdracht de moeder. Ze brengt het door Frieda gemiste deel van de moeder aan, echte moederlijke gevoelens. Pathologie is het effect van een falend, niet volledig, ongevoelig en dus onverantwoord moederschap. De therapie bestaat dan ook in het letterlijk aan de kant schuiven van die onverantwoordelijke want ongevoelige moeder. Via de gevoelens van haar analytica komt Frieda voor het eerst tot eigen gevoelens tegenover haar moeder én vader. De overdracht en de analyse daarvan kunnen vanaf dat moment een aanvang nemen.

Om die echte & goede moeder te spelen rekent Little niet alleen af met de onechte & slechte moeder waarmee Frieda sedert haar geboorte opgezadeld zit. Ze emancipeert zich ook uit de symbolische vaderfunctie die Frieda haar aanvankelijk poogt op te leggen. Little ervaart dat immers als een blokkering van de overdracht en de interpretatie ervan. Van die fase die bij haar het affect der verveling gaande tot slaperigheid had wakker geroepen, affect dat ze ten langen leste aan Frieda bekend had, van die fase ziet ze achteraf in dat Frieda er haar in de positie van de dode vader plaatste. Dode vader waaraan ze zo graag verteld had welke onmogelijke draak haar moeder wel was. Niet Frieda's liefde tegenover de symbolische dode vader of Naam-des-Vaders is voor Little de remedie tegen de slechte moeder of het verlangen van de moeder, wel de goede & liefhebbende moeder. De bescherming tegen de moeder schuilt in de moeder.

100 % verantwoordelijkheid is een moederlijke positie zonder vaderreferentie, de positie van de eerste mythische reële en ongedeelde Ander. Angst treedt op wanneer het gemis in de Ander ontbreekt, wanneer op de plaats van dat gemis in de Ander iets verschijnt dat het verlangen van het subject onmogelijk maakt en dat daar enkel staat vanuit het verlangen van die Ander. De Naam-des-Vaders zorgt voor een tegengestelde beweging : hij opent de Ander, trekt haar verlangen van het kind weg, zodat dit als subject tot een eigen verlangen kan komen. Little's moederlijke analytische positie die via de tegenoverdracht het gemis in de Ander opvult, zou dus in principe angstwekkend kunnen zijn. Een 100 % verantwoordelijke Ander die altijd een antwoord klaar heeft, miskent het verlangen in de nood en de vraag : wie de mond opent, heeft behoefte aan een borst; wie zijn haat, liefde en onwetendheid in de overdracht niet meer onder woorden kan brengen, vraagt dat de analyticus die in zijn plaats verwoordt. Zulke volledige, immer verantwoordelijke Ander waarborgt de angst van het subject. Het gemis integendeel van een ultiem niet verantwoordelijke Ander waarborgt het verlangen van het subject.

Goddelijke gevoelens & menswording

Ons moet hier echter eerst en vooral de angst van de analyticus aanbelangen. Aan de grens van zijn technisch-interpreterende mogelijkheden staat hij nog niet aan de grens van zijn verantwoordelijkheid. Vanaf dat moment kan het onder zijn verantwoordelijkheid vallen van beroep te doen op externe instanties. Straks meer over die referentie naar de meester. Hij kan er echter ook beroep moeten doen op zichzelf als mens, zijn menselijke gevoelens, zijn angst. Externe instanties en interne gevoelens komt éénzelfde functie toe. Allebei moeten ze het gemis opvullen in de Ander van de betekenaar, remediëren ze het falen van de analyticus als interpretator.

Inzake de plaats van die gevoelens, en meer bepaald die angst, is Little eens te meer van een paradigmatische duidelijkheid. Op het moment dat de overdracht en de interpretatie ervan geblokkeerd zitten (zonder dat Little de richting van het oorzakelijk verband duidelijk is), kan de analyticus lucht geven aan zijn gevoelens, zijn angst. In een identificatie, door dat gevoelen bij zichzelf te herkennen, komt dan de patiënt tot een emotionele katharsis. Daarna kan de dialectiek van de overdracht en de interpretatie ervan weer aan de rol (ook hier blijft onduidelijk wie van de twee begint).

Waar de overdracht of de gevoelens niet meer toegankelijk zijn voor de betekenaars van de analyticus, daalt deze even van zijn louter talige troon. Hij wordt mens onder de analysanten en openbaart zijn tegenoverdrachtsgevoelens. De analytische situatie transformeert zich tot een hof van olijven en de analyticus, hij begint zich ontsteld en beangst te gevoelen en spreekt tot zijn analysant. "Ik ben bedroefd tot stervens toe, blijft hier en waakt met mij". De analysanten die hij met deze angst wekt, zien nu wat het is van Waarlijk Mens te zijn. Hij is mens geworden, opdat zijn analysanten niet het geloof in hem zouden verliezen. Merken we hierbij op dat god slechts dank zij zijn menswording een volledige Ander is. De menselijkheid is dus niet een gebrek aan goddelijkheid.

Na dit begenadigd moment van communicatie van gevoelens, eenmaal de analyticus weer ten taligen hemel opgenomen, stromen de overdrachtsgevoelens weer rijkelijk bij de hermenselijkte analysant.

De analyticus kan zich weer beperken tot de betekenaarsinterpretatie van die gevoelens. De analyticus moet in staat zijn tot een permanente op-en-neer. Als de overdracht van de analysant de troebele poelen der gevoelens zijn waarover de etherische geest van de talig interpreterende analyticus heen scheert, dan moet hij daar af en toe, geleid door het instinct van zijn tegenoverdracht, een duik in nemen.

Het is ook hier dat we de mystieke (voor Freud is mystiek synoniem voor modder) en duistere onbewuste communicatie moeten situeren. De analyticus is, via zijn tegenoverdracht, verantwoordelijk voor die onbewuste communicatie.

Acting-out van de analysant als antwoord op de volledige Ander

Wat is het effect van die Menswording, van die onbewuste communicatie in Little's analyse van Frieda. We verlaten de beeldspraak van de mensgeworden god onder de mensen en hervinden die van de goede moeder rondom haar kind.

Frieda wordt bij Little gebracht omwille van kleptomanie. In een eerste fase zegt Little er niet in te slagen om haar overdracht echt te maken. Overdrachtsinterpretaties betekenen niets voor Frieda die nog te sterk aan haar

echte, levende moeder vastzit, terwijl haar overleden vader ontoegankelijk lijkt (ondanks haar insisterend en voor Little enigszins vervelend, ja zelfs slaapverwekkend appel op die vader).

Keerpunt is het moment waarop Frieda in de rouw raakt over de dood van een zekere Ilse, een ouderlijke vriendin in het reële, waarvoor ze blijkbaar al haar overdracht had gereserveerd. Slaagde vroeger geen enkele interpretatie erin om overdrachtsgevoelens bij Frieda los te weken, thans slaagt geen enkele interpretatie erin om de massale delirante overdracht op die dode "moeder" binnen de analyse te brengen.

Little raakt in paniek en gaat over tot een bekentenis van angst aan Frieda. Ze doet dit, zoals Lacan zegt, doordat ze zich sterk maakt in naam van de ideologie van het Leven en de Realiteit. Het vooroordeel van haar tegenoverdracht bestaat erin dat de vóórtalige gevoelens tekens zouden zijn van het Volle Leven waarmee men contact moet houden.

Van de tegenoverdrachtelijke betekenis van angst is het effect enerzijds wel een onmiddellijke normalisatie of demelancholisering van het rouwproces. Anderzijds gaat Frieda nu echter reëel haar leven in gevaar brengen door acting-out gedrag dat toeneemt naarmate de afstand tot haar moeder kleiner wordt. Little heeft het hier uiteraard over de (sl)echte moeder van patiënte en niet over zichzelf als goede moeder. Nochtans lijkt ook Little niet vrijuit te gaan in die acting-out. Deze is voor ons zelfs slechts bestudeerbaar in relatie tot de analytische interventie. Het is dus niet zozeer van belang van te zien dat Frieda in haar realiteit door een (sl)echte moeder in het nauw gedreven wordt, wel dat Little als alomtegenwoordige goede moeder in de analyse het verlangen van haar analysante in het gedrang brengt. Frieda profiteert dan als het ware van de ontmoetingen met haar (sl)echte moeder om Little te tonen dat ze op haar verlangen blijft staan.

De woekergroei aan acting-out in Frieda's reële, na Little's bekentenis van moederlijke bezorgdheid & angst, wordt door de Lacaniaanse Aulagnier begrepen als het telkens opnieuw uitlokken van de angst van Little : opdat deze Frieda telkens opnieuw haar angstige bezorgdheid zou garanderen. Ons lijkt Frieda telkens opnieuw die moederlijke reflex uit te lokken zoekend naar de grens waarop die reflex tekort schiet.

2.1.2. Noden van de borderline-analysant

Dialoog : onverantwoordelijke borderline - verantwoordelijke analyticus

Little's totale aansprakelijkheid beantwoordt aan de specifieke behoeftenpiramide van een type patiënt dat onmiskenbaar in de borderlinevergaarbak thuishoort. Zonder meteen haar aanpak bij typisch neurotische of psychoti-

sche patiënten af te raden, vermeldt ze er toch graag bij dat merendeel van haar patiënten niet meteen in één van die twee structuren passen. Psychopaten, karaktergestoorden of borderlinepsychotici (omwille van de intensiteit van hun angst), zo noemt Little ze. Slechts tegenover deze gevallen heeft de analyticus zijn 100 % verantwoordelijkheid zelf te dragen. Bij psychotici moet, om praktische redenen, verantwoordelijkheid gedelegeerd. Een neuroticus, ingeval behept met een voldoende intact ego, moet zelf zoveel mogelijk verantwoordelijkheid krijgen. Tegenover de borderlinepatiënt kan de verantwoordelijkheid echter niet gedeeld met externe instanties of de patiënt. Die patiënt moet geleidelijk tot het besef komen dat een ander die verantwoordelijkheid voor hem neemt.

Wanneer een acting-out hem bijvoorbeeld in contact brengt met het gerecht, kan hij altijd rekenen op zijn analytica als advocate. Plots lijkt zich hier de analytica op karikaturale wijze bewust te worden van haar verantwoordelijkheid voor de acting-out van de patiënt. Het effect van haar vernietigend antwoord op het verlangen van de analysant in de analyse poogt ze ongedaan te maken door nog eens in het hier-en-nu, maar nu buiten de analyse, te antwoorden.

Het is trouwens ook vooral ten gunste van de emotionele katharsis (vrees & medelijden) bij die borderline dat de analyticus zijn gevoelens ter beschikking stelt. Die primitievere patiënt waarbij noch de realiteit (der echte gevoelens) noch de overdracht (der onechte gevoelens) het doen, noopt de analyticus tot het goede voorbeeld. De analyticus moet zelf zijn realiteit en tegenoverdracht inzetten. Dat beide bij hem samenvallen, en dus de waarheid uitmaken, is dan mooi meegenomen voor zijn borderlinepatiënt. Twee vliegen in één klap, waarmee deze laatste dan ook dankend uit zijn droom ontwaakt.

Dialoog : overdracht - tegenoverdracht

De Frieda van Little is ook een borderline : impulsief, psychopatisch acting-out gedrag (kleptomanie); tijdsdesoriëntatie; delirante rouw om Ilse. In die rouw blijkt plots Frieda's typische overdracht als ontoegankelijk voor overdrachtsinterpretatie; haar analytica dient dan ook tussen te komen als actueel persoon. Dat is Little's bekentenis van angst. Ze werkt met haar tegenoverdracht om de patiënte weer toegankelijk te maken voor de overdrachtsinterpretatie.

Wat daarbij eigenlijk gebeurt is de miskenning van de hysterische structuur als cultuur van het verlangen in de overdracht. Nadat het hysterisch verlangen in een eerste logische tijd reeds uit de analyse was geweerd en, als acting-out teruggekeerd, in een tweede tijd als borderline was gediagnostiseerd, wordt het in een derde tijd binnen de analyse nogmaals genegeerd doordat de

analytica de patiënte tot identificatie met haar eigen hysterische verdeeldheid (authenticiteit) brengt. Zo brengt ze een borderline weer binnen de perken van haar analytische mogelijkheden. Het kind wordt weer toegankelijk voor de moeder.

Psychose ⟶ borderline ⟵ neurose

In 1951 is voor Little nog geen sprake van borderline. De houding die ze in 1957 zou propageren tegenover borderlinecondities, neemt ze daar nog in tegenover de volbloedpsychose. In 1951 is de analyticus nog 100 % verantwoordelijk tegenover de psychoticus. Bij ontstentenis van de overdracht moet de tegenoverdracht alle werk doen. Die tegenoverdracht of totale aansprakelijkheid bestaat uit de ego-gecontroleerde identificaties met superego en id van de patiënt. Probleem is wel dat de psychoticus nooit 1 % van die verantwoordelijkheid zal kunnen over nemen. De analyticus moet dus blijvend zijn tegenoverdracht en zijn egocontrole lenen. Hij hoeft zich dan ook niet schuldig te voelen over de afhankelijkheid die hij bij de succesvol behandelde psychoticus kweekt.

Neurose stelt zich tevreden met overdrachtsinterpretaties; psychose vereist tegenoverdrachtelijke inzet; borderline wordt een kwestie van de balans tussen beide. Pas bij die borderline wordt de analyse echt tot een kunst. Vermits borderline voor ons ondubbelzinnig hysterisch discours blijft, kunnen we stellen dat Little, met het gebruik van de tegenoverdracht, een techniek uit de psychosetherapie in de analyse van de neurose binnensmokkelt. Zoals betoogd kan dat leiden tot spectaculaire complicaties in het veld der neurosen, vaak in de richting van een psychotisch beeld.

Erg voor die neurotici, kan men denken, erg dat ze tot dat zinloze symptomatisch opbod worden verplicht. Die achteruitgang van de structurele kwaliteit van Little's analyse in 1957, te wijten aan de borderline-diagnose, kent echter een gelukkig tegengewicht in een voortgang tegenover 1951. Toen moest de tegenoverdracht bij ontstentenis van overdracht bij de psychose de hele klus klaren. Bij dergelijke persoonlijke gedrevenheid tegenover de psychose wordt het ons wat bang te moede. Voorafgaand aan elke mogelijke behandeling van de psychose stelt Lacan immers de vraag naar de overdracht van de psychoticus, welke plaats komt de analyticus daarin toe. Dat blijkt maar al te vaak de plaats van de uitlokkende factor. Authentickelingen met hun cultus van de tegenoverdracht miskennen de overdracht van de psychoticus en a fortiori de plaats die ze daarin innemen en van waarop ze hun staaltjes realiteit ten beste geven. Ze lijken ons bij uitstek geschikt om als uitlokkende factor voor de psychose te fungeren.

Blijft echter dat men de ware Authentiekeling aan zijn exclusief moederlijke allures onderkent. En dat de psychose uitbreekt door het appel op de symbolische vader vanuit Een vader (Un père) als reële vader.

De verwaarlozing van de vaderfunctie door de Authentiekelingen : de grootste fout in hun neurose-analyses waardoor ze er zelfs in geslaagd zijn om het beeld van de neurose sterk in de psychotische richting te vertekenen, is misschien tevens de reden waardoor hun psychose-analyses zo weinig in catastrofes ontaarden. Uiteraard voor zover het om structurele psychoses gaat.

Uitweiding : borderlinediagnose

Onze visie

Met de borderline-problematiek zijn we eens te meer aangeland bij wat, structureel gezien, naast de hervonden referentie naar de meesterbetekenaar, misschien het meest relevante punt is uit de gehele tegenoverdrachtsproblematiek zoals wij die hier proberen scherp te stellen rond de angst van de analyticus. De analyticus die het over de eigen tegenoverdracht & angst heeft, moet kant analysant onvermijdelijk een "borderlinepersoonlijkheidsstructuur" aantreffen. De trend daarvoor is wel gezet door Little, lijsttrekster der Authentiekelingen. Doch uiteindelijk is die borderline-diagnose een structuele impasse : bij Conformisten als Authentiekelingen zijn de tegenoverdracht & angst van de analyticus en de borderline van de analysant onlosmakelijk verbonden. Een analyticus die vanuit de eigen analyse in het hysterisch discours blijft steken, dus niet tot het analytisch discours komt, die analyticus kan niet horen hoe de analysant zich ondanks alles tot een hysterisch discours beperkt. Slechts vanuit het analytisch discours kan het hysterisch discours in zijn structuur onderkend. Provocatieve bewering, we leggen ze uit.

In een eerste tijd is er de horreur van de analyticus tegenover zijn act, hij kan zich niet aan het analytisch discours houden. Dat is de angst tegenover het verlangen : het eigen verlangen van de analyticus zowel als dat van de analysant dat daarvan functie is.

Het effect daarvan, in een tweede tijd, is de acting-out van de analysant. Deze gaat op zijn verlangen staan buiten de analyse, streeft dus van buiten de analyse de erkenning van zijn verlangen na. Dat kan vreemde vormen aannemen. Een aanvankelijk neurotisch geacht analysant gaat bijvoorbeeld voorbijgaande fenomenen van perverte en zelfs psychotische aard vertonen. Een diepergravende, meer geëvolueerde analyse, zo meent men, slaagt erin om een complexere pathologie of persoonlijkheidsstructuur bloot te leggen. Die

pathologie of persoonlijkheid heeft ondertussen al flink wat diagnostische etiketten vergaard. Om de verwarring enigszins te beperken, weerhouden we hier enkel het etiket dat op bijna vanzelfsprekende wijze van de diagnostische verwarring getuigt. En dat is de 'borderline' (*grens, grenslijn).*

Pas tegenover die borderline die hem uit de buitenwereld terugkeert, kan de analyticus zich veroorloven van zijn tegenoverdracht & angst onder ogen te zien. Borderline, zegt dergelijke analyticus dan, is wat mij beangstigt. Zijn als tegenoverdracht bewust onderkende angst wordt dus het diagnostisch instrument van een nieuwe pathologie.

Daarbij houdt hij zich verwijderd van een eerste angst, van zijn horreur tegenover de analytische act. Die horreur is eigenlijk de angst van te moeten zien dat de hysterisering van de analysant binnen de analyse enkel onder zijn verantwoordelijkheid van analyticus valt. Eenmaal de hysterie buiten de analyse gedreven en als borderline gemaskeerd teruggekeerd, kan de analyticus zich blijkbaar veroorloven zich van zijn angst als signaal bewust te worden. Die angstsignalen worden zelfs gecultiveerd als diagnostisch instrument tegenover het terugkerend gevaar.

Dat betekent meteen ook dat, in onze optiek, de primaire horreur van de analyticus tegenover zijn act niets anders kan zijn dan de traumatische angst of de Freudiaanse *hulpeloosheid* ('Hilflosigkeit'). De angst der tegenoverdrachtstheorieën is een signaalangst. Tenslotte is het slechts 'jenseits' van de horreur tegenover de analytische act, eenmaal de analyticus vrede heeft met het traumatisch besef van zijn 100 % verantwoordelijkheid voor de hysterisering van de analysant, dat die hysterie in haar structuur kan onderkend. En dat er kan getracht die hysterie binnen de analyse, dit wil zeggen binnen de overdracht te halen of te houden.

Kernberg als universitair systematisator

Little's tegenoverdrachtstechniek stamt uit de psychose-analyse. Daar ontbreekt volgens haar immers de overdracht. Toepassing daarvan in het veld der neurosen maakt ook daar de erkenning van de overdracht, van het verlangen in die overdracht er niet makkelijker op. Verschijnt in dat veld dan de psychotoforme borderline-patiënt. Aan diens noden is de totale aansprakelijkheid van de analyticus aangepast. Dat is het inzetten van de tegenoverdracht én het afstappen van de gelijkvlottende aandacht, telkens om de overdracht weer vlot te krijgen.

De borderline-diagnose wordt door Little nog met enige aarzeling gebezigd. Begrijpelijk, de officiële consacratie ervan staat op dat moment nog in haar kinderschoenen. De borderline zal echter vlug gaan lopen met de liefde onttrokken zowel aan de door de analyse altijd al stiefmoederlijk behandelde psychopathie, als aan de jongere en zeer geliefde karakterstoornissen. Bor-

derline was als term reeds zeer vroeg verschenen in het Angelsaksisch analytisch jargon. Laatdunkend behandeld door zulke kleppers als Rickmann en Glover, diende de term echter nog zijn jaren van glorie af te wachten. Knight, in 1953, poogde de borderline-diagnose voor het eerst een respectabel analytisch statuut te verschaffen. De echte doorbraak laat echter nog tot 1967 op zich wachten. Op dat moment wordt Kernbergs *borderlinepersoonlijkheidsorganisatie* een heuse, positief te omschrijven diagnostische categorie en dit niet alleen symptomatisch doch ook structureel en genetisch-dynamisch.

Kernbergs structurele niveau is dat van de ego-pathologie : zwakte, primair-proces-denken, primitieve defensiemechanismen. Genetisch-dynamisch slaat op de pathologie der objectrelaties, samen te vatten als het niet bereiken van het genitale primaat. Descriptief gezien is er geen symptoom dat de borderline-patiënt niet kan vertonen : polymorfe neurose, polymorfe perversie, psychopathie, toxicomanie en alle erkende vormen van persoonlijkheid & pathologie in alle denkbare combinaties (hysterisch-infantiel, depressief-masochistisch, prepsychotisch, etc. : te gek gewoon). Tot overmaat van duidelijkheid waarschuwt Kernberg er nog tegen om één symptoom alleen als diagnostisch relevant te beschouwen. Neen, twee, bij voorkeur zelfs drie moeten het er zijn. De definitieve diagnose blijft echter wel afhankelijk van de ego- en objectpathologie.

We vergaten echter het eerste en ongetwijfeld belangrijkste symptoom van Kernbergs borderline. En dat is de chronische, diffuse, vrij vlottende angst; die staat op het voorplan ondanks een overdaad aan andere symptomatologie en karaktertrekken die normaliter, in de neurose, die angst zouden moeten binden. Descriptief gezien karakteriseert borderline zich dus door een mislukking van de angstwerende functie van het symptoom. Voor ons is dat de hysterie aan het eind van haar Latijn, bij de verschijning van de naakte draad van het verlangen doorheen de symptomatische gebedskralen van haar paternoster. Op die angst komen we terug in verband met de angstneurose.

Welke is volgens Kernberg de plaats van de tegenoverdracht tegenover dergelijke patiënten.

Om te beginnen wenst hij zich onder het vaandel der *totalistische* analytische positie te scharen. Ondanks haar klassiek blijvende definitie van tegenoverdracht wordt Little door Kernberg wel geconsacreerd tot een mijlpaal in dat totalistisch gebruik van de tegenoverdracht. Dat heeft zij te danken aan het feit dat ze haar tegenoverdracht aan de patiënt meedeelt (waarover straks meer). Ook hier weer wordt de analyticus een ideologie van totale aansprakelijkheid gedicteerd vanuit de noden der borderline-pathologie. Een patiënt zonder ego heeft om te beginnen geen nood aan ego-ondersteuning. Later wel. Verder verwijt Kernberg de egoanalyse dat ze zo vlug mogelijk van de tegenoverdracht wil af geraken, als een onbewuste pathologische re-

actie tegenover de patiënt. Fobisch tegenover al wat niet ego is, zijn ze volgens Kernberg.

Hijzelf ziet een continuüm : van de symptomatische neurosen tot de psychotische opstoot wint de tegenoverdracht aan objectieve grond; de tegenoverdracht heeft van langsom meer te maken met de overdrachtsmodaliteit van de patiënt (onrijp, intens, chaotisch) en van langsom minder met het onbewuste van de analyticus. Borderline situeert zich daar ergens tussenin.

Tegenoverdracht bij symptomatisch duidelijke neurosen getuigt enkel van het onbewuste van de analyticus. Verre van een diagnostische of therapeutische functie te hebben, kan de tegenoverdracht de diagnose verduisteren, de therapie in een impasse brengen. Te mijden dus. Tegenoverdracht bij de psychose is een must. Hij getuigt om te beginnen immers enkel van het onbewuste van de patiënt en, zoals bij Little, kan daar de tegenoverdracht uiteindelijk al het analytisch werk moeten doen.

Borderline vereist eens te meer een geïntegreerde, soepele totale response. Die heeft echter niet alleen meer therapeutisch belang zoals bij Little. Ook diagnostisch kan daardoor de tegenoverdracht tot een waardevol instrument worden. Die tegenoverdracht geeft dan informatie over de mate van regressie van de patiënt, zijn emotionele attitude tegenover de analyticus en de veranderingen daarin. Immers, hoe drastischer en ongrijpbaarder die regressies en emoties van de patiënt, hoe meer de analyticus zich in zijn neutraliteit bedreigd voelt. De tegenoverdracht, of de mate waarin de analyticus uit zijn analytische positie gezet wordt, weerspiegelt de ware natuur van de overdracht. Een diagnose van de borderline valt dus slechts te stellen in de mate dat men de analytische positie verlaat, gehysteriseerd wordt.

Twee commentaren daarop. Vooreerst verschuift de hysterie van de analysant naar de analyticus. In de mate dat de analyticus de hysterische structuur bij zichzelf gaat onderkennen en benadrukt, komt hij tot een miskenning én verdringing van de hysterische structuur van zijn zogenaamde borderlinepatiënt. Vervolgens blijkt de hele borderline-discussie slechts een middel om de ethiek van het analytisch discours te doen wijken voor ideologieën van het afstappen van het analytisch discours. Dit blijkt ook bij het einde van de kuur, dat zelfs expliciet beschouwd wordt als een poging om boven de psychoanalyse uit te stijgen. Zoals reeds herhaaldelijk aangekondigd, en eindelijk gaan we dat met Kernberg kunnen veraanschouwelijken, betekent dat enkel dat de meesterbetekenaar aan begin en einde van de analyse zijn opwachting maakt.

Keren we echter eerst terug op die diagnostische tegenoverdracht. Zoals in de overdracht van de borderline, zo kent Kernberg ook in de tegenoverdracht van zijn totaal antwoordende analyticus een belangrijke plaats toe aan de angst. De emotionele reactie van de analyticus op de borderline situeert

zich op een continuüm (weeral) van realistische signaalaffecten tot intense emotionele reacties. Hoe traumatischer de impact van de patiënt op de analyticus, hoe psychotischer die eerste. Zoals bij Little is de hele zaak dan dat de analyticus, vanuit zijn realistisch in Kantiaanse tijd & ruimte georiënteerde ik, tot het inzicht komt dat die angst niet actueel hemzelf betreft, doch een verleden angst van zijn patiënt spiegelt. Het lijkt ons in Kernbergs visie dus wel van belang dat de analyticus de angst altijd tot een signaal voor zijn ik weet te beperken. De angst is functie van het verlies aan ik-grenzen bij de analytische kunst der regressieve identificatie in dienst van het ik.

Die telkens te hernieuwen identificaties noemt Kernberg, met een term ontleend aan de reactie van de analysant op een interpretatie, de 'working through' van de analyticus. Waar de analyticus die *doorwerking* niet meer kan opbrengen, vanuit zijn angst dat het verlies aan ik-grenzen aan de controle van het ik ontsnapt, daar krijgen we diverse vormen van gefixeerde tegenoverdracht. Eén daarvan is het analytisch Messianisme. Dat betekent totale onrealistische toewijding, in de zekerheid een patiënt te kunnen helpen.

In zijn alternatief voor dit Messianisme geeft Kernberg echter blijk van een misschien nog schrijnender gebrek aan realisme, althans vanuit een klinische optiek : het Humanisme. Daarbinnen is 'concern' een algemene karaktertrek van de analyticus, die hem over alle tegenoverdrachtscomplicaties heen helpt. In de loop van enkele paragrafen geeft Kernberg een veertiental omschrijvingen van dat *begrip*. Vermits wel niemand daarop zit te wachten, vatten we dat bondig samen als "analytisch verantwoord ouderschap". Om het kind in de patiënt op te voeden, moet men contact blijven houden met het kind dat men zelf is geweest.

Besluiten we thans met de tweede reden waarom we ons deze Kernberg-uitweiding hebben veroorloofd, de eerste zijnde het diagnostisch gebruik van de tegenoverdrachtsangst. Bij Kernberg wordt duidelijk wat het gevolg is van de authenticiteit of cultus van de eigen hysterie, in dienst van het ik, als diagnostisch én therapeutisch instrument. Het gevolg is de terugkeer van de meesterbetekenaar onder zijn minst verbloemde vorm.

Obsessionele Conformisten wagen zich niet aan een regressieve identificatie of hysterisering in dienst van het ego. Vanuit ideologisch oogpunt blijven ze honkvast op hun 'strong ego' staan. Ze riskeren dus op geen enkel moment dat ego te verliezen als baken, als meesterbetekenaar voor hun analytische positie.

Dat is wel het geval bij de hysterische Authentiekelingen met hun losse re verhouding tot het ego. Vaak dreigt bij hen dan ook de analytische situatie uit de hand te lopen. Op dat moment hoort men bij de Authentiekelingen een eerste voorzichtige roep om hospitalisering of medicamenteuze aanpak.

Om de patiënt tegen zichzelf te beschermen, uiteraard. Maar ook, en dat lijken ons de ware redens, om de patiënt tegen de analyticus én de analyticus tegen zichzelf te beschermen. Om dus beider verdeeldheid te identificeren. Het is misschien op dat moment dat het angstsignaal tot een traumatische angst dreigt te worden, wanneer dus zijn ik helemaal overspoeld dreigt te raken door de angst, wanneer hij in de analytische positie dreigt te komen, dat de analyticus beroep gaat doen op instelling & medicament. Beide nemen de functie van het ego over. Zo kan het spel der regressieve identificaties met de patiënt of de hysterisering van de analyticus vrijelijk doorgang blijven vinden. (181)

Uitweiding : unheimliche waanzin ?

Deze uitweiding kan op het eerste zicht gratuit lijken, ze brengt ons echter tot de kern van onze kritische bespreking van de postfreudiaanse cultus van tegenoverdracht & angst van de analyticus. Kernberg deed ons zojuist de vinnigste formulering daarvan aan de hand : gebruik van de tegenoverdracht als diagnostisch instrument. Dat is Amerikaanse spitsanalyse, die echter wel terugvalt op inzichten uit de Hollandse spitspsychiatrie. Van die eerste spits druipt de ironie af, die tweede spits getuigt van onze bewondering voor Rümke. Inderdaad, in zijn fenomenologisch geïnspireerde psychiatrie vinden we van die diagnostische angst zelfs een veel genuanceerder versie dan in de meest geavanceerde authentieke analyse. We bedoelen het fameuze "praecoxgevoel", "schizofreniegevoel" of "schizofreniebeleven" van de psychiater tegenover de echte schizofreen. (182)

Psychiater Rümke : echte schizofrenie & praecoxgevoel ←→ onechte hysterie & gevaren van het gevoel

Echte schizofrenie, aldus Rümke, bestaat uit het kernsymptoom der instinctstoornis en de daaraan gekoppelde stoornissen in affectiviteit, motoriek, uitdrukkingsbewegingen en denken. Dat wat de patiënt betreft. Beslissend is echter het praecoxgevoel langs de kant van de psychiater. We hoeven ons hier niet te verdiepen in die functiepsychologische kenmerken der schizofrenie. We vergenoegen ons met de vaststelling dat Rümke aanvoelt dat ze niet volstaan. Het is het praecoxgevoel dat de diagnose zekerder moet maken, ze verzekert.

Waaruit bestaat het praecoxgevoel, waardoor wordt het veroorzaakt. Beide aspecten hangen samen. Het is vooreerst een gevoel dat zich voordoet in een gesprek met een schizofreen. Het concept wijst dus op zich al op Rümke's poging tot emancipatie uit de psychiatrische kliniek van de blik. Dat betekent

echter nog niet meteen een structureel-analytische oriëntatie. Wat iemand zegt én hoe iemand zegt, getuigen van de wijze waarop hij in de wereld staat. En dat is dan vooral een kwestie van affectief contact- of losmakingsinstinct, van persoonlijkheid. Rümke blijft dus in hart en nieren een begrijpend fenomenoloog.

Het wat en waardoor van het praecoxgevoel binnen dat fenomenologisch kader. Innerlijke onzekerheid : door het ontbreken der wederkerigheid blijft het toenaderingsinstinct van de onderzoeker in het ijle hangen. Vreemdheid : door het wegvallen van het communicatief karakter van mimiek & spreken, schiet de invoeling van de onderzoeker tekort. Narcistische krenking gaande tot een gevoel van vernedering en minderwaardigheid : doordat die ander niets aanneemt, blijven we alleen zitten met onze goede bedoelingen. Radeloosheid : door zijn denkstoornissen kunnen wij hem niet begrijpen. In Freudiaanse termen moeten we besluiten dat de echte schizofreen unheimlich overkomt.

Dat praecoxgevoel is onmisbaar in de diagnose. De subjectiviteit van de dokter, dit wil zeggen de graad van zijn invoelend vermogen en zijn sympathie of antipathie, in combinatie met het besef dat hij daarvan heeft, zijn dan ook bepalend voor de juistheid van de diagnose. Wie niet beseft dat hij slechts een gering invoelend vermogen heeft of dat hij de patiënt antipathiek vindt, die krijgt té vlug het praecoxgevoel, besluit té snel tot schizofrenie. Voor Rümke doet dat accidenteel te vroeg of te laat opkomen van het praecoxgevoel echter geen afbreuk aan de diagnostische waarde ervan : praecoxgevoel bij de onderzoeker = schizofrenie bij de patiënt. Hierin schuilt een paradox waarop we nog terugkeren.

Onzekerheid, vreemdheid, krenking, radeloosheid : dat unheimlich praecoxgevoel ervaart men enkel tegenover de echte schizofrenie. Men ervaart het niet tegenover andere vormen van psychose, zoals bijvoorbeeld endogene pseudoschizofrenieën, het encefalitisch delier of de parafrenie. Bij deze laatste is dan ook het ontbreken van het verwachte praecoxgevoel diagnostisch relevant.

Binnen de psychosen is het dus een kwestie van wel of geen praecoxgevoel. Aan andere pathologieën dan de psychosen beantwoorden andere gevoelens bij de onderzoeker. Tegenover de dementie verliest de onderzoeker bijvoorbeeld zijn gevoel voor decorum. De maniacus brengt aan het lachen, vrolijkheid die we dan ten onrechte aan de patiënt toeschrijven. Ook psychopathie leidt tot een welbepaald gevoel.

Het interessantst is echter de hysterie. Ze vormt een uitzondering : het gevoel van de dokter is niet een loutere weerspiegeling van de innerlijke toestand van de patiënt, zegt Rümke, maar een drijftmatige afwijzing der onechtheid. Daarbij plaatst de hysterie de dokter voor een onmogelijke keuze. Geeft

hij toe aan zijn afwijzing, dan zal hij haar nooit begrijpen, daartoe is immers een identificatie van doen. Stelt hij er zich echter voor open, dan dreigt al vlug ook zijn hysterisering : neurose à deux, volgens Rümke.

Rümke lijkt dus wel enig oog te hebben voor de therapeutisch-problematische gevolgen van het gebruik van de tegenoverdracht (horreur tegenover de onechtheid) bij de diagnose van de hysterie. Misschien mogen we daaruit besluiten dat de psychiater Rümke eerder weigerachtig staat tegenover de overdracht van technieken uit het veld der psychosen naar dat der neurosen.

Postfreudianen : weer tot zichzelf komen

Sommige postfreudianen bleken niet zo weigerachtig tegenover die overdracht van technieken. Om hun verhaal compleet te maken, moeten we even wijzen op de voorgeschiedenis van die import van een psychosetechniek, als het werken met de eigen tegenoverdracht & angst in het neurosenveld. Techniek die daar pas ten volle in zijn meest aberrante bloeivormen is ontloken. De psychoanalyse heeft zich vooreerst theoretisch vanuit een neuroseparadigma naar het psychosenveld gekeerd. In de praktijk der psychosen bleek het neuroseparadigma echter onvoldoende houvast te bieden. Een factor die daar ongetwijfeld bijkomt, is het feit dat de analyse van de analyticus hem ook subjectief, qua verlangen, slechts op een oriëntatie in het neurosenveld had voorbereid. Objectieve ontoereikendheid van het neuroseparadigma en subjectieve ontoereikendheid van de didactische analyse : beide hebben de analyticus tegenover de ongenaakbare psychoticus op de eigen gevoelens doen terugvallen. Eenmaal zichzelf tegenover die psychoticus teruggevonden, is de analyticus zichzelf ook gaan manifesteren tegenover de neuroticus : "Ik heb dezelfde gevoelens als U, onze gevoelens zijn wederkerig". Freudiaanse analytische positie tegenover de neuroticus ⟶ mislukking daarvan en weer tot zichzelf komen tegenover de psychoticus ⟶ zichzelf spelen tegenover de neuroticus.

Freud : geen unheimliche pathologie

Onzekerheid, vreemdheid, krenking, radeloosheid. Vooral op grond van zijn eerste twee componenten schakelden wij dit praecoxgevoel gelijk aan het unheimlich effect van de zogenaamde echte schizofreen. De twee laatste componenten vormen eerder een pathetische getuigenis van een gedwarsboomd oblativiteitsfantasma.

Ook Freud wees reeds op het Unheimliche van wat hij de waanzin noemde. Laten we eens aannemen dat Freud daarmee enkel de psychose bedoelt. Tegengesteld aan Rümke maakt Freud dan van dat Unheimliche geen differentieel diagnostisch criterium voor één vorm van psychose. En dat ondanks

het feit dat Bleulers schizofrenie, als pas uitgevonden entiteit die bovendien kan beschouwd als product van het analytisch discours, (183) Freud helemaal niet onbekend was. Freud heeft die schizofrenie zelfs nooit als nosologisch interessante entiteit beschouwd. Er is dus niet één bepaalde psychose die zich, op grond van haar unheimlich karakter, in Freuds analytische waarneming ervan onderscheidt.

Eigenlijk hebben we echter voldoende reden om in twijfel te trekken of die waanzin in Freuds tekst over het Unheimliche (1919) enkel op de psychose slaat. Freud constateert er immers eveneens dat de psychoanalyse of, liever, de psychoanalyticus die zich met de ontdekking van de geheime krachten van het onbewuste inlaat, zelf óók unheimlich geworden is. Dat kreeg Freud bijvoorbeeld te horen van de moeder van een analysante. In zijn optiek houdt de psychoanalyse zich echter niet bezig met de psychose, hij beperkt zich tot de neurosen. Ook de neuroticus kan dus unheimlich overkomen. En dat de analyticus die erin slaagt die unheimliche neuroticus weer toegankelijk te maken voor diens verwanten, als effect daarvan, zelf unheimlich wordt voor die verwanten, verschaft dezen nog altijd niet het recht die analyticus als schizofreen te diagnostiseren.

Unheimliche waanzin als psychose, maar ook als neurose en zelfs als psychoanalyse. In éénzelfde adem vermeldt Freud ook nog de epilepsie. In eerste instantie kan het verwonderlijk overkomen dat de analyticus Freud zich daarmee inlaat. (184) Dat is ongetwijfeld te wijten aan het feit dat Freuds artikel over het Unheimliche (1919) een antwoord vormt op de impasses van de psychiatrische benadering van het Unheimliche door Jentsch (1906) met zijn intellectuele onzekerheidshypothese. Freud herneemt één voor één de voorbeelden van Jentsch ter falsificatie van die hypothese.

Bekijken we even die Jentsch, hij is een belangrijke referentie voor Freuds visie op de angst. Ons interesseren hier niet alleen de verschillen van de psychiatrische visie van Jentsch met Freud, maar ook met Rümke en de postfreudianen.

Beginnen we met het einde van het artikel van Jentsch. *Groot is het verlangen van de mens naar psychische heerschappij over de omgeving*. Intellectuele zekerheid vormt een psychische toevlucht in de strijd om het zijn. Komt die intellectuele zekerheid in diskrediet, dan voelt de mens zich psychisch ontheemd, het wordt hem unheimlich te moede.

Een belangrijk aspect der menselijke omgeving is het psychisme van de medemens. Bij teleurgang van onze oriëntatiemogelijkheid op dat gebied wordt de medemens unheimlich. Oriëntatieverlies betekent daar de intellectuele twijfel over het al dan niet bezield zijn, zoals begrepen door onze vertrouwde menselijke zienswijze. Onze ervaring is er doorgaans een van rela-

tieve psychische harmonie bij de medemens; uitgesproken psychische eigenaardigheden vertonen de meesten nu eenmaal niet. Aldus Jentsch.

Op twee wijzen kan die aan de ander toegedichte psychische harmonie verstoord. Vooreerst de epileptische affectuitbarsting. Die toont ons plots het lichaam als een ongehoord gecompliceerd en verfijnd mechanisme. Blijkt dat in de mens veel elementaire bronnen nog niet transcendentaal zijn gekanaliseerd. De demonische morbus sacer zou zich in dat opzicht onderscheiden van het al te profane hysterische insult. We komen op dat onderscheid onmiddellijk terug. Naast het epileptische affect is er de associatiedwang van het waansysteem. *In tegenspraak staand met de courante opvatting van de psychische vrijheid begint die op plotse en baldadige wijze de overtuiging van de bezieldheid van het individu te ondermijnen.*

Opdat het schouwspel van de gestoorde psyche unheimlich zou zijn, mag die stoornis niet door één of andere omstandigheid als belangeloos of zelfs als komisch overkomen. En zeker wanneer de oorzaak, bijvoorbeeld alcohol, van de affectuitbarsting of associatiedwang aan te geven valt, zal elk unheimlich effect uitblijven. Jentsch besluit daaruit dat het unheimlich gevoel tegenover epilepsie en waanzin bij zowel de theorie- als ervaringsspecialisten moet ontbreken. Reductie van het Unheimliche van de waanzin, reeds in 1906 lijkt Jentsch de opkomende psychoanalyse daarbij een taak toe te kennen : *heden slaagt men erin om nog zeer veel op bijzonder schone wijze normaalpsychologisch te motiveren.*

Voor Jentsch neemt het Unheimliche van de waanzin af bij betere diagnostiek en grotere ervaring. Als psychiater is hij dus niet meteen de profeet geweest van Rümke's psychiatrisch praecoxgevoel. Geen enkele schizofrenie-diagnose kan het volgens deze laatste stellen zonder zijn praecoxgevoel waarvan het diagnostisch belang met de ervaring slechts toeneemt. Hoe kan het verschil tussen die twee authentieke psychiaters begrepen. Tussen beide situeert zich de overstroming van het psychiatrisch veld door een verkeerd begrepen psychoanalyse. Bij terugtrekking van die vloedgolf bleef de schizofrenie-notie achter. De grootste verdienste van Rümke stelt hem juist bloot aan onze scherpste kritiek : hij is het boegbeeld van een generatie psychiatrische strandjutters.

Vergelijken we tot slot nog even de psychiater Jentsch met de analyticus Freud. De demonische morbus sacer komt unheimlich over, ondanks dezelfde manifestaties slaagt de hysterie daar niet in. Waarom is dat zo, volgens Jentsch. De hysterische aanval verraadt een latent bewustzijn. De hysterica valt of slaat niet zomaar in het rond, maar doet dat volgens hogere ordeningsprincipes afhankelijk van voorstellingsprocessen. Dat echter het unheimlich effect voor Jentsch als differentiërend tussen epilepsie en hysterie zou kunnen functioneren, is echter weinig waarschijnlijk. Voor de psychiater is im-

mers geen dezer twee unheimlich, het onderscheid geldt enkel voor de leek.

Paradoxaal genoeg kan de leek dus direct het onderscheid maken tussen hysterie en epilepsie. Een verwante paradox vonden we bij Rümke. Wie een gering invoelend vermogen heeft en dat van zichzelf bovendien niet weet, die komt zeer snel tot een praecoxgevoel. Dat doet echter niets af aan de diagnostische waarde van dat praecoxgevoel. Ook hier heeft de leek weer een voetje voor.

Naar aanleiding van Dostojewski's hysterie heeft Freud het over de epilepsie. Ook voor hem is de morbus sacer om te beginnen de unheimliche ziekte bij uitstek. Dat onderscheidt haar echter niet van de hysterie. Immers, het klinisch beeld van een aanval laat niet toe uitspraak te doen over de hysterische of organische bepaaldheid. De symptomen zijn dezelfde en kunnen, zowel bij de ene als de andere oorsprong, variëren van de uitermate unheimlich overkomende grote aanval tot absences waarvan de toeschouwer niet eens iets merkt. De gelijkaardigheid der symptomen noopt tot een functionele opvatting : eenzelfde mechanisme voor abnormale driftafvoer staat ter beschikking bij zowel organisch als psychisch bepaalde driftontregelingen. Dat afvoermechanisme vertoont een sterke, unheimliche verwantschap met het seksuele afvoermechanisme van de coïtus. Onze stelling is dat de epileptische aanval, ongeacht zijn organische of hysterische komaf, unheimlich inwerkt op de toeschouwer in referentie tot de coïtus. Uiteindelijk is dat de oerscène van de ouderlijke coïtus. Ouders wier hysterisch kind, in een epileptische aanval, hun coïtus ensceneert, die ouders zullen die aanval unheimlich vinden. Zij zien immers niet *het hoger ordeningsprincipe of de voorstelling die bepalend is* (Jentsch). Hun kind wordt hen vreemd, daarom doen ze beroep op iemand anders.

Marie is zes en heeft de vakantie aan de Middellandse Zee doorgebracht met haar ouders. Deze vakantie werd vergald door aanvallen, eerst nachtelijke, nadien overdag, die meteen deden denken aan een temporele epilepsie. Het meisje stond op, liep met verwarde blik rond in de kamer, zonder blijkbaar iets te zien, stootte zich tegen meubels en mensen al zeggend "hij komt". Het geheel duurde slechts enkele minuten, waarna het kind haar bezigheid hernam alsof er niets gebeurd was. Kinderspecialisten en neurologen voerden alle mogelijke onderzoeken uit. Niet één klinisch symptoom kon aangetoond, noch om het even welke biologische aandoening. Wie komt er, zo vraagt analyticus Israël zich af, als hij dat verhaal te horen krijgt. Dat vraagt hij ook aan Marie. Het is echter de vader die antwoordt : de dieven. Marie is immers bang om alleen te slapen, daarom slaapt ze bij de ouders. Even later komt de aap uit de vaderlijke mouw. Tijdens het liefdesbedrijf pleegt deze zich even vóór de ejaculatie aan te kondigen bij zijn vrouw : "ik kom". *Het*

was moeilijk, aldus Israël, *om dat niet te verbinden met Maries "hij komt". Had de vader heimelijk zelf het verband gelegd ? Het is mogelijk, dit zou terzelfder tijd een verklaring inhouden voor zijn haast om mij zijn interpretatie van Maries uitdrukking voor te stellen.*

Ter onderscheiding van hysterisch en organisch bepaalde epilepsie-aanvallen kent Freud dus geen enkele functie toe aan het Unheimliche. Dit is immers slechts functie van de mate waarin het klinisch beeld van die aanval dat van de oerscène van de ouderlijke coïtus bij de particuliere toeschouwer benadert. En die mate van benadering is geen functie van die oorzaak van die aanval.

Besluitend over Freud en het unheimliche effect als mogelijk criterium ter differentiëring van diverse vormen van waanzin, herinneren we er aan dat Freud zich als analyticus graag op zijn beperkt inlevingsvermogen, op zijn beperkte gevoeligheid voor het Unheimliche liet voorstaan. *Als moeilijkheid bij de studie van het Unheimliche benadrukt Jentsch met het volste recht dat de ontvankelijkheid voor die gevoelskwaliteit bij verschillende mensen in verschillende mate wordt aangetroffen. Inderdaad, de schrijver van deze hernieuwde onderneming moet zichzelf beschuldigen van een bijzondere afgestomptheid terzake, waar grote fijngevoeligheid eerder wenselijk ware. Hij heeft reeds lang niets beleefd of leren kennen dat op hem een unheimliche indruk heeft gemaakt, hij moet zich eerst in dat gevoel verplaatsen, de mogelijkheid ervan in zich wakker roepen.* (185)

Moeten we Freuds onontvankelijkheid voor het Unheimliche, en meer bepaald voor dat van de waanzin, wijten aan zijn "persoonlijkheid", aan een subjectieve factor. Op zich is daar niets op tegen, op voorwaarde dat men die subjectieve onontvankelijkheid beschouwt in samenhang met de analytische positie zoals Freud die innam. Wie een Freudiaanse analyse achter de rug heeft, in die analytische positie staat, die zal al heel wat minder hinder van het Unheimliche ondervinden. Totaal vrij ervan wordt hij wel niet. Doch één soort Unheimliche verdwijnt beslist : dat uit imaginaire bron, uit de bevestiging van overwonnen geachte infantiele denkwijzen. Unheimlich blijven, vanuit de impasses van die Freudiaanse analyse, zowel de herhalingsdwang van de betekenaar als de traumatische ontmoeting met het reële.

In Freuds visie is het Unheimliche van om het even welke waanzin onveranderlijk van imaginaire aard. De correcte Freudiaanse analytische positie, als symbolische vader, laat niet toe van met dat imaginaire te werken. En dat zowel met betrekking tot de initiële diagnostiek, het verloop van de kuur als de uiteindelijke act van analyticuswording. De diagnostiek zal dan ook nooit geschieden aan de hand van imaginaire formaties zoals gevoelens, om het even of deze zich nu langs de kant van de analyticus of de analysant bevin-

den. Centraal staat de plaats van de vaderbetekenaar in het discours of de overdracht van de analysant. Dat voor Freud.

Voor Lacan is dat de plaats van het object (a). Vooral in verband met het einde van de analyse of de analytische positie verplicht dit tot kritiek op Freud.

En besluitend voor de postfreudianen en andere psychiaters over het Unheimliche van de waanzin en het eventueel gebruik daarvan. We moeten vaststellen dat de minst analytische vorm van postfreudianisme samenvalt met de meest analytisch geïnspireerde psychiatrie. Voor die laatste betekent dat een bloempje, voor die eerste een blaam.

2.2. Lucia Tower : Don Juan zonder angst met vakantie

Inleiding : óf Don Juan óf modern

Lucia Tower wordt als analytica door Lacan geprezen omwille van haar donjuaneske zorgeloosheid. Dit compliment slaat op het onbezwaard gemoed waarmee zij, als vrouw, in haar analytische praktijk ontsnapt aan het haar van alle kanten belagend mannelijk verlangen. Onbezwaard gemoed ook waarmee zij daarvan in de analytische gemeenschap durft te getuigen. Wat dat mag betekenen, vernemt de nieuwsgierige lezer straks. Over Towers tegenoverdrachtstheorie zelf bijna niets bij Lacan, buiten het in zijn mond nooit erg complimenteus overkomende "modern". Zo Lacan in 1963 over het geruchtmakend artikel van Tower uit 1956. (186)

2.2.1. Modern in de tegenoverdrachtstheorie

"Ta boe or not ta boe, that's not the question"

Tower intrigeert vooral het taboekarakter van de tegenoverdracht in analytische middens. Zoals gezegd, daar heeft zij zelf weinig last van. Maar de anderen, waarom durven zij niet. Freud was terzake verbiedend en men blijft hem daarin 'nachträglich' gehoorzaam. Ondanks een door haar als gunstig beoordeelde evolutie midden de jaren vijftig, blijft goed klinisch materiaal ter studie van de tegenoverdracht erg schaars. Diverse redenen daarvoor worden opgesomd onder de gemene noemer van "weerstand tegen de bewustwording van de tegenoverdracht". We vermelden kort de belangrijkste.

Er is geen analyticus om de analyticus die tegenoverdracht bewust te maken, zoals de analyticus wel de analysant zijn overdracht bewust maakt. De

analyticus zit er alleen mee. Er zit geen analyticus achter hem om zijn interpretatie als vrije associatie te interpreteren.

De analyticus wordt zich ook altijd plots en liefst op de meest ongelegen momenten van zijn tegenoverdracht bewust. Wil hij op dat moment de analytische situatie niet uit de hand laten lopen, dan vereist dit een crisisinterventie op zichzelf. En daarbij wordt dan de aanleiding voor die tegenoverdracht meestal verduisterd.

Eenzelfde traumatisch geluid klinkt door in een derde reden. Tegenoverdracht brengt de analyticus weer de pijnlijke eigen analyse in herinnering. En die houdt hij maar al te graag van zich af als "verleden & verplicht."

Tenslotte neemt hij de weerstanden over van de groep waartoe hij wenst te behoren. Die weerstanden vindt men geïncarneerd in de vaak paradoxale vereisten : kandidaten moeten bijvoorbeeld een voldoende libidinale reserve hebben, opgepast echter als ze daarmee voor de dag durven komen.

Tegenover dat taboekarakter en gebrek aan gedegen klinisch materiaal stelt Tower de authenticiteit van haar eigen getuigenissen. Tegenoverdracht is niet alleen natuurlijk en onvermijdelijk, vaak is hij ook wenselijk. De sluizen van ondergrondse onbewuste communicatiekanalen worden erdoor geopend, patiënt en analyticus treden als communicerende vaten in verbinding via overdracht en tegenoverdracht. Het moederlijk niveau, volgens Tower.

Vooreerst het intellectueel begrip van de overdrachtsneurose. Maar tot een echte *doorwerking* ('working through') daarvan komt de analyticus slechts via het emotioneel begrip. En dit is een kwestie van het ten gepasten tijde analyseren van de eigen tegenoverdracht. De tegenoverdrachtsstructuren of, met enige aarzeling van Tower, de tegenoverdrachtsneurose is langs de kant van de analyticus de tegenhanger van de overdrachtsneurose bij de patiënt.

Opmerkenswaard is nog dat Tower, ondanks haar vrijgevochten houding, er toch voor terugdeinst om de eigen tegenoverdracht ten aanhore van de patiënt te analyseren of die zelfs maar manifest te maken in de analyse. In tegenstelling tot Little reserveert zij die intimiteit voor het forum der specialisten.

Angst krijgen of wekken

De oogst aan expliciete uitlatingen over de angst van de analyticus valt bij Tower erg mager uit. Nochtans miskent ze geenszins de plaats van de angst in de tegenoverdracht. Getuige daarvan haar criteria voor het *tegenoverdrachtsaffect, als overdreven en ongepaste gevoelens tegenover wat de patiënt zegt of lijkt te zijn, vooral wanneer die gevoelens gepaard gaan met angst.*

Ook de angst waarmee zich de analyticus bewust wordt van het effect van de overdracht van de analysant en die hem dat bewustzijn dan ook doet vermijden, ook die angst ontsnapt haar niet.

En in haar overzicht van tegenoverdrachtsdefinities vermeldt ze niet alleen dat angst gemeenlijk aangeduid wordt als gemene noemer van alle tegenoverdrachtsreacties. Maar ook dat elke angstproducerende respons van de analyticus zou getuigen van zijn tegenoverdracht. Tower verwijst daarvoor naar Cohen. En wij kunnen dat hier ook doen. Onthouden we voorlopig toch, met enige abstrahering, dat angst in de analyse, kant analyticus of kant analysant, getuigt van de tegenoverdracht van de analyticus.

Wetenschappelijkheid

In Towers modernistische visie op de tegenoverdracht lijken nog twee aspecten in hun verwevenheid vermeldenswaard.

Vooreerst lijkt ze van de analyse van de tegenoverdracht één der belangrijkste factoren ter verwetenschappelijking van de psychoanalyse te willen maken. Vroeger, toen alles nog eenvoudiger was, werd daaraan ruimschoots voldaan door de didactische analyse. Thans moet de analyse van de analyticus in actu de via regia worden tot de kennis van het onbewuste. Langs die weg moeten therapeutische efficiëntie en wetenschappelijkheid nagestreefd.

Dat zal de goedwillige Lacaniaan vertrouwd in de oren willen klinken. Wil immers ook Lacan niet het wetenschappelijk statuut van de psychoanalyse gronden vanuit de studie van de plaats van de analyticus in het discours, en dat via de procedure van de passe. Ja, maar dat lijkt ons juist het probleem met Tower. Tower heeft het nergens over de plaats van de analyticus in het discours. Dat mag straks blijken uit het belang dat ze hecht aan de autoanalytische bedrijvigheid van de analyticus tijdens zijn analyses.

Grens van de didactische analyse

Vervolgens lijkt Tower zich bewust, zoniet van het failliet der didactische analyse, dan toch van de al te hoog gegrepen doelstellingen ervan. Ze stelt vast dat geen enkele analyticus perfect geanalyseerd is. Er blijft een onbewust reservoir als bron van nieuwe neurotische responsen binnen de uitoefening der analyse : tegenoverdracht. Heranalyse zou de remedie wezen, ware het niet dat zelfs de verst doorgevoerde analyse uiteindelijk aan een grens komt.

Sommige overdrachtsniveau's zullen volgens Tower nooit toegankelijk zijn, vermits ze aan de grens liggen van het biologische-erfelijke. Haar voorbeeld : verliefd worden. Ter begrip van haar totale aansprakelijkheid van de analyticus liet ook Little niet na van op de biologische grond van het stimu-

lus-response mechanisme te wijzen. Sommige responsen tonen de analyticus in zijn realiteit van biologisch wezen. En dat zoude uiterst belangrijk om weten zijn voor de patiënt. Een analyticus die plots echt, maar dan heel heel echt verliefd wordt op een knappe analysante, het dier dat dus wakker wordt in de suffende vent achter de sofa, een erectie bijvoorbeeld, dat heeft niets maar dan ook echt niets te zien met tegenoverdracht. Er is een biologische grens aan de authenticiteit. Een meesterbetekenaar te meer.

Uitweiding : van didactische tot autoanalyse

Impasse van de eerste didactische analyse, "heranalyse" mag, is zelfs aangeraden, maar vangt uiteindelijk toch altijd bot op een biologische rots. De meest elegante en leefbare oplossing wordt dan de permanente autoanalyse. Hoewel die autoanalyse niet meteen Towers stokpaardje lijkt, komen we er toch hier reeds even mee aandraven. De analyse van een analysant tot het einde voeren : dat is in de geest der Authentiekelingen niet zozeer een kwestie van een ooit eenmaal geslaagde eigen didactische analyse. Wel van het immer in staat zijn tot autoanalyse, wanneer de relatie tot die bepaalde analysant dat vereist. Geen volledige analyse van de overdracht van de analysant zonder autoanalyse van de tegenoverdracht & angst bij zijn analyticus.

Waar men niet in staat blijkt om de eigen tegenoverdracht ten opzichte van één bepaalde analysant te analyseren, kan men die analyse best stoppen. De voorafgaande gesprekken lijken daar dan ook in eerste instantie het gewetensonderzoek naar de eigen tegenoverdracht & angst. Die komen hier dan eveneens een diagnostische functie toe. Echter niet in de abstracte zin van "welke ziekte is geschikt voor de psychoanalyse". Wel in de concrete zin : "is deze zieke geschikt voor mij, als analyticus". Geen einde van de analyse zonder autoanalyse, doch evenmin een begin van analyse zonder autoanalyse. Het autoanalytisch moment in de voorafgaande gesprekken vinden we nog nadrukkelijker bij Gitelson. Het is dan ook daar dat we dat raar fenomeen onze Lacaniaanse commentaar niet zullen besparen.

Beperken we ons voorlopig tot enkele bemerkingen bij de autoanalyse als dusdanig. De lezer zal zich herinneren dat we er ons reeds mee inlieten naar aanleiding van Anzieu's herneming van de Irmadroom als ontwikkelingsfase in Freuds genie. De Navel, die daardoor nog in die droom onerkend moest blijven, die navel van het verlangen zou, voor Anzieu, in een echte analyse wel benoembaar zijn. Ondanks dit universitair Lacanisme moeten we het Anzieu toch ten goede duiden dat hij nergens tot een loflied op de autoanalyse vervalt.

Hoewel, er is ons eigenlijk geen enkel analytisch auteur bekend die zich onvoorwaardelijk enthousiast heeft uitgelaten over de autoanalyse op zich. We vinden ze telkens aangeraden : ofwel als voorbereiding op een didacti-

sche analyse, ofwel in de marge van het verloop ervan, ofwel als einde ervan. Daarbij heeft men ook zelden nagelaten van vermanend te wijzen op Freuds uitzonderlijke autoanalytische positie, als uitvinder van de psychoanalyse. Exclusieve autoanalyse wordt bijna immer geduid als narcistische weerstand tegen de analyse, waarbij wordt vermeden van zich subject van de overdracht te maken. (187)

Ons interesseert hier enkel de autoanalyse als eindpunt. Een analyse die didactische wil zijn, die moet de analysant in staat stellen tot permanente autoanalyse. Autoanalyticus is dan ook de kwalificatie die men aan het einde van dergelijke didactische analyse verdient. Om elk misverstand te vermijden : we hebben het hier nog altijd over één bepaalde trend, de authentieke analyse. We hebben ze reeds vaker als hysterisch discours onderkend. Met de autoanalyse vinden we daarvan één der zuiverste manifestaties : het zichzelf voortdurend in vraag stellen en dat los van elke symptomatisch verwoorde verwachting in de meesterbetekenaar op het niveau van de Ander ($ en niet $ —• S1).

We doen er de Authentiekelingen onrecht mee, maar kunnen niet nalaten van te wijzen op de karikatuur waartoe dit logischerwijs leidt. De lotgevallen van de analysant worden gewoon een voorwendsel voor de analyticus om zijn autoanalyse op dreef te houden. Dat is een karikatuur. We durven én kunnen geen enkele van onze Authentiekelingen ervan beschuldigen. In dergelijke gevallen laat de meesterbetekenaar immers nooit lang op zich wachten om orde op zaken te stellen (toch $ —• S1 in plaats van louter $).

Om deze uitweiding over de autoanalyse af te ronden, volgen we nog even Lacan op de voet. In de tegenoverdrachtstheorieën onderscheidt hij twee strekkingen. Vooreerst de tegenoverdracht als schadelijke blinde vlek, als resterend onbewuste tengevolge van een onvolledige didactische analyse. Dat is de mening van wie wij tot obsessionele Conformisten doopten. Vervolgens het geloof in de onbewuste communicatie of de communicatie van onbewustes. Didactische analyse moet een onbewuste reserve laten bestaan maar dan zo dat de analyticus die kan bespelen als instrument, eerder dan er zelf door bespeeld te worden. Een onbewuste plus de ervaring van dat onbewuste.

Voor Lacan kan die ervaring van dat onbewuste echter op geen enkel moment een kwestie zijn van autoanalyse. Het onbewuste valt slechts te bereiken onder de strikt bepaalde voorwaarden geconcretiseerd in de analytische setting. Die voorwaarden moeten het subject brengen tot de erkenning van het logisch vooraf gegeven zijn van de Ander of het symbolisch systeem. De voorwaarde voor de opening van het onbewuste, door de analyse, is de erkenning van de Ander-als-voorwaarde. Het is immers altijd eerst in het veld van de Ander dat men het eigen onbewuste tegen het lijf loopt : een Ander kaatst U op omgekeerde wijze uw boodschap terug. Wat gij zegt, blijkt geen

eenduidige communicatie die een band schept tussen U en de Ander, maar het wijst terzelfder tijd op het Anders-zijn van Uzelf én die Ander. Ik ben een Ander en de ander is een Ander.

De eerste ontmoeting met het onbewuste in de Ander en dus niet in mezelf, dat is een structurele voorwaarde voor elke analyse. En die voorwaarde vermag geen enkele analyse te veranderen. Ook de best geanalyseerde analyticus kan niet in naam van het einde van zijn analyse een kennis van het onbewuste putten uit zichzelf.

Een strenge stelling : autoanalyse is het symptoom van een onvoleinde analyse van de analyticus. De analyticus die zich erop betrapt zichzelf te analyseren naar aanleiding van de analyses die hij voert, die is zelf terug aan analyse toe. Het gevaar is immers groot dat hij zijn analysant tot zijn analyticus maakt. En een ander analyticus lijkt ons geschikter als Ander, als veld waarbinnen onze autoanalyticus opnieuw zijn onbewuste tegen het lijf kan lopen.

Ons pleidooi tegen de autoanalytische hysterie heeft een belangrijke inzet. De relatie van de analyticus tot de Ander kan deels zijn vrees exorciseren van niet genoeg over zichzelf te weten. Aldus Lacan. In het geval van Little heeft hij expliciet gewezen op het bangelijke karakter van haar discours over de tegenoverdracht. Wij willen die karakteristiek veralgemenen tot alle Authentiekelingen die hun toevlucht zoeken tot de autoanalyse.

De "autontieke" analyticus heeft het er lastig mee dat zijn analysant hem in de overdracht tot verondersteld wetend subject maakt. Geen ernstig analyticus die zelfs maar één moment gelooft het weten in pacht te hebben. Het meest geslepen type gaat vanaf dat moment zwijgen als vermoord. Het naïevere type voelt zich verplicht van af en toe wat terug te zeggen. Dit type gaat dus maar op zoek naar één of ander weten, om de patiënt niet al te zeer te ontgoochelen. De erudiet stapelt de kennis van de buitenwereld op, de autoanalyticus verdiept zich in zelfkennis — een toren van Babel, een schacht van Babel. Allebei geven ze daarbij blijk van het door ons in relatie tot de analyticus zo vaak gewraakte verlangen om te weten. Eruditie & autoanalyse, beide als angstig verlangen om te weten over zichzelf, vermijden het punt van horreur in de Ander waarop niets te weten valt. (188)

2.2.2. Don Juan in de praktijk

Lotgevallen van het verlangen in een liefdesverhaal

Tower wordt door Lacan geprezen omwille van de donjuaneske zorgeloosheid waarmee ze door haar kliniek flaneert. Vier bekentenissen van tegenoverdracht getuigen daarvan.

In een eerste geval begaat ze de acting-out (sic Tower) van een afspraak te vergeten, terwijl ze alleen van een lunch zit te genieten. Dat maakt haar bewust van haar tegenoverdracht. Ze beseft dat ze tot nog toe té geduldig en té begrijpend is geweest met die patiënte; ze heeft de eigen agressie ingeslikt en daar baalt ze nu van. Tegenover haar patiënte verontschuldigt ze zich zonder verdere uitleg voor haar vergetelheid. Patiënte schenkt haar vergiffenis. Het ijs van de weerstand is voor het eerst gebroken.

In een laatste geval kan ze er niet toe besluiten of een analyticus nu al dan niet op een echtscheiding mag aansturen. Als tegenoverdrachtsfactoren onderscheidt ze haar ongemak tegenover enerzijds de overdracht van de patiënt en anderzijds het moralisme van een ouwere agressieveling die de vrouw van haar patiënt in analyse heeft. Zonder haar patiënt de ware toedracht te onthullen, laat ze hem vallen. Waarop deze haar met een scherpe acting-out van antwoord dient.

Het eerste geval getuigt van een ontspannen, het laatste van een bangelijke aanpak. Het geval dat ons thans, vanuit Lacan, het meest interesseert, ligt in de lijn van het eerste. Eigenlijk betreft het de vergelijking van de evolutie in twee kuren. Twee succesvolle zakenlieden, ongeveer haar leeftijd, beiden mogen haar als persoon, zij houdt van beiden als mens : twee liefdesgeschiedenissen volgens Lacan. Minstens in één geval laat Tower zich niet in die liefde strikken, maar weet ze onvervaard het verlangen van haar analysant op zijn plaats te zetten. Die is dan ook succesvol in het doorwerken van zijn zaak.

Trachtten we lichtvoetige Lucia te volgen doorheen de voornaamste articulaties van dat éne geval.

De diagnose : angstneurose met bewustzijn van een massieve remming en een bepaalde verwarring rond seksuele rollen. Zijn geremde mannelijke assertiviteit zal wel een hele frustratie betekenen voor zijn vrouw meent Tower. Ze zou hem dus liever wat meer de schijn van een kerel uit één stuk zien hoog houdend. Zonder, want dat komt er dan ook nog eens bij, al die perverte kantjes. *Enkele niet bijster aantrekkelijke psychoseksuele problemen*, noemt Tower dat voorlopig. Wij zien straks welke.

Hoewel dus gefrustreerd door haar "man", is de vrouw agressief gekant tegen zijn analyse bij mevrouw Tower. In verband met een vroegere psychiatrische diagnose van die echtgenote (psychose) beschouwt Tower die agressie als een soort zelfcontrole£. Ze beschermt dan ook een tijdlang die agressieve echtgenote tegen de onmannelijkheid van haar man. Vanuit de overdracht van die man zal Tower zich de bescherming van die vrouw als een vorm van tegenoverdracht realiseren. Samen met die man herinneren wij er inderdaad aan dat hij het is die in analyse is. En niet zijn vrouw.

We bekijken het keerpunt waarop zich Tower haar tegenoverdracht realiseert, haar hysterische identificatie met de tekort gedane vrouw.

Tijdens een eerste fase van intellectualisatie zonder schot in de analyse noch in het huwelijksleven van de analysant, krijgt zijn vrouw een psychosomatische ziekte. Goed zo, denkt Tower, die ziekte kan haar prepsychotische angst op andere wijze binden dan via agressie tegen haar man. Misschien kan zij zich nu vrouwelijker gaan opstellen, en hij dus mannelijker. Van het één komt het ander.

Eén jaar later. Tower realiseert zich haar tegenoverdracht bij toejuiching van de psychosomatische ziekte. In een droom wordt ze door de echtgenote van haar analysant thuis genood. *Ze keuvelen er als vrouwen wier echtgenoten misschien vrienden zijn.* Rest, als affect, een vaag gevoel van onbehagen. Tot ze beseft van eigenlijk al een tijdlang te weten dat die vrouw niet meer zo problematisch is. Ze beseft dat ze zich plichtsvergeten met haar blijft identificeren, terwijl die vrouw haar enkel wil noden tot een betere beoordeling van haar, tot het realistisch bekijken van de huiselijke toestand.

Verschijnen hier dus de dagresten van een voorbewuste zelfkritiek. De infantiele bron wordt door Tower benoemd als de triangulaire oedipale competitie met een te duchten vrouw. Tower doet dus aan autoanalyse via die droom. Men kent onze kritiek op de autoanalyse. Desondanks zal Lacan hier spreken over Towers heroriëntatie tegenover het verlangen van haar analysant. Of dit een gunstige beoordeling is, dat valt af te wegen aan de gevolgen van die heroriëntatie.

Na *doorwerking* ('working through'), zonder mededeling aan de analysant, van die tegenoverdracht, schiet Tower alleszins in actie. Ze wrijft haar analysant, in zijn masochisme, de latente agressie onder de neus en, in zijn klachten over zijn thuis, de werving om haar liefde.

De reactie van de analysant op die forse rechtzetting van zijn verlangen laat niet op zich wachten. Het moet Tower in elk geval als een goed punt aangerekend dat die reactie geen acting-out is, doch binnen de analyse blijft. Zijn affectieve uitbarsting is voor haar vooreerst het teken dat de weerstand van de analysant tegen de communicatie is doorbroken. Dat gaat echter gepaard met een assertieve overname, op het sadistische af, van de analyse door de analysant. Dat sadisme is het psychoseksueel probleempje dat we hogerop aankondigden. De analysant vergewist zich vanaf dat moment, volgens Tower, van zijn mogelijkheid om haar affectief naar zijn noden te *buigen* ('to bend') en van haar gewilligheid daarbij. Dat hij, in de overdracht, in staat is om haar naar zijn wil te buigen, dat zou dan een defect in zijn masculien ego helen.

Zelf ervaart ze die affectieve stroomversnelling in de analyse als volgt. *De hoeveelheid affect van de patiënt alleen al zou elke analyticus al zwaar be-*

last hebben. Bovendien onderwierp hij mij aan het meest hardnekkige, preciese en ongemakkelijk stemmend onderzoek (scrutiny) *als scheurde hij mij cel na cel uiteen. Elk van mijn gebaren en woorden werd van zo dichtbij bespied, dat het me letterlijk leek dat bij de geringste valse beweging van mijn kant alles verloren was.* Towers affect daartegenover was niet zozeer angst, als wel een soort 100 % verantwoordelijkheidsgevoel. *Als ik die beproeving niet doorstond, dan zou hij verloren zijn, nooit meer enig menselijk wezen kunnen vertrouwen.* Tower is de uitputting nabij.

Ze heeft dus de ware aard van het verlangen van de analysant onderkend, ze heeft het toegelaten in de analyse. Op dat moment begaat ze echter de vergissing van te menen dat ze er dan ook garant voor moet blijven staan. Dat ze, aan het eind van de liefde, een antwoord moet bieden op dat verlangen. Tegenover het sadistisch verlangen, als één vaneenrijten van de Ander op zoek naar het object (a), meent ze immers dat ze zich masochistisch moet durven opstellen. Analytisch masochisme als antwoord op het sadisme van de analysant; als een "echte" vrouw antwoorden op een echte man; op authentieke wijze het object (a) zijn eerder dan er de schijn van op te houden : dat brengt haar geleidelijk de uitputting nabij. Tevreden is dat verlangen immers nooit te stellen. En plots. Even plots als de gedroomde openbaring van de tegenoverdracht, en bovendien nog op amusante wijze, vervalt haar angstig verantwoordelijkheidsgevoel tegenover het verlangen van haar patiënt. Het geschiedt tijdens een vrije middag. Doorheen haar *duistere betrokkenheid in die analyse tot zelfs buiten de sessies* ('carry over') breekt plots het zonnige besef dat de analysant altijd zal blijven zoeken, dat er nooit sprake is geweest van bij haar iets te vinden. Besef waarin ze haar analysant moet laten delen : "Man, gij zijt zelf verantwoordelijk voor uw object (a), ik doe maar alsof; het gemis dat gij bij mij aantreft op de plaats van uw ontbrekend object (a) dat is uiteindelijk uw eigen gemis; het is slechts in de ogen van uw mannelijk verlangen dat ik iets tekort heb."

Dwangneurotisch & hysterisch keurslijf

Door een droom laat Tower het verlangen van de analysant in de analyse toe. Op vakantie onderkent ze de ware aard ervan. Een leven in dienst van de psychoanalyse, zo lijkt het wel. Dat betekent echter niet dat ze zich het genoegen van haar nachten & vakanties door de psychoanalyse laat vergallen. Daar is ze te weinig dwangneurotisch voor.

Men kent de dwangneurose van het alledaagse leven. Deze vakantie, vannacht nog zal ik van mijn plicht bevrijd zijn. Gevolg daarvan is dat ik de grootste moeite heb om in slaap te geraken, om van mijn vakantie te genieten, ik word immers altijd zenuwachtig, bang. Wachten dan maar tot de zondag van dit leven om van mijn aardse plicht bevrijd te zijn. Evenmin als de

obsessionele Conformist ontsnapt echter de hysterische Authentiekeling aan zijn keurslijf. Bij die eerste is dat de dwangneurotische verantwoordelijkheid vanuit zijn sterk ego, bij de tweede is dat de hysterische verantwoordelijkheid vanuit zijn mogelijks volledig geanalyseerd of toegankelijk onbewuste.

Hoewel wij Tower als een eminente Authentica beschouwen, moeten we toegeven dat ze op dat begenadigd moment van vakantie-zorgeloosheid die ideologie toch even achter zich laat. Ze doorziet het structureel noodzakelijke schijnkarakter van de analytische positie. Ze beseft dat haar verantwoordelijkheid erin bestaat van een bepaalde schijn op te houden op de plaats en het moment waarop men voor de analysant niet meer alles kan zijn. Niet alles te zijn voor haar analysant beangstigt haar niet meer.

Vrijheid van een vrouw als analytica

Towers "natuurlijke", ontspannen houding tegenover de analytische positie is wat Lacan haar donjuanisme noemt. Dat betekent dat ze zich leent tot het spelen van object (a), tot het ophouden van de schijn van de oorzaak van het verlangen van haar mannelijke analysanten. En dat zonder zich als vrouw daarin volledig te verliezen. Ze weet zich dus te emanciperen uit de rol die ze inneemt, waarin het mannelijk verlangen of fantasma haar dwingt.

We zagen dat ze daar niet zonder kleerscheuren toe kwam. Een uitputtende tijd lang liet ze zich gevangen zetten in een masochistische positie. Een vrouw is niet "van nature" masochistisch, ze kan wel op hysterische wijze inspelen op het mannelijk fantasma van het vrouwelijk masochisme. Authenticiteit (hysterie voor ons) is het geloof van een vrouw in haar "natuurlijk" masochisme, als antwoord op het natuurlijk mannelijk sadisme.

Op het moment dat een vrouw te kennen geeft dat die masochistische positie in niets beantwoordt aan haar verlangen als vrouw en zich dus niet meer wenst te houden aan die positie, op dat moment zal ze in de ogen van de bang wordende man gemakkelijk een wreedaardige onverschilligheid belichamen. Uiteraard wordt van geen enkele analytica zulke manifestatie van de vrijheid van haar verlangen als vrouw verwacht tegenover haar analysanten. Dat verlangen is een punt van waaruit ze haar betekenis, haar plaats als object (a) in het mannelijk fantasma telkens kan herevalueren.

Onze zorgeloze analytica laat zich uiteindelijk noch inpakken noch plat slaan door het mannelijk verlangen of fantasma. Ze gaat met onbezwaard gemoed haar weg. Op vakantie zet ze de verantwoordelijkheid van zich af. In de analytische vereniging neemt ze de verantwoordelijkheid op zich om over haar tegenoverdracht te getuigen. Verantwoordelijkheid is hier synoniem voor vrijheid.

Zonder dit hier verder te kunnen uitwerken, vermelden we dat voor Lacan elke vrouw in principe, dus structureel, een betere analytica is dan de man

ooit analyticus kan zijn. Als de mens dan toch ergens een vrijheid kent die geen waan is, dan zou Lacan die nog het liefst in Een Vrouw belichaamd zien. Zij staat immers iet of wat vrijer tegenover het determinisme van het onbewuste. De man zit volledig gegrepen in de taal, het onbewuste, de discours, het fallisch primaat, zijn fantasma. Een vrouw kan daarvan afstand nemen. Als ze maar niet op hysterische wijze, in antwoord op die mannelijke beperking, "authentiek" probeert te zijn.

Mocht het de lezer gebeurlijk reeds zijn opgevallen dat, in onze optiek, blijkbaar enkel vrouwen iets zinnigs over de tegenoverdracht hebben gezegd, dan zal dit hem nu misschien minder verwonderen. Statistisch gezien voorcerst hebben mannen het überhaupt minder aangedurfd om over de eigen betrokkenheid in de praktijk een boekje open te doen. Dat kan tot op heden in alle analytische publicaties nagegaan. Het zijn zelfs van langsom meer vrouwen die hun analytische ervaringen publiek maken. Vervolgens, waar mannen toch enige meta-wijsheid over de analytische positie pretenderen, wat helemaal niet zo zeldzaam is, dan stamt deze uit controle-analyses van jongeren die zich, bij gebrek aan ervaring, in nesten hebben gewerkt.

Afgezien van het imaginair prestige van de betekenaars "didacticus" en "ervaring", zijn wij echter niet geneigd om denigrerend te doen over deze werkwijze. Soms lijkt ze ons zelfs vruchtbaarder dan de persoonlijke getuigenissen der analytica's. Vooral waar deze, zoals de laatste jaren van langsom meer het geval is, net iets te authentiek en dus kitscherig zijn geworden. Analytisch vaak volmaakt oninteressant en, door een delirant (vooral Kleiniaans) jargon, altijd gewoon heel erg vervelend om lezen. Hysteric met te weinig kunst om het lijf om nog om het even welke lezer toe te laten van er zich even mee te identificeren. Een voorbeeld daarvan stellen we nog zolang mogelijk uit. (189)

2.3. Paula Heimann : aangepaste angst

Inleiding : Klein

Na Little en Tower kunnen we de auteurs over tegenoverdracht & angst bij de analyticus nu sneller de revue laten passeren. We laten van nu af aan na van uitvoerig stil te staan bij hun gemeenschappelijkheden met alle Authentiekelingen. We pogen hen meteen zo snel en scherp mogelijk in hun eigenheid te profileren. Onze twee volgende auteurs zijn bijvoorbeeld Kleiniaans geïnspireerd.

De egoanalytische Conformisten met hun 'strong ego' zijn thuis in het Wilde Westen van Amerika. Ons voorbeeld vormt daarop echter reeds een

belangrijke uitzondering : Bouvet die voor de Franse variant van de egoanalyse tekent. De warmbloedige Authentiekelingen hokken voornamelijk in het kille Londen. Zeer vaak Oosteuropese inwijkelingen, koesterden ze zich daar aanvankelijk in de herinnering van de menselijke warmte die bijvoorbeeld een Ferenczi uitstraalde. Na die eerste generatie zijn echter weinig in Engeland zelf gevormde analytici ontsnapt aan de invloed van één der belangrijkste inwijkelinges, zijnde Melanie Klein. Haar invloed heeft zich juist in het denken over de tegenoverdracht zeer sterk laten gelden. Heeft Ferenczi, als type, zijn volgelingen toegelaten om zich aan hun tegenoverdracht te interesseren, dan heeft Klein hen het conceptueel apparaat aan de hand gedaan, waardoor ze met hun tegenoverdrachtsinteresses op wetenschappelijk geloofwaardige wijze naar buiten konden komen.

Het kan niet de bedoeling zijn dat we hier snel even een uitweiding wagen over Klein. Wij zijn haar daarvoor te veel respect verplicht. Naast Lacan is zij de enige die Freuds ontdekking van het onbewuste op oorspronkelijke wijze heeft weten te hernieuwen, zij heeft zelfs wat licht weten te werpen in de duistere impasses van de door Freud uitgevonden analytische positie. Vermits Klein aan de basis zou liggen van de hoogst oorspronkelijke en invloedrijke Kleiniaanse benadering van het tegenoverdrachtsprobleem, kunnen we echter niet vermijden van toch even haar visie terzake scherp te stellen. Wat zegt Klein over tegenoverdracht & angst van de analyticus. Groot is Uw en onze verrassing. Bijna niets. Net als Freud dus. In haar "Writings" bezigt ze de term juist geteld één keer. (190)

Noch Freud noch Klein maken van de tegenoverdracht een punt. Na een aanvankelijke aarzeling zijn beider volgelingen al zeer snel lyrisch tot delirant gaan zingen over die tegenoverdracht. Hoe dat begrijpen. Misschien door, ter vergelijking, een ander geval erbij te halen. Op Anna Freud, "true daughter of an immortal sire", beroepen zich ook heel wat analytici. Ook zij heeft het in haar "Writings" omzeggens nergens over de tegenoverdracht. Dit is echter geenszins goedgemaakt geworden door haar volgelingen, zoals bij haar vader en haar aartsrivale. In de door haar gepatroneerde periodiek "The Psychoanalytic Study of the Child", als barometer van haar invloed, zijn de artikels waarbij de term tegenoverdracht in de titel prijkt, op de vingers van één hand te tellen. Vier op dertig jaar tijds. Drie van die vier zijn van de hand van vrouwen. (191) Die schaarsheid is des te verwonderlijker, daar we vaak vermeld vinden dat de tegenoverdracht juist centraal is gekomen onder andere door de uitbreiding, na Freud, van de psychoanalyse tot nieuwe gebieden : de psychose en het kind. Om één of andere reden is dat enkel zo binnen het Kleinisme. Binnen het Annafreudisme wordt men blijkbaar niet geplaagd door eenzelfde dwingende behoefte om die tegenoverdracht tot een betekenaar voor de analytische positie te verheffen.

Van één of andere censuur door Anna Freud op die betekenaar is ons niets bekend. Schoorvoetend schuiven we een eigen hypothese naar voor ter verklaring van de geringe belangstelling voor de tegenoverdracht bij de Annafreudianen en de grote belangstelling daarvoor bij zowel Kleinianen als Freudianen (zoals Ferenczi). Misschien zegt het belang gehecht aan de betekenaar tegenoverdracht ter karakterisatie van de eigen analytische positie iets over de plaats, de toestand, de overdracht waarin men als analysant, als volgeling door de meester is achtergelaten. Analysanten van een gepassioneerd meester, van een meester die op vanzelfsprekende en voor iedereen duidelijk waarneembare wijze met zijn tegenoverdracht werkt, zulke volgelingen zullen als analyticus de mond vol hebben over hun tegenoverdracht. Freud en Klein zijn allebei bezeten, niets ontziende analytici wie in eerste instantie minder aan het verworven erfgoed gelegen is dan aan de verdieping en problematisering ervan. Anna Freud is eerst en vooral een toegewijde universitaire erfgename van haar vader.

Tegenoverdracht is dan een soort betekenaar van de delirante overdracht. Het is een betekenaar waarmee men zijn plaats of overdracht reguleert tegenover die meester als een verondersteld geaffecteerd subject : men probeert die plaats van geaffecteerd subject te vermijden (conformisme) of integendeel in te nemen (authenticiteit).

Die meester als verondersteld geaffecteerd subject, als verondersteld subject waarbij men een affect veronderstelt. Dat affect is het genot. In die veronderstelling der tegenoverdrachtstheorieën bij zijn analytische volgelingen, geniet de meester van zijn analytische positie. Miller herinnert eraan dat Lacan het nooit gehad heeft over het genot van de analyticus, dat het slechts vanuit een Kleiniaanse achtergrond is dat men zich daarvoor interesseert. (192)

Als onze stelling over de moraliserende belangstelling rond de betekenaar tegenoverdracht juist is, dan hebben we alle reden om daarvan, onder één of andere vorm, een heropbloei te verwachten binnen het postlacanisme.

2.3.1. Geen bekentenis van tegenoverdracht

De eerste van onze twee Kleiniaanse auteurs is Paula Heimann. Van in den beginne van haar artikel geeft ze blijk van een behoefte om haar plaats tegenover twee polen veilig te stellen. Enerzijds het conformistisch ideaal van de volmaakt onthechte analyticus : een mislezing van Freud die enkel voor angst en schuld zorgt. Anderzijds Ferenczi zoals vertegenwoordigd door bijvoorbeeld Alice Balints waarheidsliefde, eerlijkheid, warme menselijkheid : bewonderenswaardig, doch onnavolgbaar. De emotionele responsen zijn wel de sleutel tot het onbewuste van de analysant, doch blijven een zaak van de

verhouding van de analyticus tot zichzelf. Bekentenis daarvan belast de analysant nodeloos en leidt weg van zijn analyse.

2.3.2. Gelijkzwevende aandacht ←→ vrijelijk opgewekte gevoeligheid

Tegenoverdracht wordt niet meegedeeld aan de analysant, deze is enkel een onderzoeksinstrument. Daarbij verheft Heimann die tegenoverdracht wel tot een tweede grondregel voor de analyticus, naast zijn gelijkzwevende aandacht. Deze laatste geldt immers enkel voor de vrije associatie van de analysant, voor zijn uitgesproken woorden in al hun betekenisfacetten. Om de onuitgesproken gevoelsbewegingen te volgen is echter een dynamischer aanpak vereist : de vrijelijk opgewekte of gelijkzwevende gevoeligheid. Een zekere intellectuele aandacht en begrip voor de woorden; doch gevoelig blijven voor de emoties die daaraan ontsnappen. Het is immers pas op het niveau der rauwe emoties dat het onbewuste van de analyticus dat van de analysant ten volle begrijpt in een ondubbelzinnige communicatie zonder verlies. Het intellectueel bewust begrip via de gelijkzwevende aandacht loopt altijd achter op het emotioneel onbewust begrip via de vrijelijk opgewekte gevoelens bij de analyticus.

Die gevoeligheid of tegenoverdracht van de analyticus is echter niet alleen een sneller, doch ook een zekerder weg tot het onbewuste van de analysant. De analyticus maakt er niet alleen zijn achterstand in het begrip van dat onbewuste mee ongedaan. Hij garandeert er zich tevens de juistheid mee van van wat hij in de gelijkzwevende aandacht heeft gemeend te mogen begrijpen.

Vollediger, sneller, zekerder het onbewuste begrijpen. Maar ook specifieker. Zijn gelijkzwevende emoties laten de analyticus toe een selectie te maken in de vrije associatie (wat de gelijkzwevende aandacht juist moest vermijden), er een soort crisisinterventie te doen op de meest dringende elementen bij de analysant. En dat zijn uiteraard diens emoties. Tegenoverdrachtsemoties bij de analyticus moeten dus niet alleen zijn begrijpende of spiegelende functie voor het onbewuste van de analysant optimaliseren. Ze kunnen ook zijn actieve tussenkomsten richten, als criterium voor de selectie van interpretaties. Dat heeft te maken met het delirante idee, bij Heimann, dat de aard van de tegenoverdrachtsemotie aangepast is aan de overdrachtsemotie. Vanuit die objectiviteit der subjectieve gevoelens bij de analyticus (en nog niet bij de analysant) is het nog slechts een kleine stap tot de tegenoverdracht als diagnostisch instrument.

Vollediger, sneller, zekerder, specifieker toegang tot het onbewuste van de Ander via de gelijkzwevende emoties : dat is ongeveer al wat de grondregel van de gelijkzwevende aandacht moet vermijden.

2.3.3. Aangepaste angst van de analyticus

Tot slot het klinisch voorbeeld van Heimann. Ze spreekt er over haar angst. Het meest abstracte discours over de tegenoverdracht kan de angst niet vermijden, vanaf het moment dat het aan concretisatie toe is. Nauwelijks zijn analyse begonnen, deelt een analysant haar mede te zullen huwen met een dame die hij nog korter geleden leerde kennen. Dergelijke acting-out is geen zeldzaamheid in het begin van een analyse. Het verbaast Heimann dan ook dat ze juist in dit geval reageert met een gevoel van vrees & bezorgdheid. Om redenen die haar zelf duister zijn, vermoedt ze iets meer dan een gewone acting-out.

Dat ze daar zo op reageert, is voor haar het teken dat ze gelijk heeft om daar zo op te reageren. Aldus Lacan. Het gevoel heeft altijd gelijk in haar visie. Angst & bezorgdheid : natuurlijke responsen op het gevaar dat haar bedreigt & op het hulpgeroep van de analysant. Die beide stimuli zijn op duistere wijze verscholen in de huwelijksaankondiging. Heimann richt dus in het vervolg van het discours van de analysant haar aandacht (emotie laat toe van de aandacht te richten) op wat én voor haar én voor patiënt een gevaar zou kunnen betekenen. En ze vindt de stimulus die ze vanuit haar primitieve emotionele respons zoekt.

De gevoelens van de analysant zijn nog niet aangepast aan die van de analyticus. Door de magie van het einde van de analyse zijn de gevoelens van de analyticus wel aangepast aan die van de analysant, ze vormen er het antwoord op. Op de angst van de analysant, zelfs al komt die niet aan de oppervlakte in de vrije associatie en ontsnapt ze dus aan de gelijkzwevende aandacht, op die angst antwoordt de analyticus met zijn gevoel van bezorgdheid. Ik voel me bezorgd, het moet zijn dat de analysant ergens angstig is. Even nagaan, en jawel hoor. Op de hem bedreigende gevoelens van de analysant antwoordt de angst van de analyticus. Ik voel me bang. Even nagaan welke snode plannen de analysant tegen mij smeedt, en jawel hoor.

Dit lijkt ons een miskenning van de structuur van de angst zowel langs de kant van de analysant als van de analyticus. De angst van de analyticus heeft minder te maken met de gevoelens van de analysant dan met zijn eigen act of verlangen. De angst van de analysant is maar al te vaak functie van de angst van de analyticus tegenover zijn act : de analysant met zijn angstige acting-out duik in het huwelijksbootje wijst Heimann op haar angst tegenover het verlangen. (193)

2.4. Roger Money-Kyrle : angst van het onbegrip

Inleiding : Heimann

Money-Kyrle neemt een vrij uitzonderlijke plaats in binnen de discussie over tegenoverdracht & angst van de analyticus. Dat is te wijten aan zijn geslacht. Roger is een man. Voor de rest is hij een zich door zijn Kleinisme onderscheidende vertegenwoordiger van het Kleinisme. Sommige lezers weten ongetwijfeld dat hij in die functie het werk van Klein heeft helpen uitgeven. De schakel tussen Money-Kyrle en Klein zou zelfs Heimann zijn.

Inzake de tegenoverdracht heeft hij enerzijds de nog vrij primitieve theoretische inzichten van Heimann in een onvervalst Kleiniaans jargon verder uitgewerkt. Anderzijds kent de techniek van het werken met de tegenoverdracht bij hem ook wel een zekere radicalisering tegenover Heimann. Het artikel van Heimann stamt uit 1949, dat van Money-Kyrle uit 1956. (194)

2.4.1. Normale tegenoverdracht

Het centrale onderscheid bij Money-Kyrle is dat tussen de normale tegenoverdracht en de afwijkingen ervan. Bij Heimann vinden we dat onderscheid nog niet. Zij is nog te veel in de wolken over de pas ontdekte mogelijkheden van die tegenoverdracht.

Bevredigend ouderschap

Normale tegenoverdracht, voor Money-Kyrle is dat simpelweg de bepaling van de analytische positie. Waarom neemt iemand de analytische positie in, positie bepaald als een volgehouden bezorgdheid voor het welzijn van de analysant. Dit geschiedt vanuit een *melange* ('blend') van gesublimeerde seksuele nieuwsgierigheid met de fusie van twee *basisdrijfkrachten* ('drives'), de ouderlijke en de reparatieve. Over de sublimatie van de analyticus zullen we nog de gelegenheid krijgen om ons druk te maken. Over dat ouderlijke hebben we ons reeds verontrust getoond. Gunnen we onszelf en de lezer echter nog geen rust, de gelegenheid is te mooi : het is juist naar aanleiding van Money-Kyrle dat Lacan het analytisch ouderschap op de korrel neemt.

Over die reparatieve 'drive' willen én kunnen we het hier niet hebben : reparatie of herstel is één der Kleiniaanse sleutelbegrippen, die dus een hele uitleg aan vooronderstellingen vereist. Met het dwangneurotische *ongedaan ma-*

ken ('Ungeschehen machen') van de betekenaar heeft het in haar visie alleszins geen uitstaans. De Moeder als eerste reële Ander zou, door mijn bijtlust of agressie, aan volledigheid ingeboet hebben. Ik probeer haar dus te herstellen, bijvoorbeeld door zieken te verzorgen. Kleins klinisch genie heeft hier, vanuit de prilste infantiele fantasieën, inderdaad een structureel gegeven beet. Het verschil met Lacan is echter wel dat ze dit gemis van de moeder als reële Ander louter binnen het imaginaire beschouwt (oorzaak in het kind) en niet binnen het symbolische (oorzaak in de Ander). De analyticus maakt via zijn analyse het gemis van de Moeder ongedaan. Anderzijds drijft hem ook een ouderlijke, zeg maar moederlijke kracht. Moeder zijn dus om het moederlijk gemis ongedaan te maken. Dat moederlijke vinden we bij Money-Kyrle weliswaar nergens zo expliciet benadrukt. Het is echter wel het waarmerk van het ware Kleinisme. Dat het ouderlijke het moederlijke is, spreekt vanzelf binnen de naturalistische ideologie waaraan het Kleinisme ondanks al zijn klinische verdiensten uiteindelijk toch verkleefd blijft. De vaderfunctie is immers een betekenaar en dus, en dit is het hemelsbreed verschil met Lacan, slechts secundair.

Voor Money-Kyrle is de ouderlijke analyticus bezorgd om het onbewuste kind, om het onbewuste als het kind in de analysant. Slechts in de mate dat de analyticus het eigen reeds geanalyseerde onbewuste of zichzelf als kind, in de analysant onderkent, slechts in die mate kan hij analyseren. En dat is dan de normale tegenoverdracht.

Voor Lacan is dat ouderlijke van de analyse een schandaal. Het is echter moeilijk te vermijden, elke analyticus neigt ernaar. Het probleem is dan wel dat het zeer moeilijk wordt om nog zinnig over overdracht te spreken. Tegenover een "ouder" heeft men geen andere mogelijkheid dan weer te vervallen in zijn daaraan onaangepaste kinderlijkheid. Dergelijke ouder, hoe goed en analytisch verlicht ook, laat niet toe de verhouding van het subject tot zijn ouderfiguren, dit wil zeggen het Oedipuscomplex, volledig te analyseren en te vernietigen. Men komt hoogstens tot een uitzuivering van die herhalingsdwang, tot een toespitsing van de impasse in relatie tot ouderfiguren.

Analyse is dus geen kwestie van goede opvoeding of waardig ouderschap. Elke opvoeding, elk ouderschap is gedoemd om te falen. Er is een onmogelijke verhouding tussen ouder en kind. We herinneren eraan dat we het hier in principe enkel hebben over de moeder : hoe natuurlijk en goed ook, ze faalt in die opvoeding. Remedie daarvoor verschaft in eerste instantie de onnatuurlijke, symbolische Naam-des-Vaders. Maar ook die slaagt er uiteindelijk niet in om het kind op te voeden.

Imaginaire Moeder : Authentickelingen met hun tegenoverdracht, die daarvan de impasses niet onderkennen, hoewel ze uiteindelijk toch vaak op de vaderlijke meesterbetekenaar moeten beroep doen. Symbolische Vader :

Freud die daarvan wel de impasses onderkent, namelijk de uitgezuiverde herhalingsdwang, en zich op weg begeeft naar een Jenseits daarvan. Analyticus : Lacan met zijn analyticus op de plaats van de schijn van het object (a), met de analytische act die geen opvoeding meer zou zijn.

In de redenering van het analytisch ouderschap schuilt tenslotte nog een paradox. Ze benadrukken graag dat de overdracht van hun analysant hem de realiteit van de analytische situatie doet miskennen. In zijn neurose, en nu ook in zijn analyse, in zijn overdracht dus, maakt hij iedereen tot een ouderlijk figuur. En ongelijk kunnen we hun pupillen, wat betreft de analytische situatie, toch echt niet geven : worden zij daar immers niet geconfronteerd met een monument van ouderlijke realiteit.

Bevredigend begrip

Moederlijke bezorgdheid en de nood aan herstel zijn drijfkrachten achter de normale tegenoverdracht. Het proces van die normale tegenoverdracht wordt, binnen het Kleiniaans jargon, geconceptualiseerd als een vlotte oscillatie tussen introjectie en projectied. Beide mechanismen zijn elkaars imaginaire complementen. De analyticus introjecteert (of identificeert zich met) het onbewuste dat de analysant in hem projecteert. Dat geïntrojecteerde onbewuste van de analysant wordt dan op de innerlijk voorbijdefilerende sjablonen van het onbewuste van de analyticus gematcht. De analyticus kent zijn pappenheimers. Als hij bij zichzelf een identieke onbewuste Gestalt vindt, die van de analysant dus kan thuis brengen, projecteert hij die laatste op uitgezuiverde wijze terug in de analysant. Dat is dan de interpretatie. Begrip en, van daaruit, interpretatie van het onbewuste van de analysant zijn altijd een kwestie van kennis van het eigen onbewuste. In de normale tegenoverdracht blijft het proces van introjectie en terug projecteren van het onbewuste van de analysant aan de gang. De analyticus begrijpt en dat bevredigt hem.

Wij verstoren dat bevredigend begrip van de tegenoverdracht met Lacans waarschuwing : *hoedt U ervoor om te begrijpen* (vanuit Uzelf). Dat is zijn versie van de gelijkzwevende aandacht als voorwaarde opdat de analyticus de betekenaars van de analysant niet zou verdringen.

2.4.2. Afwijkingen van de normale tegenoverdracht

Angst van het onbegrip

Plots begrijpt de analyticus niet meer. En volgens Money-Kyrle wordt hij dan angstig. Hoe strenger het superego van de analyticus, hoe groter de angst tegenover het eigen onbegrip. Angst doet het begrip nog meer dalen, vandaar

meer angst, etc. Vicieuze cirkel van de afwijking van het normale en bevredigende tegenoverdrachtsgevoel.

'Carry over'

We detailleren die afwijking in termen van introjectie en projectie. De analysant projecteert zijn onbewuste in de analyticus. Bij introjectie daarvan slaagt deze er echter niet in om een daaraan beantwoordende Gestalt uit zichzelf op te diepen. Die projectie van de analysant lijkt immers te zeer op een Gestalt die de analyticus bij zichzelf niet onder ogen durft te zien. Kleiniaans gesproken : het slecht object van de analysant beantwoordt aan zijn eigen slecht object. Waar de analyticus dit niet meer terug naar buiten geprojecteerd krijgt, daar overvalt hem een Ueber-Ich schuld & angst tegenover het eigen onbegrip. Lukt die projectie wel, dan richt zich de angst op de onbegrijpelijke patiënt. De analyticus is dan zijn intuïtie kwijt, interpretaties baseren zich nog enkel op steriele theoretische kennis. En de niet bevredigde ouderlijke & reparatieve tendensen uiten zich als liefde of haat (of onwetendheid) tegenover de analysant.

Thans het stichtend voorbeeld van Money-Kyrle. Op een gegeven moment zit deze met een onbegrepen projectie of het slecht object van zijn patiënt opgezadeld.

Een courante week-end ervaring voor de analyticus is de zogenaamde 'carry over'. De woordenboekdefinitie daarvan : rescontre; tot heden/tot later uitgestelde aangelegenheid/materie; overgehouden/aangehouden artikel/voorraad. Rescontre is een vakterm in de termijnhandel : verrekening op een vooraf bepaald tijdstip van dan aanwezige schulden en vorderingen met betrekking tot het verschil; periode waarover de termijnhandel loopt; dag waarop de afrekening plaats vindt. We zagen bijvoorbeeld dat Tower te kampen had met een carry over. Haar klinische, analytische definitie daarvan : affecten die blijven nazinderen in de analyticus als antwoord, als aansluitend op een analytische sessie.

En haar voorbeeld van 'carry over' : angstige, zelfs quasi-masochistische verantwoordelijkheidsgevoelens tengevolge van de nauwlettende, sadistische aanpak van haar analysant. Zo presenteert deze haar de rekening voor haar miskenning van de ware aard van zijn verlangen. Een ander voorbeeld van 'carry over' vinden we thans bij Money-Kyrle. Deze wordt, tegen het einde van een sessie, gebracht in eenzelfde toestand van angst (grenzend aan depersonalisatie), waarvan de analysant aan het begin van de sessie blijk had gegeven. Daartussen waren zijn erg onzekere interpretaties stuk voor stuk verworpen geworden door een alsmaar woedender wordende en meer eisende analysant. De angst of depersonalisatie is dus van de analysant op zijn analyticus overgeslagen. En deze laatste blijft ze met zich meedragen buiten de

analyse. Daarvan was Money-Kyrle zich slechts achteraf bewust geworden. Afwijking van de normale tegenoverdracht : daardoor slaagt hij er niet in om de analysant te begrijpen, om die geïntrojecteerde analysant terug naar buiten te projecteren; hij blijft dus zitten met een Ueber-Ich angst.

Jubel

Welke is de remedie. Op het moment dat onze analyticus de eigen angst onderkent als deze van de analysant, zegt hij als het ware de opluchting van het terug projecteren aan den lijve gewaar te worden. Tegengesteld aan Tower en Heimann volstaat dat voor hem niet. Ook de analysant moet delen in die opluchting. De interpretatie doet het niet meer. Daarom gaat hij, net als Little, over tot de bekentenis van wat analysant hem heeft aangedaan : "door jouw eisen en jouw verwerping van al mijn tegemoetkomingen daaraan, heb jij bij mij dezelfde angst gewekt als jouw vader bij jou met hetzelfde procédé placht te doen."

Dat lucht inderdaad de analysant op, hij geniet ervan, 'quiet and thoughtfull'. Lacan, die de vertaling van enige termen van Money-Kyrle wel wat forceert, ziet de analysant heel wat enthousiaster reageren : 'une jubilation évidente'. Proberen we te begrijpen waarom Lacan die jubel erbij haalt. Jubel is het narcistisch affect bij uitstek : imaginair genot van het tot stand komen van de eenheid van het ik, via het op zich nemen van de Gestalt van het spiegelbeeld. Bij elke geslaagde herhaling van die miskenning barst het triomfantelijke ik in luide jubel uit. Analyticus en analysant genieten samen van het herstel van de imaginaire relatie van overdracht en tegenoverdracht, genieten van de vermijding van het object (a). (195)

2.5. Michael (en Alice) Balint : stijl & analyticus van de analyticus als angstwerende Derde

Inleiding : (& Alice)

Thans het oudste artikel uit onze collectie, uit 1939. De auteur ervan, Michael Balint, geniet tot in bredere kringen een solide reputatie als één der oorspronkelijkste en meest illustere autoriteiten uit de Britse psychoanalyse. Mogen we er, na ons loflied op de analytica, belang aan hechten dat deze autoriteit, juist wanneer hij het over de tegenoverdracht heeft, blijkbaar de medewerking van zijn vrouw Alice Balint niet kan ontberen. (196)

2.5.1. 'Two bodies psychology' & tegenoverdracht

We zijn te weinig vertrouwd met het gehele complex van Michaels oeuvre om in zijn artikel over de tegenoverdracht de vinger te kunnen leggen op de specifiek invloed van Alice. Vanuit Lacans kritieken op dat oeuvre zijn we er echter wel in voldoende mate mee vertrouwd geraakt om te begrijpen dat dit artikel, als geheel, zeker niet uit de toon valt. Over Balint veroorloven we ons een kleine uitweiding, vooraleer bij zijn visie op de tegenoverdracht te belanden. Welke kan volgens Lacan de plaats zijn van de tegenoverdracht in Balints theorie.

In zijn Sém. I zowel als in zijn programmatische "Fonction et champ de la parole et du langage", allebei uit 1953, heeft Lacan zich uitvoerig ingelaten met het werk van Balint. Ongetwijfeld leek vriend Michael hem een voldoende beslagen sparring-partner om hem toe te laten zijn pas ontloken inzichten over het symbolische aan punch te laten winnen. Na een tastende en zelfs als liefkozing ogende studieronde blijkt Lacan vriend Michael toch al een aantal rake meppen verkocht te hebben.

Hij prijst Balint omwille van zijn nieuwe conceptie van de analyse als intermenselijke relatie. Is de analyticus immers ook niet een mens zoals zijn analysant. Beiden werken wederzijds op mekaar in. De term die het best die relatie typeert, ontleent Lacan met Balint aan Rickmann : 'two bodies psychology'. Uit Lacans al te grote opgetogenheid over die term blijkt de ironie van zijn lofprijzingen : zelf had hij geen gelukkiger term kunnen verzinnen om Balints beperking samen te vatten. De intermenselijke relatie blijft bij Balint & Co. louter op het imaginaire nivo van het ego en de kleine ander; het veld van de Ander en de functie van het woord worden verwaarloosd. Het spreken is er enkel een functie van het ik en het woord slechts van belang als uitdrukking van het vooronderstelde betekende der beleving.

Die verwaarlozing van de *taal* ('langage') en het *spreken* ('parole') is voor Lacan het geheim der veranderingen van doel en techniek in de moderne analyse (waaronder Balint) tegenover Freud. Modern in Lacans analyse uit 1953, maar afgezien van Lacan is de psychoanalyse nog altijd even modern gebleven. Drie oriëntaties onderscheiden zich. Het belang dat men vanuit de kinderanalyse is gaan hechten aan preverbale fantasma's en hun projectie, leidt vooreerst tot een pedagogische, moederlijke analyse. Vanuit de toepassing in het veld der psychosen en onder de invloed van dierpsychologie en fenomenologie, rukt men vervolgens de mythe van de aangepaste, genitale objectrelatie centraal. Objectrelatie die bereikbaar is langs de weg van de natuurlijke rijping. En natuurlijk, bij ongeval op die weg, ook door de hulp van de toe-

vallig langs trekkende Barmhartige Samaritaan die de analyticus is. De derde moderne strekking belangt ons hier het meest aan : de theoretici van de tegenoverdracht.

Dat concept van de tegenoverdracht wil een antwoord geven op het probleem van de analytische vorming na Freud. Wanneer kan men zeggen dat de didactische analyse ten einde is. Vanuit de twee vorige oriëntaties is het antwoord daarop nooit echt technisch formuleerbaar : als het kind of de berooide reiziger in de analysant de moeder of de Barmhartige Samaritaan in de analyticus wekt. Hier lijkt dat antwoord al een stuk minder moralistisch : als men kan werken met de eigen tegenoverdracht gewekt door de overdracht van de analysant, dan is men analyticus. In die dialoog van overdracht (vraag) en tegenoverdracht (antwoord) vindt de 'two bodies psychology' haar meest voleinde formulering. De analyticus is gevoelig voor de gevoelens van zijn analysant.

De analytische positie waarin die belangstelling voor de tegenoverdracht uitmondt, is volgens Lacan het dialectisch meesterschap over de taal : de analyticus weet wat hij zegt. Dit is een gemene noemer voor zowel de conformistische als authentieke positie. De eersten proberen hun gevoelens te verzwijgen, de tweeden proberen hun gevoelens te verwoorden. Woorden, worden ze de analysant onthouden of wordt hij ermee bestookt, hebben enkel een functie als expressie van het vooronderstelde betekende der gevoelens. Onze Authentiekelingen weet Lacan nog te waarschuwen dat, door hun verwaarlozing van het spreken van de analysant, hun ongeremde subjectiviteit de analysant bloot stelt aan de suggestieve kracht van hun woorden.

2.5.2. Stijl & didacticus

Balints visie op tegenoverdracht kadert dus in een 'two bodies psychology' of een verwaarlozing van het symbolische. Gaan we nu even concreet na hoe Balint, ondanks die principiële beperking tot het imaginaire, inzake de tegenoverdracht toch tot een interessante probleemstelling komt. Probleemstelling die we tot nog toe nergens als dusdanig aantroffen, en die eens te meer wijst op de noodzaak van een derde referentiepunt buiten de imaginaire relatie tussen de vraag in de overdracht van de analysant en de tegenoverdracht als antwoord van de analyticus daarop.

Balint start in elk geval weer met een pleidooi voor een 'two bodies psychology'. Er kan eenzijdige overdracht zijn op onbezielde voorwerpen, op de analyticus als spiegel. Doch wat bezielt die analyticus om zich tot dat spiegelspel te lenen. Vanuit welke overdracht gaat hij zich zo passief en onbezield en neutraal gedragen. We kunnen die overdracht, die bezieling als het

ware reconstrueren vanuit de wijze waarop die neutraliteit, die onbezieldheid onvermijdelijk wordt doorbroken.

De analytische setting draagt in al haar elementen de stempel van de individuele smaak of, vaker, gebrek aan smaak van de particuliere analyticus : sofa, kussen op de sofa, hoofddoekje op het kussen op de sofa, stoel, einde van de sessie, betaling, wachtkamer, telefoon, etc. Zelfs in de meest steriele ritualisering van al die aspecten verraadt de analyticus nog zijn subjectieve positie, wordt deze nog op de analysant overgedragen. Hetzelfde geldt voor de technische attitude van de analyticus in verband met de interpretatie. Ook daar laat hij zich kennen, draagt hij iets over vanuit het wat, het hoe en het wanneer ervan.

Elke analyticus lijkt een hoogst individuele stijl te cultiveren, elk lijkt verre van een onbezielde spiegel te zijn. Merkwaardig, volgens Balint, en dit lijkt ons zijn belangrijkste inzicht, is echter dat alle leerlingen in wezen trouw blijven aan de stijl van hun didacticus in verband met setting en interpretatie. Die individuele stijl is dus de stijl van de didacticus. De overdracht van de analysant wordt op eenzelfde wijze uitgelokt, aan de gang gehouden en opgevangen als men tijdens de eigen analyse vanwege de didacticus ervaren heeft. Men analyseert vanuit een identificatie met de eigen didacticus. Dit is het conformisme.

Authenticiteit is een andere oplossing voor de overdracht op de eigen didacticus. Het einde van de kuur is in dit geval een hysterische acting-out, waarbij men afstand neemt van zijn didacticus, hem eens gaat voortonen hoe het wel moet.

Voor beide posities echter blijft datgene wat men naar de analysant toe overdraagt, blijft de specifieke vorm van tegenoverdracht waarmee men de overdracht van de analysant wekt & beantwoordt, een regulering van de overdracht van de analyticus op zijn didacticus : conformistische identificatie of authentieke acting-out.

Via zijn individuele stijl van tegenoverdracht op zijn analysant haalt de analyticus zijn eigen didacticus in zijn analyses binnen. Die didacticus fungeert voor de analyticus als ik-ideaal. Dit is een symbolische referentie waarzonder zijn imaginaire relatie tot de analysant als ideale ik niet mogelijk zou zijn. Balint beseft de noodzaak van dat derde punt, doch kiest het op zulke wijze dat het de imaginaire relatie beveiligt. De angstwekkende opening daarvan is voor Lacan slechts mogelijk via de functie van het woord, die zowel analysant als analyticus overstijgt.

Luciede is tenslotte nog Balints besef dat analytici ondereen veel meer last hebben van de verschillen in individuele stijl of tegenoverdracht, dan analysanten. De "matig gestoorde" analysant maakt bij elk van die stijlen even veel kans op genezing. Statistieken moeten dat bewijzen. Matig gestoord : Balint

reserveert blijkbaar ook al enige ruimte voor het werken met de tegenoverdracht in zwaardere gevallen die men ongeveer ten dien tijde voor het eerst als borderline begon te onderscheiden.

De onverdraagzaamheid der analytici tegenover elkaars individuele tegenoverdrachtsstijl wijt Balint aan het narcisme der kleine verschillen. Balint alludeert daarin echter niet meer op de functie van de didacticus, doch beschouwt dat racistisch narcisme enkel als een emotionele uitlaatklep waardoor de analyticus zich in staat stelt om zijn spiegelende functie te optimaliseren. Hoeveel van de persoonlijkheid of onbewuste hij daarbij inzet, is in feite van geen belang voor de (matig gestoorde) analysant. Deze heeft enkel behoefte aan een analyticus die zijn onbewuste op niet vertekende wijze spiegelt.

De analysant heeft nood aan een spiegel. Om die spiegel te kunnen spelen, heeft de analyticus nood aan de narcistisch-emotionele uitlaatklep van zijn individuele stijl. Sterker dan Balint zelf hebben wij willen benadrukken dat dit laatste eigenlijk de angstige nood is van de analyticus aan zijn eigen analyticus, bij zijn eenzame confrontatie met de analytische act.

2.6. Donald W. Winnicott : zijn Haat & haar Bewondering

Inleiding : Winnicott de Laatste

Er kan niet beweerd dat de tegenoverdrachtsproblematiek in de Britse psychoanalyse is doodgezwegen. Elke Britse analyticus die zichzelf respecteert, en bovendien het zeldzame geluk smaakt van ook door een aantal andere analytici gerespecteerd te worden, heeft zo zijn eigen idee over de tegenoverdracht. We lieten reeds Heimann en Money-Kyrle aan het woord, in hun ijverige pogingen om Kleins verzuim goed te maken. De beroemde Balint kwam zelf aan het woord. Enkel de alombekende Winnicott leek nog te ontbreken. Zou Lacan misschien vergeten zijn van met deze laatste vriend af te rekenen.

Nadat het in zijn onderwijs een tijdlang stil was gebleven rond de tegenoverdracht, zal Lacan er een laatste keer op terug keren, in zijn Sém. XV over de analytische act (1967-1968). En dan ten koste van Winnicott. Net als Balint wordt Winnicott door Lacan zeer geacht. Onder ander omwille van zijn theorie over het *transitioneel object*. Daarover kunnen we het hier niet hebben, enkel tegenoverdracht & angst van de analyticus interesseren ons.

2.6.1. Van psychose ...

Objectieve gevoelens van haat

Dat Lacan pas eind 1967 zijn kritieken op de tegenoverdrachtstheorie van Winnicott los laat, en dan nog op wat, naar onze bescheiden mening, een vrij onbeduidend artikel is van Winnicott uit 1960, dat verwondert ons. In 1949 had Winnicott immers een uiterst betekenisvol en zelfs geruchtmakend artikel over de tegenoverdracht gepleegd. Dit monument ontbreekt in geen enkel overzicht van de tegenoverdrachtstheorieën. Een eerste reden waarom U het hier ook vindt als eerste artikel uit onze collectie dat zich niet op een aanbeveling van Lacan kan beroepen. (197) Andere redenen waarom we er niet omheen kunnen, mogen misschien de volgende zijn. Dat er een affect of gevoelen centraal staat, dat tot nog toe onvermeld is gebleven : namelijk de haat van de analyticus, en dat in relatie tot zijn angst. Ook beperkt Winnicott zich in 1949 nog éénduidig tot die tegenoverdrachtshaat en -angst in de analyse van psychotici en moeilijke kinderen. Later heeft men, en ook Winnicott zelf zoals we zullen zien, die tegenoverdrachtstechniek immers willen exporteren naar het veld der "normale" analysanten. Waarbij men echter wel bij de borderline bleef steken. Een beetje zoals bij Little dus. Andere redens moeten nog uit de thans volgende bespreking blijken.

Inherent, aldus Winnicott, vormt de analyse van de psychoticus een grotere emotionele belasting voor de analyticus dan die van de neuroticus. De ambivalentie laat er zich schrijnender gevoelen : hoezeer je ook tracht je psychotische evenmaaste lief te hebben, haat & vrees halen het uiteindelijk. Het is nu zaak dat de analyticus die haat, want daar heeft Winnicott het voornamelijk over, niet gaat ontkennen, in zoverre die haat objectief gerechtvaardigd is door het gedrag van de patiënt. Dat is een maatregel van emotionele hygiëne, die vermijdt dat de analyticus zich te ongepasten tijde in zijn haat jegens die psychotische patiënt laat gaan. Het is wachten op de gepaste tijd om de patiënt daarmee een unieke mogelijkheid tot realiteitstoetsing aan de hand te doen. *Als de patiënt objectieve of gerechtvaardigde haat zoekt, moet hij in staat zijn die te bereiken, anders voelt hij niet dat hij ook objectieve liefde kan bereiken. Het lijkt ernaar dat hij enkel na gehaat te zijn geworden, kan geloven in geliefd zijn.*

In principe deelt de analyticus de psychoticus zijn haat niet mede. Hij moet die voor zich houden, en de ondankbare taak op zich laden van die patiënt te beminnen zonder wederkerigheid. Pas in die staat van liefde kan de analyticus het uur der openbaring van zijn haat tegenover zijn patiënt gaan verbeiden. *Het was inderdaad een prachtige dag voor mij (veel later) toen ik hem*

waarachtig kon zeggen dat ik en zijn vrienden hem afstotend hadden gevonden, maar dat hij voor ons te ziek was geweest om hem dat te laten weten. Dat was ook een belangrijke dag voor hem, een verschrikkelijke vooruitgang in zijn realiteitsaanpassing.

Zij die niet veel spreekt maar alles in haar hart bewaart, zelfs haar haat voor haar kind, we kennen Haar : de Moeder der Smarten. Achttien redenen somt Winnicott op voor Haar haat, zelfs tegenover een goddelijk kind van het mannelijk geslacht. Die redenen variëren van structureel (het is niet het kind van haar vader, het is niet magisch verwekt, rivaliteit met haar moeder, kortom het bevredigt haar penisnijd niet) tot accidenteel (het kakt op haar, het bijt in haar tepels). De moeder haat dus haar kind aleer dit haar kan haten, het pijnigt de moeder enkel uit rusteloze liefde. Moederschap is het verbijten van de haat jegens dat kind, in een wiegelied of een verhaaltje voor het slapen gaan : van het zandmannetje dat zand in kinderoogjes strooit.

Dat is echter slechts zo in een eerste fase van de analyse. Als de genade op de analysant rust, zal het kind in hem groeien en toenemen in krachten. Het wordt vervuld van wijsheid. De rusteloze babyliefde, die ondertussen rustig als haat kan bestempeld, moet van dan af ook met haat beantwoord. Dat is realistisch. Op het moment dat de analyticus zijn analysant diets maakt wat hij, in zijn moederlijke liefde, door zijn schuld te lijden heeft gehad en dat hij hem daarom zelfs als baby heeft gehaat, op dat moment is de analyticus echter Moeder af. Dat lijkt ons toch de geest waarin Winnicotts mariale analyse eindigt.

"Er zijn gedroomde angsten, werkelijker ..."

We moeten het tenslotte nog even hebben over de tegenoverdrachtsangst bij Winnicott. Zijn eerste artikel gaat eigenlijk over de haat van de analyticus als de ene zijde van de ambivalentie, de andere uiteraard zijn liefde zijnde. In zijn tekst gaat die haat vaak gepaard met angst. Emotionele spanning of belasting, dat is de gemene noemer daarvoor. De angst van de analyticus lijkt niet vanuit een specifieke theorie daarover aan bod te komen, ze vaart mee in het kielzog van de theorie over de moederlijke haat als primair affect. Angst als antwoord op die niet onderkende haat misschien.

Beoordeling daarvan wordt er niet gemakkelijker op waar Winnicott zich, in zijn klinisch voorbeeld, via een droom bewust wordt van zijn tegenoverdrachtsangst. Dergelijke droom noemt hij een genezende droom. In de beste Eriksoniaanse tradities markeert deze een stadium in de emotionele ontwikkeling van de analyticus. Ook in die droom kunnen we, met uitzondering van het laatste element S_1, de discourssequens volgen : $S_2 \longrightarrow (a) \longrightarrow \not S \longrightarrow ?$ Aan het einde van het eerste deel van de droom, op de plaats van het object (a), plaatst Winnicott zijn gewone castratie-angst vanuit de analyse van

neurotische analysanten (zijn hand valt). Op het einde van het tweede deel van de droom kent hij een nieuwe, veel ergere angst. Deze nieuwe angst stamt vanuit de analyse van een psychotica die haar lichaam ontkent (hij mist de rechterhelft van zijn lichaam). Vanuit onze discourssequens missen wij op het einde van die droom de afsluitende meesterbetekenaar S_1. Misschien is dat inderdaad een definitie van de psychotische angst aan gene zijde van de castratie-angst.

Winnicott kent weliswaar geen diagnostische waarde toe aan zijn zelf geanalyseerde droomangsten, doch lijkt er ons niet ver van verwijderd. Onze stelling : men kan nooit een diagnose stellen op basis van de imaginaire inhouden van dromen (beelden, thema's, affecten) of andere onbewuste formaties. Dat kan enkel op basis van de wijze waarop die imaginaire inhouden in de overdracht worden gebracht, gesymboliseerd worden in het veld van de Ander. Ook de inhouden van de onbewuste formaties van de analyticus komt geen diagnostische waarde toe voor zijn eigen pathologie. Laat staan voor die van zijn analysant.

Authenticiteit van de authenticiteit

We zijn erg karig gebleven met kritisch commentaar op Winnicotts eerste tekst. Voor waar we cynisch geweest zijn, bidden we zelfs om vergiffenis. Kwatongen zullen beweren dat dit zo is, omdat we voor het eerst ons venijn niet vanachter Lacans brede rug konden uitbraken. Aan aanleidingen daartoe ontbreekt het immers niet.

Met het moederlijke, zelfs mariale van de analytische positie hebben we echter reeds schoon schip gemaakt. De droom van de analyticus zal het later nog moeten ontgelden. Andere belangwekkende, doch reeds door ons besproken tegenoverdrachtsitems duiken in Winnicotts tekst op, zonder dat we ze in onze summiere samenvatting daarvan aan bod wilden laten komen. Bijvoorbeeld het autoanalytisch verlengstuk van de eigen analyse. Daar verliest Winnicott uiteraard een punt voor. Punt bij echter voor zijn visie op het vrouwelijk masochisme van de analytische positie : dat is niet zo natuurlijk, doch uit moederlijke liefde verbeten haat. Bedoeling is uiteindelijk dat men zich uit dit aanvankelijk obligaat masochisme emancipeert.

Maar misschien waardeert de lezer onze uiteindelijke reden om dit eerste artikel van Winnicott zo naakt te presenteren, zo ontdaan van onze gebruikelijke en misschien wel eens gemaniëreerd overkomende Lacaniaanse randcommentaren. We wilden enkel de wilde schoonheid, waarvan het artikel in zijn eenvoud & oprechtheid over het moederschap toch niet gespeend is, zo goed mogelijk tot haar recht laten komen. Dit is de antieke authenticiteit die nog een lach & een traan verdraagt.

2.6.2. ... tot borderline

Het artikel uit 1949 ("Hate in the Counter-transference") kan ook als achtergrond fungeren voor het helaas door ons als lang niet meer zo schoon ervaren artikel uit 1960 ("Counter-transference"). Dat we hier Lacans steun terugvinden vergemakkelijkt voor ons echter niet meteen de zaak. Zijn commentaar op dat laatste artikel is Lacaniaanser dan ooit. Zelfs in die mate dat we even te rade dienden te gaan bij een ervaren Lacaniaan : Eric Laurent. Aan hem danken we ook nog een verrassend verband.

De Jungiaan in de zaal

Eerst kort Winnicotts artikel. Het werd gepresenteerd op een symposium over tegenoverdracht van de "British Psychological Society". Dus niet binnen een psychoanalytische vereniging waarvan de leden het goed achten in 't eigen hart te kijken, even voor het slapen gaan, of ze van de morgen tot de avond geen analysant hebben pijn gedaan. Dat verklaart misschien zowel het weinig berouwvol, esoterisch als polemisch karakter van Winnicotts uiteenzetting. Zonder ooit grof te worden, en zelfs binnen een klimaat van typisch Britse camaraderie, is er toch een Jungiaan die het moet ontgelden omwille van zijn nietszeggend jargon. Hoe dit ook zij, die Jungiaan heeft blijkbaar wel uitvoerig Jung zelf geciteerd en daardoor onderscheidt hij zich in de gunstige zin van Winnicott, gezien als deze zegt te zijn door de bedoeling om de term tegenoverdracht zijn oorspronkelijke identiteit terug te bezorgen, kan hij inderdaad bezwaarlijk terugkeren tot Freud. Winnicott voert dan maar het even klassieke als vuile spel op van de Concrete & Rationele Freud versus de Zweverige & Mystieke Jung.

Een fundamentele professionele attitude

De analyse van de analyticus moet hem niet totaal bevrijden van de neurose. Ze moet wel de stabiliteit van zijn karakter en de rijpheid van zijn persoonlijkheid bevorderen, zijn ego versterken. Zo kan hij beter de emotionele spanningen aan, waarin hij gebracht wordt door zijn professionele attitude als analyticus. Die professionele analytische attitude plaatst zich tussen analysant en analyticus, tussen het objectief object en het subjectief object. In principe wordt de analysant enkel met die professionele attitude geconfronteerd en niet met de mens erachter. Achter dat scherm vinden we de eigen kwetsbare menselijkheid waarmee de analyticus contact moet houden. De professionele attitude plaatst zich volgens Winnicott, net als het symbolische, tussen het subjectief object en het objectief object, tussen de analyticus en de

analysant. "Ik ben dus geen intellectualistische analyticus; ik neem die professionele attitude, dat symbool op mij vanuit het contact met mijn gevoelens." Aldus Winnicott.

Een fundamenteel on-analytisch Zelf : de Jungiaan in het hart

Dat is de klassieke situatie waarin de analyticus, met Winnicotts woorden, consistent & objectief is tijdens zijn uur analyse. Hij is er geen redder, leraar, bondgenoot of moralist. Speelt hij dat wel, dan is dat tegenoverdracht. Dan is dat zijn neurose die de integratie van de fundamentele analytische attitude dwarsboomt. In sommige gevallen kan het echter paradoxaal genoeg vanuit analytische overwegingen (en hier zal Lacans kritiek aanknopen) nodig zijn om die professionele analytische attitude te doorbreken. De rol van de analyticus moet variëren naargelang de diagnose van zijn analysanten, hij moet zich aan hun noden aanpassen.

En daar zijn ze weer, de borderlines. Noch neurose, noch psychose, toch nog meer psychose volgens Winnicott. Bijvoorbeeld de "anti-socialen" (psychopathie ?) die onherroepelijk aan de analyse ontsnappen. Ook "regressiebehoeftigen" doorbreken de barrière van de analytische techniek & professionele attitude. Er rest de analyticus hier echter wel een antwoord : een primitiever, directer verhouding met de analysant, een fusie. Dat stelt voordien echter wel een probleem. Winnicott letterlijk in een door Lacan gewraakte passage. *De moeilijkheid is van diagnostische aard, in het ontdekken van de valse persoonlijkheid die het ware doch onrijpe zelf verbergt. Als dat verborgen ware zelf moet ontluiken, zal de patiënt als deel van de behandeling ineenstorten en de analyticus zal in staat moeten zijn om de moeder te spelen tegenover het kind in de patiënt.*

Iets verder kan Winnicott met een gevoel van opluchting vaststellen dat zijn Jungiaanse opponent ijverig zit mee te knikken. En gelijk heeft deze. Freudiaans is Winnicott met zijn Verborgen Ware Zelf immers al lang niet meer.

De functie creëert het orgaan : het Derde Oor en het Zelf

Winnicotts analytisch verantwoord afstappen van de analytische positie, dat is het eerste aangrijpingspunt voor Lacans kritiek. Het tweede, dat daarmee samenhangt, is dat onfreudiaanse Zelf. Die kritieken kaderen in de horreur van de analyticus tegenover zijn act. Psychoanalytische act betekent dat de analyticus niet denkt tijdens de analyse, hij is er geen subject van onbewuste *gedachten* ('Gedanken' uit het latente droommateriaal). De analyticus is dus niet werkzaam als hysterisch of gedeeld subject ($), wel als object (a).

Analytische act, positie van schijn van het object (a), niet subject zijn, niet denken : dat alles beangstigt de analyticus.

Dat mag blijken uit wat Laurent een beroepsziekte van de analyticus noemt. Met het verstrijken der jaren groeit in de analyticus de intieme overtuiging van langsom beter te luisteren. In de doodse serrestilte van het kabinet van dergelijk analyticus kan de aandachtige analysant diens Derde Oor horen groeien. Maar in de Kerk der analytische vereniging barsten deze Luisterdeskundigen van het Derde Oor luide uit in een gezamenlijke lofzang op die Stilte. De lezer heeft ze herkend, het zijn de Conformisten.

Maar ook de Authentiekeling deinst terug voor de analytische act. Ook bij hem groeit een vreemd orgaan op de plaats van het gemis. Niet een Derde Oor dat hem als vermoord zwijgen doet, wel een Zelf waardoor hij spreken moet vanuit de grond van zijn hart. In de kerk der analytische vereniging staat elk van hen echter alleen met zijn getuigenis van zijn groeiend Zelf. Zo doods de Luisteraars binnen de grenzen van de analyse blijven, zo gepassioneerd overschrijden de Zelfverdedigers die grenzen. Bij dezen wordt het forceren van de grenzen van de analyse zelfs een ideologie : van een echte analyse is slechts sprake in de mate dat men er de grenzen van de analyse overschrijdt. Het Ware Zelf neemt met de klassieke analyse geen vrede, kan in die analyse niet volledig Zichzelf zijn. De analyse moet veranderd om dat Ware Zelf zijn kans te geven. Om wiens Zelf gaat het echter. *Wie ziet niet dat er geen ander 'True Self' staat achter die situatie dan Winnicott zelf, die zich daar opstelt als aanwezigheid van de waarheid.* Aldus Lacan.

2.6.3. Little's (tegen)overdracht

Het terechte van Lacans kritiek moet blijken uit het feit dat Winnicott uiteindelijk een analytische positie predikt die diametraal tegenovergesteld is aan de analytische act : totale respons op, of aansprakelijkheid voor de noden van de analysant. 'R', zal de lezer zich niet kunnen weerhouden van te denken, en inderdaad, Little de Eerste duikt hier met name op. Onze laatste, vanuit Lacan besproken tegenoverdrachtsauthentiekeling valt terug op de eerste. Of moet het verband in omgekeerde richting gelegd. Verrassend verband heet dat dan.

Laurent leert ons inderdaad dat Little, het boegbeeld der tegenoverdrachtscultuur, ooit in analyse is geweest bij Winnicott. Haar tweede analyse na een eerste van zeven eerder magere jaren bij Ella Sharpe. Onlangs publiceerde Little een verslag over die analyse met Winnicott, een boek brandend van authenticiteit & waarheidsliefde. We konden er niet de hand op leggen, maar verlaten ons graag op Laurents inzichten. Blijkens Little's analyse zou Winnicott het affect authentifiëren eerder dan het te verifiëren op

zijn oorzaken. Om het met een pastiche op Wilde te zeggen : "Whatever is felt is right. Unfeelingness is the supreme vice". Elk gevoel is goed. De kroon spant echter de beate bewondering bij de ontdekking van het Ware Zelf van analyticus Winnicott : "Dat is nu nog eens iemand". Tot zover Laurent over Winnicott & Little.

In onze Lacaniaanse verwijten aan het adres van Winnicotts tegenoverdrachtstheorie is de term tegenoverdracht niet gevallen. De reden daarvoor hebben we in een ander verband reeds terloops aangehaald. Vlak vóór zijn Sém. XV over de analytische act, waarin Winnicott pas aan bod komt, bij de uitgave van zijn "Ecrits" in 1966, heeft Lacan reeds her en der voetnoten toegevoegd en passages herschreven. Daarin laakt hij de valse consistentie van de tegenoverdrachtsnotie, als alibi waarnaar de horreur tegenover zijn act de analyticus doet grijpen. Tegenoverdracht is louter de overdracht van de analyticus. Toegepast : Little's tegenoverdracht op haar analysanten is haar overdracht op haar didacticus Winnicott.

2.7. Annie Reich : sublimatie zonder angst

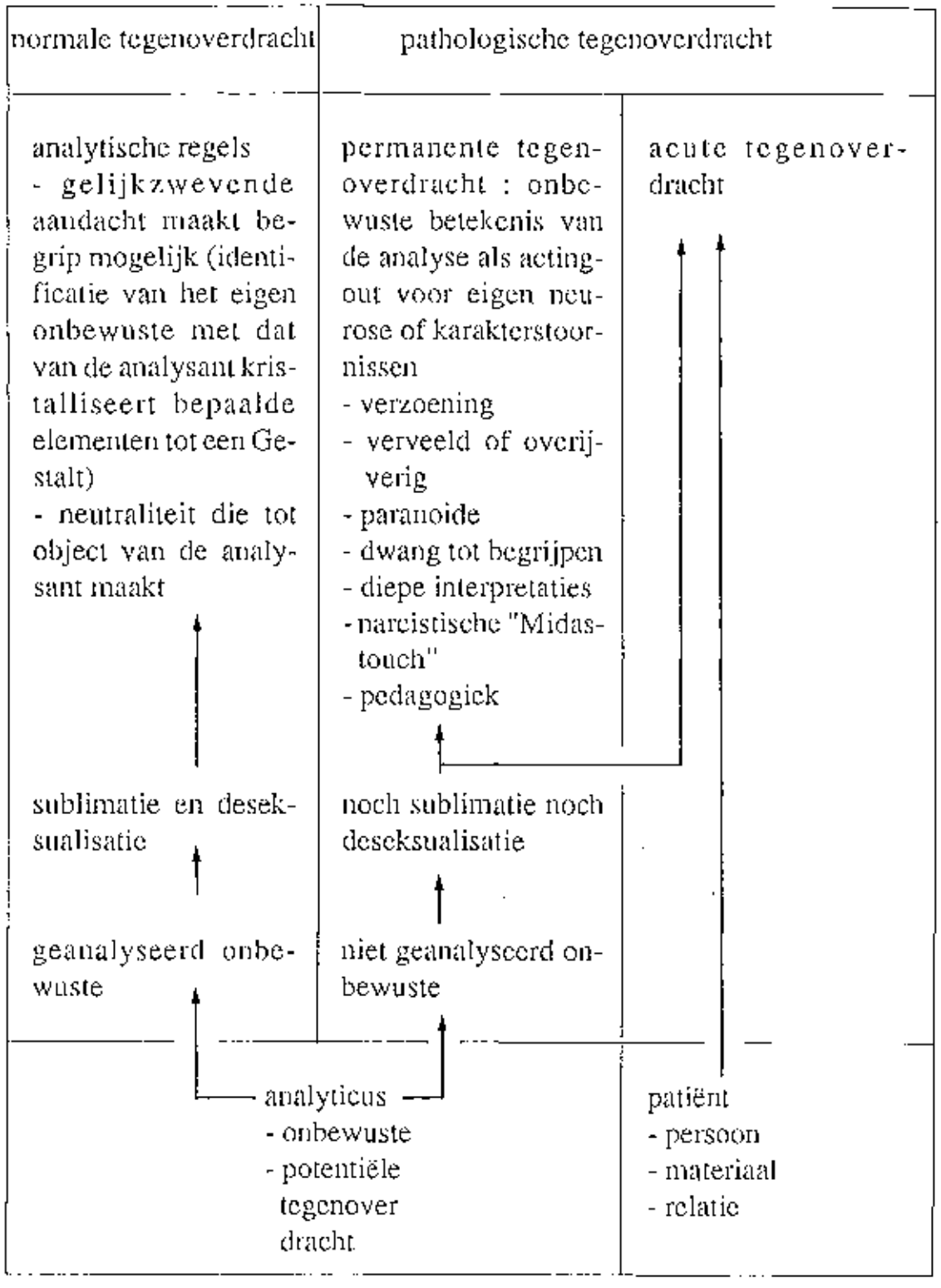
Inleiding : een "Reich" voor een "Little"

Annie Reich, ooit echtgenote van de roemruchte Wilhelm Reich, onderscheidt zich in onze collectie doordat Lacan haar naam slechts bij wijze van lapsus met de tegenoverdracht in verband brengt. In zijn Sém. I heeft hij het verkeerdelijk over Reich in plaats van over Little. Deze metaforische substitutie van een "Reich" voor een "Little", van rijk en overvloedig voor klein, weinig, gemeen, kleinzielig, deze metafoor maakt hij één decade later, in zijn Sém. X over de angst, ongedaan.

Reich wordt door de Authentiekelingen graag beschouwd als een mijlpaal en lichtend voorbeeld inzake de erkenning en hantering van de tegenoverdracht. Vatten we haar bijdrage kort & krachtig samen op zoek naar door ons nog niet voldoende onderkende accenten.

2.7.1. Angst in de vertakkingen van de tegenoverdracht

Het artikel van Reich geeft blijk van een zekere logica. Samenvatting ervan onder de vorm van een boomstructuur doet het dan ook weinig geweld aan, laat het zelfs best tot zijn recht komen. (198)

normale tegenoverdracht
pathologische tegenoverdracht
analytische regels
- gelijkzwevende aandacht maakt begrip mogelijk (identificatie van het eigen onbewuste met dat van de analysant kristalliseert bepaalde elementen tot een Gestalt)
- neutraliteit die tot object van de analysant maakt
permanente tegenoverdracht : onbewuste betekenis van de analyse als acting-out voor eigen neurose of karakterstoornissen
- verzoening
- verveeld of overijverig
- paranoide
- dwang tot begrijpen
- diepe interpretaties
- narcistische "Midas-touch"
- pedagogiek
acute tegenoverdracht
sublimatie en deseksualisatie
noch sublimatie noch deseksualisatie
geanalyseerd onbewuste
niet geanalyseerd onbewuste
analyticus
- onbewuste
- potentiële tegenoverdracht
patiënt
- persoon
- materiaal
- relatie

Figuur 17

We kunnen niet verwachten dat dergelijke schrijfwijze voor zichzelf zou spreken. Enige meta-uitleg dringt zich dus op.

Centraal staat het begrip van de analyticus. Dit steelt op zijn gesublimeerde & gedeseksualiseerde tegenoverdracht. Tegenoverdracht, aldus Reich, is een noodzakelijke voorwaarde van de analyse. Voor het imaginaire karakter van het begrip geldt dezelfde kritiek als in het geval van Money-Kyrle.

Wat de angst betreft, vergenoegen we ons met de vaststelling dat Reich ze enkel situeert langs de kant van de mogelijke onbewuste betekenis van de analyse als acting-out voor de analyticus. Expliciteren doet Reich dit slechts voor twee typische gevallen : de dwang tot begrijpen en de pedagogische aspiraties bij de analyticus. "Ik versta alles" moet een angstwekkende affectuitbarsting bij de analysant voorkomen. Opvoeding vermijdt de angstwekkende angst van de analysant door zijn wensen niet te frustreren doch te vervullen : "gij zult het beter hebben dan mij". Zo bemeestert de analyticus ook de angst voor het zelf passief ondergane, door het zelf actief voor zijn analysant te vermijden.

2.7.2. Analyse als kunst

De normale tegenoverdracht, de correcte analytische positie zou een kwestie zijn van sublimatie. Dat problematisch concept, dat meer vragen stelt dan antwoorden te bieden, hebben we tot nog toe op de achtergrond gehouden. Doch in feite zijn er weinig Authentiekelingen die er niet zijdelings melding van maken. Vanwaar die behoefte.

Ons lijkt die duistere sublimatie vaak als tegengewicht aangewend waar de authenticiteit een al te hysterisch tintje gaat vertonen. Hysterie plus sublimatie, dat is gekend, dat is kunst. De analyticus als kunstenaar. Vanuit die visie zullen dan ook een aantal paradigma's ter begrip van de kunstenaarziel op de analytische positie toegepast worden : regressie in dienst van het ego is er daar één van.

Dergelijke werkwijze houdt een paradox in, zelfs een gevaar. Men probeert de psychoanalytische positie te begrijpen door ze te vergelijken met iets wat door deze psychoanalyse totaal niet begrepen wordt : de kunst. Het concept sublimatie resumeert dat onbegrip. Het gevolg daarvan is onvermijdelijk dat ook de psychoanalyse tot een onuitspreekbare ervaring wordt. De analyse refereert zich dus naar de kunst en de sublimatie om niet met de specificiteit van de eigen act geconfronteerd te worden.

Dat de analyticus zich graag op zijn kleine artistiekerige kantjes, zijn sublimatietjes laat voorstaan, dat is misschien wat Lacan bedoelt met het cult- of zelfs cultuselement waarmee hij eerst zijn analytische professie en later

zijn belijdenissen omgeeft. Wat enkel wijst op zijn niet opgewassen zijn tegen de analytische act.

Brengen we hier, als historisch curiosum, de meest extreme vertegenwoordigster van de analytische positie als sublimatie in herinnering. Barbara Low, waaraan Freud de benaming van het Nirwanaprincipe dankt, schrijft in 1935 een artikel over de psychologische compensaties van de analyticus. (199) De analyticus heeft flink wat instinctuele ontberingen te doorstaan in de analyse. Geen nood echter, de compensatie ligt voor de hand : de kunst van de juiste interpretatie als allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie. *Emotie blaast leven in de dorre beenderen, en dan zien we zoals Adam zag*. Die creatieve, goddelijke act van de analyticus heet ook een 'true sharing'. Van die alchemie die bij alle Authentiekelingen speelt, brengt Money-Kyrle, met zijn introjectie-projectie, de technisch meest geraffineerde conceptualisatie. Low zelf houdt het dus iets primitiever en plastischer. De analyticus viert zijn kunst vooral bot in de bewerking van het materiaal dat hij van de analysant geïntrojecteerd heeft, zodat dat presentabel wordt. *De analyticus nuttigt zijn eigen maal zij aan zij met zijn analysant (...) een coöperatief liefdesfeest (...) baby-analysant maakt kennis met baby-analyticus*. Of daarbij nu de baby opgegeten wordt of de vader blijft onduidelijk. Een artistieke happening is het in elk geval. En met castratie, voegt Low er nog gauw aan toe, heeft het alleszins voor geen van beiden iets te maken.

Voorbeelden van dergelijk artistiek-culinair festijn vormen voor haar de analyses van Ferenczi, Glover en Groddeck. Uiteraard ook Freud met zijn 'freudige' analyse, denken we maar even aan de 'true sharing' van de droge haring die hij de Rattenman offreert.

Dat ze zich daarbij op hun geschriften beroept, brengt ons in herinnering dat het schrijven van de analyticus over de analyse toch nog iets anders is dan het effectief innemen van een analytische positie. Die act van het schrijven lijkt ons inderdaad soms een sublimatoire compensatie. Binnen de analyse zelf is die echter uit den boze. Freud raadt zijn analyticus zelfs expliciet af van te schrijven binnen de sessie. Een verstrooide krabbel mag wel.

En om helemaal te besluiten : de *doorsteek* ('traversée') van het fantasma als einde van de analyse en als voorwaarde voor de analytisch positie, raakt niet aan de sublimatie. In elk geval, Lacan vermeldt dit niet. Fantasma en sublimatie lijken twee aan elkaar wezensvreemde registers. De analytische act laat zich in relatie tot het eerste, de artistieke in relatie tot het tweede definiëren.

2.8. Maxwell Gitelson : angst voor het voorkomen in dromen

Inleiding : toch Gitelson

Ondanks het feit dat Gitelson ons weinig nieuws leert over de angst van de analyticus (in zijn artikel duikt dat affect slechts één keer op en dan nog niet op structureel betekenisvolle wijze), kunnen we hem niet links laten liggen. Vooreerst is hij een autoriteit in de tegenoverdrachtsdiscussie of, breder beschouwd, inzake de opleiding van de analyticus. Erkende autoriteit, en toch onderscheidt hij zich volgens Lacan op gunstige wijze. Een didactische analyse moet volgens Gitelson altijd de motieven analyseren die iemand tot een analytische loopbaan drijven. Het verlangen om te weten bijvoorbeeld, ziet hij, terecht, als een intern obstakel voor de didactische analyse. Dat verlangen is immers het tegendeel van het weten. Erg Lacaniaans van didacticus Gitelson. Eens kijken of dat zo blijft wanneer hij begint over *de emotionele positie van de analyticus in de psychoanalytische situatie*, artikel waar Lacan dus nooit bleef bij stille staan.

Een volgende reden waarom wij niet aan die tekst kunnen voorbijzien, is het feit dat we er een massa aan door ons gelaakte vooronderstellingen en gevolgen van het tegenoverdrachtsconcept in een geïntegreerd geheel vergaard vinden. Een bevestiging.

Tenslotte zal Gitelson ons toelaten van systematischer een gebied af te kammen, waarin we tot nog toe de tegenoverdracht & angst van de analyticus slechts sporadisch lieten vermoeden : de voorafgaande gesprekken aan de analyse. Op dat gebied zullen we tot de reeds vaak aangekondigde dromen van de analyticus komen.

2.8.1. Castratie-angst & dubbelgangersvrees bij de didacticus

Het belang van tegenoverdracht is volgens Gitelson onderkend geworden vanuit de moeilijkheden op twee gebieden : de didactische analyse en de analyse van borderline-karakters & schizofrenie. In het eerste geval zijn er de storende emoties bij de beginneling. In het tweede geval is er de noodzaak van de emoties opdat de analyticus tot een reëel object wordt. Weinig nieuws. We missen enkel de referentie naar de kinderanalyse om de triade van kritische tegenoverdrachtsregio's compleet te maken.

De moties en affecten van de kandidaat-analyticus en van de kersverse analyticus maken hen het innemen van de analytische positie moeilijker tot

onmogelijk maken. Zeker. Maar wat met het affect van de didacticus. De postfreudiaanse analysant, inzoverre hij ook analyticus wil worden, lijkt wezenlijk te verschillen van de genereuze hysterica die zich voor Freud uitsloofde. En als surplus nog zo meegaand was om te genezen ook. De actuele kandidaat-analyticus, ongetwijfeld ook vanuit eenzelfde hysterische structuur, neemt daarentegen geen vrede meer met die genezing. Zijn enige genezing is analyticus worden, zoals zijn analyticus.

Die accentverschuiving van de genesbare, pathologische hysterie van alle tijden naar het postanalytisch fenomeen der ongeneeslijke, structurele hysterie, tekende zich reeds ten tijde van Freud af. Pas met zijn nieuwe antwoord van het analytisch discours kon de hysterie in haar structurele naaktheid verschijnen. Een structuur heeft echter altijd een minimale aankleding van doen, hier de vraag om analyticus te worden. Die accentverschuiving was de reden waarom Freud uiteindelijk ging wanhopen aan de mogelijkheden überhaupt van zijn psychoanalyse. Misschien ten onrechte wat betreft haar therapeutische mogelijkheden. Misschien terecht wat de opleiding tot analyticus betreft. De analytische positie zoals Freud die opvat, faalt om iemand anders ook in die analytische positie te brengen. Als Freudiaans analyticus kan men niet iemand anders tot analyticus maken. Freud heeft dan ook nooit de eigen analyse verplicht gesteld voor de analyticus. Enkel zeer sterk aangeraden. Dat de didactische analyticus zijn analysant niet tot analyticus kon maken, weet Freud aan het castratiecomplex van die analysant : dat is zijn castratie-angst of haar penisnijd tegenover die didacticus. Wij stellen enkel de vraag in hoeverre het castratiecomplex, dit is het angstaffect van de didacticus, daarin ook een rol toekomt.

Een andere benadering van die problematiek is mogelijk vanuit de dubbelgangersvrees. Inzoverre zich de didacticus met zijn analyticus-zijn vereenzelvigt, kan het hem beangstigen dat de analysant zijn plaats inneemt en hem als leeg terzijde schuift. Dit is immers wat gebeurt op het einde van een analyse. Ons nog meer verstoutend zouden we ons binnen dat dubbelgangersparadigma tenslotte nog kunnen afvragen of de bijkomende kwalificatie "didactisch" zijn analytische positie niet een surpluswaarde moet toevoegen, waardoor hij zich kan blijven onderscheiden van diegenen die hem dan toch als analyticus zijn ontsnapt.

2.8.2. Analytische sublimaties

Qua analytische positie situeert Gitelson zich in het sublimatie-paradigma. Intellectuele nieuwsgierigheid, wens om te helpen, empathie : subliem kompas, roer & anker die het zeilschip van het Derde Oor doorheen de stormachtige kanalen van het "emotioneel open systeem" van de analyticus lood-

sen. De zelfanalyse van de analyticus en, in het kielzog daarvan, ook de analyse van de analysant, zij varen er wel bij. Falen echter die sublimaties, dan verliest het Derde Oor het noorden. Het zwalpt. De analyticus klampt zich vast aan zijn overdracht op de analysant die zich vastklampt aan zijn overdracht op de analyticus. Ze verzuipen samen. Niet veel nieuws dus, bijvoorbeeld tegenover Reich.

2.8.3. Overdracht & tegenoverdracht van de analyticus

De analytische situatie zou, volgens Gitelson, een interpersoonlijke relatie zijn, zoals in het Volle Leven, geen andersoortig discours. Ook dat verbaast niet. We herinneren ons Balint.

Analysant met overdrachtsgevoelens op de analyticus-als-geheel; analyticus met overdrachtsgevoelens op de analysant-als-geheel. Complementariteit of intersubjectiviteit : de analyticus moet die realiteit onder ogen zien, doch mag het niet al te complementair of intersubjectief maken. Tot daar de overdracht van de analyticus.

Pas als hij gevoelsmatig reageert op deelaspecten van zijn analysant (diens overdracht, een stuk van zijn materiaal, een reactie van de analysant op hem als persoon), wenst Gitelson over tegenoverdracht in de eigenlijke zin te spreken. Geraakt in een niet geanalyseerde intimiteit, reageert de analyticus, net als een analysant, met een crisisrespons. Vanuit zijn analytische positie lokt die respons onmiddellijk een crisisdefensie uit. De defensie is de eigenlijke tegenoverdracht.

We herinneren eraan dat Tower die eerste respons voor de tegenoverdracht hield, door de defensie daartegen herinnert men zich de tegenoverdracht niet. Dat wil ons zinniger lijken, ware het niet dat zulke discussies ons net iets te sterk neigen naar het zoeken van spijkers op laag water.

2.8.4. Voorafgaandelijk voorkomen in elkanders dromen

Intellectuele nieuwsgierigheid, vermogen tot empathie, wens om te helpen : ingrediënten van een sublieme melange die iemand tot analyticus omtoveren. Afhankelijk van de verhouding van die ingrediënten kan een bepaald type analysanten hem min of meer liggen. Maar soms ligt een bepaald type hem helemaal niet. Omdat de melange van zijn sublimaties daaraan niet is aangepast, wordt hij onbeschermd geconfronteerd met dat type analysant als geheel overdrachtsobject. Het is in ieders belang van dat zo vlug mogelijk aan de weet te komen. Aan dat doel beantwoordt dan ook, in Gitelsons optiek, de 'trial analysis' ofte *proefanalyse*. Dat is Freuds term voor wat bij Lacan

uitgroeit, aan belang wint als de *voorafgaande gesprekken* ('entretiens préliminaires').

Die openingsfase van de analyse, aldus Gitelson, confronteert de analyticus met problemen van sociale integratie, vergelijkbaar met die binnen elke nieuwe interpersoonlijke situatie. Eens te meer, de analytische positie wordt hier niet bepaald als een radicaal andere sociale verhoudingswijze waarvoor de voorafgaande gesprekken dan nagaan of de analyse-vrager daartoe wel in staat is. Het nagaan van de analyseerbaarheid in de proefanalyse betekent voor Gitelson dat hij de integratie-capaciteit of egosterkte van de kandidaat poogt te schatten, zijn mogelijkheid om zich realistisch over de overdracht heen te zetten. Dat is degelijk egoanalytisch geredeneerd.

Dat een té intense en niet voor realisme vatbare overdracht bij een analyse-vrager functie kan zijn van de overdracht van de analyticus op die analysevrager (zo menen wij toch Gitelson te begrijpen), dat is al heel wat eigenzinniger geredeneerd. Waar de onmiddellijke overdracht van de analyticus op die analyse-vrager-als-geheel-object te positief (gevoel van herkenning) of te negatief (unheimlich) is, zal deze laatste niet nalaten van die analyticus een teken te geven. "Uw overdracht, analyticus, dwingt mij tot herhaling van één van mijn vroegere interpersoonlijke situaties; als gij om te beginnen al niet realistisch zijt over mij, hoe zal ik dat ooit kunnen zijn over U". Zo luidt volgens Gitelson de boodschap van de analyse-vrager die op dat moment op onomwonden wijze over zijn analyticus droomt. En dan ben je gezien, aldus de ervaren Gitelson, die droom toont dat je de overdracht te reëel hebt gemaakt. Doorverwijzen dus. Maar ook de analyticus die onverbloemd droomt van de analyse-vrager weze gewaarschuwd.

Analyticus en analyse-vrager : wanneer één van beiden reeds van in den beginne over de ander in zijn realiteit droomt, dan is dat voor Gitelson een tegenindicatie voor het starten van een analyse als een intersubjectieve verhouding. Een voldoende sterk ik laat wel die relatie toe. Het is telkenmale een imaginair criterium dat moet beslissen over het al dan niet aangaan van een imaginaire relatie.

We zullen in ons algemeen besluit zien welke de symbolische criteria zijn om na te gaan of de overdracht van de analysevrager een hysterisering door het analytisch discours verdraagt, of zij de verbreking van de intersubjectiviteit verdraagt. Hier volstaat het vast te stellen dat Lacan dat aanvankelijke wederzijds gedroom niet meteen als tegenindicatie verstaat. De inhoud van de dromen doet de analyticus geen teken, heeft geen boodschapswaarde voor hem.

Hij moet dus niet meteen, zonder de ontwaakte dromer te laten uitspreken, zijn eigen voorkomen in diens dromen begrijpen. Begrijpen van een fenomeen is het op zichzelf betrekken : niet weten wat het verlangen is, doch

wel menen te weten wat voor iedereen gelijkelijk het aangepaste object van verlangen is. Als de analyticus vermeemt dat de analyse-vrager van hem heeft gedroomd, dan verstaat hij dat als een teken. Hij begrijpt dat hij zelf die vrager als liefdesobject heeft genomen (zijn overdracht) en dientengevolge deze hem evenzo (zijn té intense, niet meer realistisch te maken tegenoverdracht).

Tegengesteld daaraan moet de analyticus iemand de vrijheid geven om over de elementen van zijn droom te associëren. Niet begrijpen van de analyticus : in de mate dat hij wel weet wat het verlangen is, doch niet wat die analysant verlangt, kan de analyticus zelf op de plaats van het object van het verlangen gaan staan. (200)

2.8.5. Bekentenis van de eigen fantasmatische realiteit

Om te eindigen nog een idee van de operationalisatie van Gitelsons tegenoverdrachtsvisie. Deze vertoont nog de meeste verwantschap met Little's techniek. Analyseer uw tegenoverdracht en laat ook de analysant daarvan genieten, wanneer zijn tijd daarvoor is gekomen. Als analyticus herwin je er de positie mee van waaruit je de reactie van de analysant daarop kunt analyseren. Uiteindelijke bedoeling moet toch de analyse van de analysant blijven, waarschuwt Gitelson. De analysant leert, vanuit die zelf-revelatie of bekentenis van zijn analyticus, de realiteit van de actuele interpersoonlijke relatie onderscheiden van de overdrachts-tegenoverdrachtssituatie. Ondersteuning van het ego van de analysant gebeurt vanuit de actualiteit der realiteitstoetsing bij zijn analyticus. De analysant wordt pas realistisch via een realistisch analyticus.

Om een analyse te beginnen moet de analyse-vrager reeds enigszins in de realiteit van die analyticus delen. De analyse eindigt als de analysant ten volle in diens realiteit deeltd. Een evenwichtige intersubjectieve relatie is dan tot stand gekomen.

Gedaan het spel der vertekenende en valse overdrachts- en tegenoverdrachtsgevoelens. Wederzijds begrip dank zij een gedeeld fantasma. Inderdaad, die realiteit van de analyticus is zijn fantasma. Om te beginnen moet de analyse-vrager reeds enigszins delen in het fantasma van de analyticus. Via de bekentenis van zijn fantasma neemt de analyticus zijn analysant daarin volledig op.

2.9. Mabel Blake Cohen : gewetensangst en angstsignaal tegenover de dreigende analytische positie

Inleiding : voldoende reden

Als laatste in de galerij der tegenoverdrachtsklassiekers komt Cohen aan bod. Om een aantal redenen beschouwen we haar als een waardige afsluiting van onze historische rondleiding.

Voorcerst is zij een vrouw. En die laten we graag het laatste woord inzake de tegenoverdracht.

Temeer zij als enige, in de titel van haar artikel, expliciet de betekenaar angst koppelt aan die van de tegenoverdracht. (201) De lovenswaardige bedoeling van die koppeling in Cohens bewoordingen. *Wanneer tegenoverdrachtshoudingen en -gedrag zouden beschouwd worden als bepaald door de aanwezigheid van angst in de therapeut, dan zou dit een bruikbaarder operationele definitie kunnen opleveren dan de descriptieve definitie gebaseerd op de identificatie van patronen bij de analyticus stammend uit zijn belangrijke verleden relaties.* We mogen dus verwachten dat Cohen zal toelaten van de angst van de analyticus meer te concretiseren.

Tenslotte laat zij ook toe van in te gaan op het uitermate interessant probleem van de "communicatie van de angst". Die kan beschouwd als een verbindingsschakel tussen ons eerste deel over de angst van de analyticus en het tweede over de angst van de analysant. Maar dat moet de lezer voorlopig nog allemaal erg cryptisch in de oren klinken. Hij mag klaarder taal verwachten.

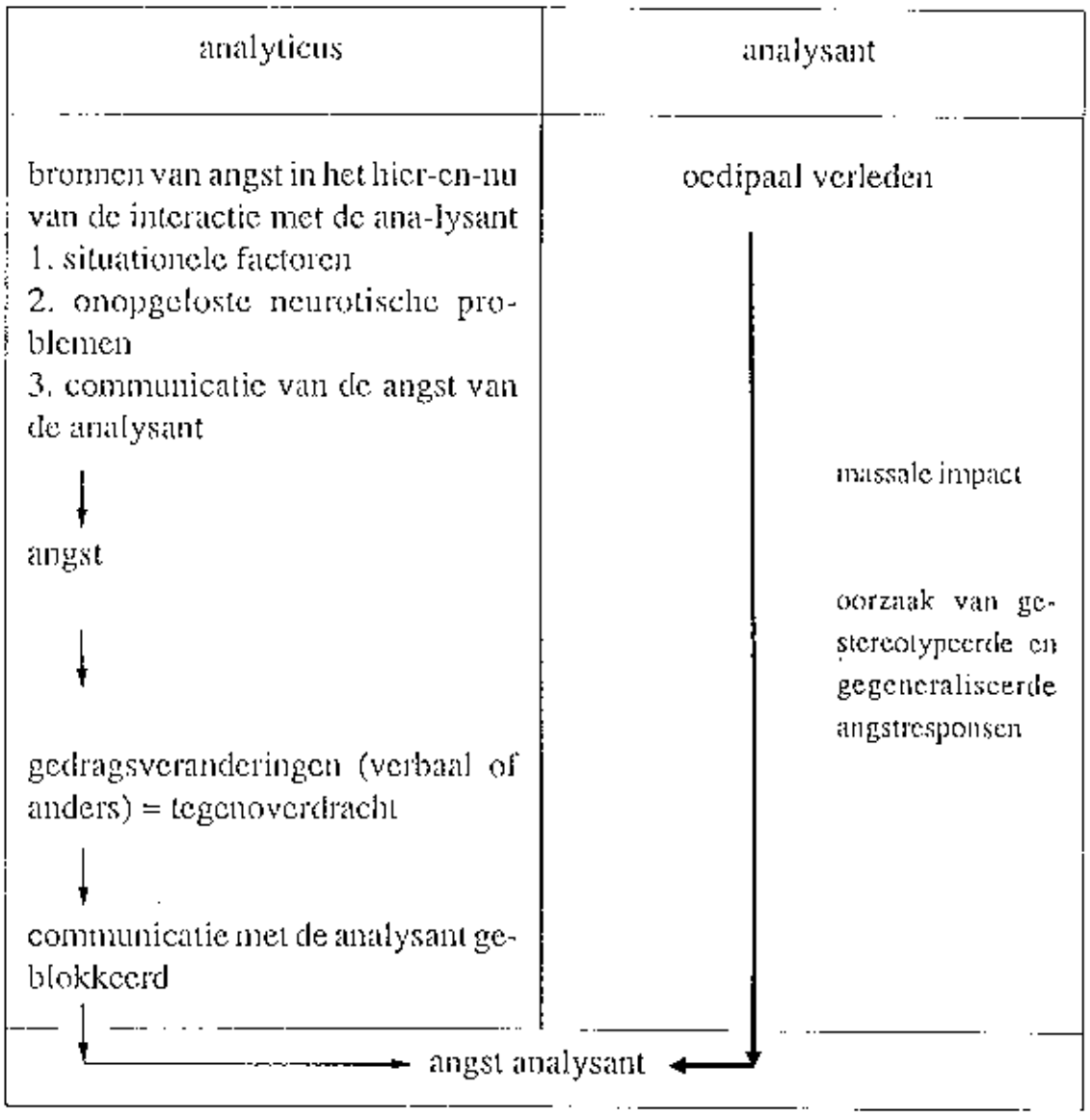
2.9.1. Angst als operationalisatie van de tegenoverdracht

Uit een overzicht van de literatuur over de tegenoverdracht, waarin ongeveer alle door ons aan het woord gelaten auteurs de revue passeren, onthoudt Cohen dat de angst van de analyticus de gemene factor is in alle tegenoverdrachtsreacties. Operationalisatie van de tegenoverdracht moet dan ook via die angst.

Voor Cohen is de analytische situatie een vergelijking met twee onbekenden. Als de analyticus-variabele gekend is, dan kan die vergelijking opgelost en de analysant-variabele bepaald. De angst van de analyticus is het middel om de analyticus-variabele van de tegenoverdracht te bepalen. Van daaruit kan dan de overdracht van de analysant bepaald en opgelost. Diagnose en

analyse dus vanuit de angst van de analyticus. Het middel om de analysant-variabele van de overdracht te bepalen is niet de angst van de analysant : zijn angstresponsen zijn immers eerder gegeneraliseerd & gestereotypeerd, dan verbijzonderd in relatie tot de analyticus. Die angst zegt dus niet zoveel over de overdracht. Het tegendeel is waar voor de analyticus. Aldus Cohen.

Een schema kan een aantal aspecten van de verhouding tussen de angst van analysant en analyticus verduidelijken.

Figuur 18

Als we ons hier verder enkel interesseren voor de angst van de analyticus, dan moeten we daarbij in het achterhoofd houden dat deze enkel van belang is ter verheldering van de angst van de analysant. De analytische setting moet er voor Cohen, en ook voor ons, op gericht blijven om de aandacht zoveel mogelijk op de angst van de analysant te richten en zo weinig mogelijk op die van de analyticus.

2.9.2. Bronnen van angst voor de analyticus

Bekijken we die bronnen van angst voor de analyticus in zijn hier-en-nu verhouding tot de analysant.

'Realangst' als gewetensangst van de mislukte "De Vader"

Dank zij zijn didactische analyse is de analyticus vrij van gestereotypeerde & gegeneraliseerde, dit wil zeggen oedipaal bepaalde angstresponsen. Vrij van die verjaarde angstvoorwaarden komt hij echter open te staan voor de gevaren in het hier-en-nu. Hoe neurotisch zijn angst dan ook moge ogen, enig realisme kan die toch nooit ontzegd. Dat is alleszins Cohens expliciete pretentie met betrekking tot de eerste bron van angst voor de analyticus in relatie tot zijn analysant : situationele factoren. Hoewel het karakter van de dokter een zeer sterke invloed heeft op het belang dat die situationele factoren kunnen verkrijgen, aldus een lichtelijk psychologiserende Cohen, toch zijn die onbetwistbaar een grijpbare set van realiteitsnoden. Bij niet bevrediging geven ze dan ook aanleiding tot 'Realangst' bij de analyticus. Wat hem verplicht tot on-analytisch gedrag.

Blijft duister waarom Cohen hier over 'Realangst' spreekt. Als ze dan toch een Freudiaanse classificatie wil volgen, dan lijkt ons de term *gewetensangst* ('Gewissensangst') aangewezen. Immers, welke zijn die zogenaamde realiteitsnoden die, bij niet bevrediging, de analyticus beangstigen. Vooreerst de realiteitsnood van de analyticus om erkend te worden als competent door collegae en breder publiek. Vervolgens zijn realiteitsnood om resultaat te boeken. Tenslotte wil de analyticus-genezer door zijn zieke als een vader verafgood worden. Het zal de lezer verwonderen dat Cohen dit laatste nog een realiteitsnood durft noemen, dat durft ze inderdaad niet meer. Wat echter voor die derde nood overduidelijk wordt, geldt echter ook voor de eerste twee. Cohen merkt dat zelf op maar zonder daaruit gevolgen te trekken. Het zijn cultureel bepaalde noden, idealen waaraan de dokter-analyticus moet beantwoorden. De patiënt die het zijn dokter onmogelijk maakt om aan die idealen te beantwoorden, wekt bij deze dan ook geen 'Realangst' wel een gewetensangst. 'Realangst' tegenover een analysant die U letterlijk het mes

op de keel zet. Gewetensangst tegenover de analysant die dat bij wijze van spreken doet. Die gewetensangst zal des te groter zijn naarmate U zich als analyticus meer met het cultuurlijk doktersideaal heeft geïdentificeerd, het als ik-ideaal of Ueber-Ich heeft geïntrojecteerd. "Wees erkend, wees succesvol, wees vader".

Afgezien van haar verwarring tussen 'Realangst' en gewetensangst raakt Cohen hier wel een interessant probleem aan. Analysanten die de analyticus noch erkenning, noch therapeutisch succes, noch de vaderpositie gunnen, en die daardoor zijn gewetensangst wekken : we hebben er al op gewezen dat zulks aanvankelijk voor Freud niet het geval is. Na verloop van tijd dient hij echter de *negatieve therapeutische reacties* van de analysant en daarmee ook het niet beëindigbaar zijn van de analyse onder ogen te zien. Dit beangstigt hem en na hem ook de Freudiaanse analyticus.

Tegenover het door Freud uitgevonden analytisch discours geschiedt een radicalisering van de hysterie. Het hysterisch discours ontbloot zich in zijn structuur : niet kunnen aanvaarden van het onvermogen van de castratie (oneindige analyse), onmogelijkheid om te genezen (negatieve therapeutische reactie, permanente staat van acting-out, moreel masochisme, borderline). Blijkt echter dat die hysterie anderzijds weer in al haar imaginariteit gaat woekeren rond die ene symbolische smet die toch nog aan Freuds analytische positie blijft kleven : de symbolische vader, waardoor hij toch nog blijft ankeren in het meesterdiscours. De analyticus als schijn van het object (a), als reële oorzaak van het verlangen, kan niet in vraag gesteld. Zijn symbolische vaderpositie (als cultuurlijk ideaal) leent zich daar uitstekend toe. Gelegenheid waarvan die lastige postfreudiaanse analysanten en kandidaat-analytici dankbaar gebruik maken.

Juist tegenover dergelijke lastige klanten zijn de postfreudianen in een natuurlijk gedachte moederpositie vervallen. De bedreiging, door de analysant, van de symbolische vader als analytisch ideaal, geeft bij de analyticus aanleiding tot gewetensangst, in zoverre hij zich met dat vaderideaal identificeert. Volledig verantwoordelijk zijn : nu niet meer vanop de symbolische positie die men in het discours of de overdracht van de analysant bekleedt, wel vanuit de eigen imaginaire tegenoverdrachtsgevoelens & angsten.

Neurotische angst als gewetensangst van de mislukte "De Analyticus"

Als tweede bron van angst in zijn verhouding tot de analysant noemt Cohen de onopgeloste neurotische problemen van de analyticus. Iedereen speelt als analyticus een bepaalde rol, bepaald door het eigen karakter. Onvermijdelijk en op zich niet dramatisch. Die karakterrol kan de analyticus echter wel bang maken voor de rol die de analysant hem toeschrijft. Dat is dan tegenoverdracht.

Een voorbeeld. De analyticus die zich graag als democraat laat kennen, wordt angstig wanneer de analysant hem als een tiran behandelt. Bijvoorbeeld wanneer die analysant te laat komt en meteen van wal steekt met een interpretatie van de stuurse houding van zijn analyticus. Om die vertekeningen door de patiënt te kunnen analyseren, moet de analyticus zich dan ook bewust zijn van zijn gelaatsuitdrukking als de analysant toekomt. Maar ook van het feit dat de "verkeerde" interpretatie van zijn gezicht door de analysant hem beangstigt. 't Is dus goed zich te spiegelen even vooraleer de analysant binnen te laten.

Cohen poogt een neurotische angst te stellen naast de reeds eerder besproken 'Realangst'. Maar ook hier lijkt het om een vorm van gewetensangst te gaan. Weer doet de analysant immers zijn analyticus tekort schieten tegenover een ideaal. Dat ideaal hoeft weliswaar niet meer cultureel bepaald te zijn in bredere zin. Het kan daarentegen op veel dwingender wijze cultureel bepaald zijn in engere zin : namelijk door de cultuur van de analyse. Een analyticus analyseert zoals een ander analyticus analyseert. En dat is vaak de eigen analyticus. De analyticus die zich "door de schuld van de analysant" niet kan gedragen als de eigen analyticus, die gaat gebukt onder gewetensangst & schuldgevoel.

Gewetensangst als structurele angst bij Freud

We pogen Cohens verwarring rond de Freudiaanse angsten in te dijken. De lezer zal misschien menen dat wij daarbij het belang van de sociale of gewetensangst opblazen ten nadele van 'Realangst' en neurotische angst.

Laten wij Freud voor ons spreken. In 1923 wijst hij op de sterke en zwakke kanten van *het ik als arm ding (...) met zijn drie vormen van dienstbaarheid waardoor het blootgesteld wordt aan drieërlei gevaren : de buitenwereld, de Es-libido en de strengheid van het 'Ueber-Ich'. Drie soorten van angst beantwoorden aan die drie gevaren, angst is immers de uitdrukking van het terugdeinzen voor het gevaar*. Wij benoemen die angsten respectievelijk als 'Realangst', neurotische angst en gewetensangst. En laten Freud verder aan het woord. *Onder de afhankelijkheden van het ik is die van het Ueber-Ich ongetwijfeld de meest interessante. Het ik is de eigenlijke plaats van angst. Door drieërlei gevaren bedreigd, ontwikkelt het ik de vluchtreflex, doordat het de eigen bezetting terugtrekt van de bedreigende waarneming of van het insgelijks beoordeelde gebeuren in het Es en die bezetting als angst uitgeeft. Die primitieve reactie wordt later door het optrekken van verdedigende bezettingen afgelost (mechanisme van de fobieën). Wat het ik van het externe en het libidogevaar vreest, laat zich niet aangeven. Wij weten dat het overweldiging of vernietiging is, maar het is analytisch niet te vatten. Het ik volgt eenvoudig de waarschuwing van het lustprincipe. Daarentegen kan wel ge-*

zegd wat er schuilt achter de angst van het ik voor het Ueber-Ich, de gewetensangst. Vanuit het hoger wezen dat tot ik-ideaal werd, dreigde ooit de castratie en die castratieangst is waarschijnlijk de kern waarrond zich de latere gewetensangst afzet, zij is het die zich als gewetensangst voortzet. (...). Vanuit de grote betekenis van het schuldgevoel voor de neurosen kan het ook niet van de hand gewezen dat de gewone neurotische angst in zware gevallen een versterking ervaart door de angstontwikkeling tussen ik en Ueber-Ich (castratie-, gewetens-, doodsangst). (202)

Structureel gezien is de gewetensangst de belangrijkste der Freudiaanse angsten. Misschien mogen we stellen dat ze de enige structurele angst is, dat pas die gewetensangst die andere vormen van angst structureert.

Voor Cohens angsten in de analytische positie menen we alleszins te mogen besluiten dat die immer van de orde van de gewetensangst als castratieangst zijn.

Communicatie van de angst van de analysant bij onderbreking van de communicatie

Bedreiging van de sociale rol die de analyticus moet spelen en van de persoonlijke rol die hij graag zou spelen, die bedreiging lokt (gewetens)angst uit bij de analyticus. Een derde bron van angst is de communicatie van de angst van de analysant : een zeer interessant maar mysterieus fenomeen verzucht Cohen.

Empathiserenderwijs geraakt de analyticus besmet met de angst van zijn analysant. Dat kan echter slechts als daartoe bij die analyticus de voorwaarden voorhanden zijn. De alertheid bij de analyticus tegenover de angstuitingen van anderen, hoe wenselijk die ook is, kwam ooit tot stand als persoonlijke oplossing voor eigen problemen. Een zeer waardevol inzicht van Cohen, dat we, vooruitlopend op onze Lacaniaanse commentaar, nog scherper willen samenvatten als het profiteren van de angstsignalen van de ander. Dat is de reflex van het kuddedier : als de ander schrikt, dan moet ik vluchten. De analyticus, zegt Cohen, onderbreekt de angstig wordende analysant door een vraag, een interpretatie. Soms kan dat nodig zijn; waar dat echter een automatisme wordt, wijst die onderbreking op het delen in de angst door de analyticus.

In verband met de "communicatie van de angst" kunnen we twee richtingen uit. Vooruit en achteruit. Eerst even achteruit aarzelen tot we een voldoende stabiele afsprongbasis onder de voet voelen. Dit doen we op de plank der fenomenologische experimenten binnen een communicatietheoretisch kader. Een salto mortale voorwaarts moet de trapeze van Lacans structurele visie ons toelaten van te wagen.

Uitweiding : "communicatie van de angst" - Lacan ←→ communicatietheorie

Ruesh & Prestwoods communicatietheorie

Cohen verwijst naar Ruesh & Prestwood. Vooraleer men volgens die twee de communicatie van de angst kan bestuderen, moet men weten waardoor de angst geïnitieerd wordt. Drie factoren onderscheiden zich. Vooreerst een te intense of te snel herhaalde prikkel. Freuds traumatische angst, zeg maar. Vervolgens krijgt een prikkel bij herhaling een bepaalde signaalwaarde, hij herinnert aan het verleden trauma. Freuds signaalangst dus. Tenslotte de ruimtelijke en tijdelijke relatie van een prikkel tot andere prikkels. Blijft hij vereenzaamd en voegt hij zich niet in een Gestalt, dan wekt hij angst. Die prikkel kan ook de persoon zijn binnen een bepaalde sociale context, men voelt zich ergens niet thuis. Freuds Unheimliche misschien.

Communicatie van de angst, welke zijn daarvan de mechanismen. Vooreerst het dagelijks leven. Dieren doen het via visuele en auditieve alarmsignalen. Mensen zouden dat ook doen. Dan toch met het wezenlijk verschil dat ze tegengestelde signalen gebruiken : veel en hard spreken is teken van angst, weinig en zacht spreken ook. Reken daar dus maar niet op. Non-verbale communicatie zou accurater zijn. We moeten slechts in herinnering brengen dat de "tekens" van angst juist dezelfde zijn als die van het orgasme, en iedereen kan voor zichzelf een reeks alledaagse misverstandjes oproepen. De "tekens" van seksuele opwinding en van angst bij de ander beangstigen het subject gelijkelijk, signaleren het dat het moet gaan lopen.

Na het Leven, de Experimenten over de transmissie van de angst : via geluidsstimuli (bandopname) en geschreven stimuli (nota's). Daaruit moet blijken dat de angst in een therapeutische situatie alleen al door geluidsstimuli kan overgedragen. De angst is er eerder functie van stemkarakteristieken van de patiënt of het hoe van zijn zeggen (akoestiek, frequentie, timing, amplitude van de stem) dan van semantische karakteristieken of het wat van het gezegde (inhoud, type, verwarring der woorden).

Luisteren met gelijkzwevende aandacht (dat is onze welwillende interpretatie) volstaat blijkbaar voor de overdracht van de angst. De relevantie voor de analytische situatie lijkt maximaal. Er is echter wel een initieel probleem. Men wil de reactie van de therapeut-analyticus nagaan op de angst van de ander. Welke ander. Uit meer dan tweehonderd uur geluidsopnamen van therapeutische interviews selecteerden de experimentators passages die hen variërende graden van angst leken uit te drukken, zowel langs de kant van de therapeut als de patiënt. Deze selectie getuigt dan ook in eerste instantie van

de angst der selecticheren. Getuigt van angst, wat hen beangstigt. Reageren doen de proef-therapeuten dan ook op hun angst.

Dat probleem staat op zich niet een mogelijke veralgemening in de weg. Men moet echter wel beseffen wat men veralgemeent, dan pas kan men weten waarvoor het relevant is. De experimenten van Ruesh & Prestwood lijken ons relevant voor de communicatie van de angst, niet zozeer vanuit de analysant naar de analyticus als wel vanuit de "selecticheer" naar de analyticus toe. De overdracht waarbinnen de angst gecommuniceerd wordt, is dus niet die van de analysant op de analyticus. Wel van de analyticus op zijn "selecticheer" (eventueel zijn didacticus) die hem zijn analysant aan de hand doet.

Die veralgemeenbaarheid ligt dus niet op het door Ruesh & Prestwood beoogde gebied. Echter ook op zich komt die veralgemeenbaarheid in discrediet. Sommige analysanten verstaan wonderwel de "kunst" van het unheimlich verhaal. En dat is geen kwestie van stemkarakteristieken, maar van een sublieme hysterie. Kunst verbreekt het verband tussen oorzaak en effect : niet alleen elke inhoud maar ook elke stem kan er angstwekkend of unheimlich worden. Angst wordt gecommuniceerd, is besmettelijk via hysterische identificatie; in de mate dat een ander zijn hysterisch discours beter weet te verkopen, dat hij het tot kunst weet te verheffen, zal men er zich vanuit de eigen hysterie gemakkelijker mee identificeren.

Lacan : de neuroticus als communicerend vat voor de vrij vloeiende angst

Met de communicatietheoretische visie op de communicatie van de angst hadden we constant het gevoel ter plekke te blijven trappelen. Vandaar een aantal ongeduldige sprongetjes voorwaarts in de richting van Lacan. Thans de grote sprong voorwaarts. *Het is niet uitgesloten, god zij dank, dat de analyticus, als hij tenminste reeds geschikt is vanuit zeer goede voorwaarden om analyticus te zijn, dat de analyticus die zijn praktijk begint, enige angst gewaar wordt in zijn eerste relaties met de zieke op de divan. Dienaangaande moeten we de vraag van de communicatie stellen. Die angst die U zo goed lijkt te kunnen regelen en te milderen in U, dat ze U leidt, is dat dezelfde angst als die van de analysant ? Waarom niet ? Dat is een vraag die ik open laat.*

Lacan formuleert deze vraag, met zijn neiging tot een bevestigend antwoord, in de eerste les van zijn Sém. X over de angst. Ze vormt een verborgen rode draad doorheen dat seminarie. Het duidelijkste antwoord dat wij er konden ontdekken, blijft echter nog altijd in de vragende wijs gesteld. Lacan kondigt aan dat hij het over de acting-out zal hebben. *Misschien komt U dat niet direct als verwonderlijk over, maar dan toch als nog een omweg (...) als ik in een discours over de angst ga uitweiden over iets dat eerder van de orde van de ontwijking van de angst lijkt (...) Ik laat U echter opmerken dat U slechts terugvindt wat een essentiële ondervraging om te beginnen in mijn*

discours heeft aangeduid, te weten of de angst niet de zo absolute communicatiewijze is tussen het subject en de Ander, dat men zich waarlijk kan afvragen of de angst niet datgene is wat in de eigenlijke betekenis gemeen (commun) is aan het subject en de Ander. En Lacan herinnert er nog eens aan dat de angst niet bedriegt. (203)

Lacan staat niet bepaald als een communicatie-ideoloog bekend. Als de mens vrijuit mag spreken, zoals in de analyse (vrije associatie), blijkt er uiteindelijk van communicatie geen sprake. Communicatie is geen menselijke behoefte; erkenning van het verlangen in dat vrijuit spreken is wel een menselijk verlangen. Maar de angst is blijkbaar een geprivilegiëerd punt waarop Lacan wel communicatie ziet. Hoe dat begrijpen.

In zijn Sém. VIII, over de overdracht als subjectieve dispariteit ingaand tegen elke intersubjectiviteit of communicatie, stoot Lacan ook op de communicatie van de angst. Het centrale concept daarbij is het Freudiaanse angstsignaal. Volgen we Lacans redenering (waarbij we er de lezer wel van verwittigen dat we ons slechts op een samenvatting daarvan konden baseren, een der interessantste lessen over de angst is niet in de oorspronkelijke versie ter beschikking).

Wat verwacht de mens, als kuddedier, van zijn medemens. Dat deze zo sociaal is van hem te gepasten tijde een angstsignaal te geven, zodat ze samen de gelederen kunnen sluiten of samen op de vlucht kunnen slaan. Een imaginaire communicatie bij de beesten af.

Waartegen of waarvoor wil de mens echter samen vechten of vluchten. Niet voor een van buiten de kudde dreigend gevaar, wel voor het gevaar dat vanuit elk der leden van de kudde dreigt. En dat is elks verlangen of gedeelde subjectiviteit. De imaginaire kuddegeest is bij de mens structureel verstoord door de relatie van het subject tot de betekenaar. Daardoor immers is elk subject op zich, in zoverre de confrontatie met de betekenaar het tot een verlangen bracht, vijand nummer één van de kudde. Echter ook het individuele ik met zijn realiteitszin is niet van dat verlangen gediend, dit doorbreekt immers telkens de imaginariteit van zijn opgepotte ervaring.

Het angstsignaal dat de mens van zijn medemens verwacht, moet hem toestaan van samen op de loop te gaan voor het eigen verlangen. De *afwachting van dat angstsignaal* ('Angsterwartung') echter of de *bereidheid tot angst* ('Angstbereitschaft') is de radicale wijze waarop iemand de relatie tot zijn verlangen handhaaft, maar dan zonder confrontatie met het object van zijn verlangen. Het object blijft onbestemd. Indien die angstige verwachting de relatie tot het verlangen moet handhaven, dan kan volgens Lacan die klinische formule ook ethisch omgedraaid : het verlangen is de remedie tegen de angst.

Wat is nu het belang van dat klinisch inzicht voor de angst van de analysant en van die ethische imperatief voor de angst van de analyticus. Lacan letterlijk in een even lange als belangwekkende passage uit zijn Sém. VIII over de overdracht als verbreking van intersubjectiviteit & communicatie. *Het eigene van de neuroticus is dat hij een communicerend vat is. De angst waarmee uw neuroticus te kampen heeft, de angst als energie, is een angst die hij links en rechts pleegt te zoeken bij deze of gene der anderen waarmee hij te maken heeft. Die angst is even bruikbaar als deze van eigen vinding. Houdt daar rekening me in de economie van een analyse, anders zal U zich het hoofd breken om te weten waarvandaan die waarschuwing van de angst komt op het moment dat U zich daaraan het minst van al verwachtte. Er is de angst van de buren.*

2.9.3. Remedie voor de angst van de analyticus : in angstig-blijde verwachting van een angstsignaal

We besluiten met Cohen. Wat is haar remedie voor de angst van de analyticus. In haar bredere formulering : hoe omgaan met de tegenoverdrachtsresponsen. Vooreerst is ze in de wolken over ideologie & technologie der psychologen Ruesh & Prestwood. Angst dient interpersoonlijk & logistiek gesteund bestreden. We zien straks wel hoe.

We vermelden hier kort haar specifieke bijdrage. Als klinisch onderlegde analytica gaat ze uiteraard nog wat verder dan haar communicatie-ideologen. Ze geeft de analyticus een checklist mee van zestien angstsignalen die zowel op angst als defensie daartegen kunnen wijzen. Stuk voor stuk interessante fenomenen, doch de analyticus moet er altijd angstig op bedacht zijn, hij analyseert in de angstige verwachting van één der zestien angstsignalen. Elk angstsignaal vormt immers een sleutel tot de analyse zowel van de analysant als van zichzelf. Over de wenselijkheid van verbalisering van het angstsignaal van de analyticus naar zijn analysant toe, wenst Cohen zich niet uit te spreken. Haar voorbeelden Ruesh & Prestwood verwachten daarvan wel alle heil. Dus.

Uitweiding : remedies voor de angst van de analyticus - Lacan communicatietheorie

Lacan : elk zijn angst, elk zijn verlangen

Men heeft er U van verwittigd dat uw eigen angst niet mag meespelen, dat de analyse aseptisch moet zijn inzake uw angst (...) dat U Uw angst grotendeels hebt opgebruikt in een vroegere analyse. Dat is al te gemakkelijk en lost niets op.

Wat U wel moet weten, dat is in welke staat inzake Uw verlangen U moet verkeren opdat het signaal der angstenergie niet zou opkomen. Als die angst opkomt, dan is ze geheel en al klaar om in de economie van Uw subject binnen te sijpelen. En dat in de mate dat Uw subject verder staat in zijn analyse, vermits het zijn verlangen gaat zoeken op het niveau van de Ander die gij ervoor zijt. Dat is het statuut van de analyticus in de synchronie betreffende de angst (...) Is het niet de vruchtbare "Versagung" van de analyticus om het subject zijn eigen angst als analyticus te weigeren, om de plaats leeg te laten waarop hij van nature als ander geroepen is om het angstsignaal te geven. (...) Zodoende moet de analyticus altijd een stevig verlangentje ter beschikking hebben, om niet het risico te lopen van in de psychoanalyse een beetje een (een paar woorden ontbreken) *van angst te plaatsen, die niet opportuun of welkom zou zijn. (...) de zuivere plaats van de analyticus (...) zou de plaats van de zuiver verlangende (erastes) zijn.* (204)

Dit moet ongetwijfeld één der langste Lacaniaanse citaten uit onze gehele verhandeling zijn. We detailleren de bijzonderste articulaties ervan. Er is een communicatie van de angst, de analysant gaat met de angst van zijn analyticus lopen. Lacan heeft het dus niet over de tijd die daaraan, volgens Cohen, mogelijks is vooraf gegaan : communicatie van de angst van de analysant naar de analyticus toe. Lacan stelt enkel de vraag wat de analyticus moet aanvangen met zijn angst, gelijk hoe hij die heeft opgelopen. Communiceert hij deze of niet. Ervaring leert dat de analyticus communicatie daarvan gewoon niet kan vermijden. Wordt zijn angst gewekt, dan signaleert hij die automatisch aan de analysant, gelijk van welke goede wil hij mag blijk geven.

Authentiekelingen zien dat in, menen dan ook zo oprecht te moeten zijn van zelf hun angstsignalen te signaleren aan de analysant. Dat zij bewust hun angstsignalen communiceren, verschaft hen echter nog altijd niet het recht van te beweren dat ze anders toch "onbewust" gecommuniceerd zouden zijn geworden. De imaginaire communicatie van de angst, van angstsignalen geschiedt niet op onbewust, wel op voorbewust niveau. Freud is formeel. Er bestaan geen onbewuste affecten, onbewuste angst is een paradoxale uitdrukking. Onbewust, in de zin van verdrongen, kunnen alleen voorstellingen (betekenaars) genoemd. Het affect waarvan die voorstelling bij haar verdringing losgekoppeld wordt, verandert in angst. Die angst signaleert in het voorbewuste de terugkeer van de verdrongen, onbewuste voorstelling. (205)

Communicatie van angstsignalen valt niet te vermijden ; daarover is Lacan het eens met de Authentiekelingen en verschilt hij van mening met de Conformisten die menen hun angstsignalen achter de rug van de analysant, voor hun zelfanalyse, te kunnen aanwenden. Tegengesteld aan die Authentiekelingen hoeft Lacan echter niet in een cultus van communicatie van de angst te vervallen. Hij ziet een mogelijkheid om het oplichten der

angstsignalen op het niveau van het ik van de analyticus te voorkomen. Die remedie tegen de angst is het verlangen van de analyticus. Analyseren moet gebeuren vanuit een verlangen. En niet vanuit de eigen, imaginaire angstsignalen die wijzen op de nadering van dat verlangen als een gevaar en die dan ook leiden tot imaginaire vermijdingsmaatregelen. Wat snel een vicieuze cirkel wordt.

Een interpretatie van het einde der analyse als analyticuswording kan dan ook de volgende zijn. De analysant staat er plots weer op het traumatisch moment van hulpeloosheid, ondraaglijk reële of gemis waarin zijn verlangen tot stand is gekomen (bijvoorbeeld de oerscène in Freuds visie); het subject ontmoet er de traumatiserende oorzaak van zijn verdeeldheid. Vanaf dat moment kan het kiezen voor een leven met de onmogelijkheid van zijn verlangen.

Verliest het verlangen dan zijn traumatiserend karakter. Wij neigen tot een ontkennend antwoord. Aan het einde van een analyse verliezen in elk geval de angstsignalen als waarschuwing voor de herhaling van het trauma hun zin. Zoals trouwens zoveel andere imaginaire accessoires van het ik; bijvoorbeeld "het" leven, "de" liefde, "de" vader, "de" psychoanalyse. In de analytische positie zijn al die imaginaire accessoires een hinder. De analyticus handhaaft zich niet in zijn positie middels een hyperimaginair Radarsysteem van Angstsignalen & Zinverleningen dat feilloos in de realiteit oriënteert. Wel als getraumatiseerd en hulpeloos in een zinloos reële. De analyticus die werkt met zijn angstsignalen, hoe authentiek ook, vlucht die traumatiserende positie van zijn verlangen.

De analyticus moet een zulkdanige positie innemen dat hij niet meer telkens belegerd wordt door zijn angstsignalen. Wat is daarvan het belang voor de analysan. "Moet immers het belang van de analysant niet centraal staan in de analyse", om het eens met een vaak terugkerende boutade der tegenoverdrachtsadepten te zeggen. In welke gevaren komt een analysant te verkeren, als hij zich laat leiden door de angstsignalen van zijn analyticus.

De analyticus die zijn analysant de eigen angstsignalen ter beschikking stelt, doet dit als een ik dat, via realistischer angstsignalen, ideaal aangepast is aan zijn realiteit. Die realiteit is een fantasma. In zijn identificatie neemt de analysant bijgevolg de aangepastheid over van het ik van de analyticus aan de fantasmatische realiteit van de analyticus. Zo kunnen ze gaan samenspannen in de ontkenning van hun onaangepastheid als gedeeld subject tegenover het reële van elk zijn eigen verlangen.

Wat is daarvan de ultieme consequentie, de sociale relevantie. Tegenoverdrachtsadepten hoort men wel eens beweren dat men, bij gelijkelijk realistisch aangepaste angstsignalen, kan gaan samenwerken om gemene gevaren uit de weg te ruimen. Daarvan heeft de geschiedenis reeds vele voorbeelden gegeven : de negers, de joden, de vrouwen. De kuddeleider die in het

diepst van zijn verlangen zwart, besneden, gecastreerd is, die zal bij nadering van neger, jood, vrouw zijn angstsignalen aan de kuddeleden communiceren. De kudde die zijn angstsignalen verstaat en de kuddeleider verdedigt tegen zijn verlangen, wat bij elk der kuddeleden de angst voor het eigen verlangen sust : dat is het fascisme.

De neurotische eenling wendt zich in zijn angst voor zijn verlangen tot de analyse, en neemt daar uiteindelijk de angstsignalen van de analyticus tegenover zijn verlangen over. Hij wordt dus een potentieel kuddedier. Die remedie is erger dan de kwaal der neurose. Gedeelde angsten zijn gevaarlijker dan de angst van de eenling. Enkel als de psychoanalyse functioneert als een nieuw discours met een nieuwe ethiek, waarbij ieder doorheen zijn eigen angst op zijn eigen verlangen komt te staan, enkel dan kan de psychoanalyse misschien een andere remedie vormen tegen het onbehagen in de cultuur dan de esthetiek van het fascisme. Psychoanalyse zal dan niet meer de ziekte zijn, waarvoor ze beweert de remedie te zijn. (206)

Ruesh & Prestwoods communicatietheorie : interpersoonlijk management van de angst

Voor Lacan één structurele bron van angst voor de analyticus : het verlangen. Eén remedie : erkenning van dat verlangen. Cohen daarentegen ziet diverse bronnen van angst in de interactie analyticus-analysant. Haar remedie, in Ruesh & Prestwood jargon, is het interpersoonlijk *beheer* ('management') van de angst. Hun basisprincipe daarbij is alleszins dat de nabijheid van een niet-angstige, geliefde volwassene, van de moeder, de angst van het kind lenigt. Of nog iets krachtiger : een hond voelt de angst van zijn meester aan. In principe zou dus de moeder-meester-analyticus angstvrij moeten zijn.

Wat echter als toch één of andere angst gewekt wordt door de kind-hond-analysant. Remedie is dan de uitdrukking, communicatie of 'sharing' van de angst door de analyticus. De analysant kan daar enkel wel bij varen, die communicatie wekt niet zijn angst, maar lenigt die integendeel.

De analysant wordt genezen door de angst van zijn analyticusd. We zagen eerder dat de analyticus besmet wordt door de angst van zijn analysant. Dat verschil is te wijten aan de wijze waarop beiden hun angst overdragen. De analyticus is in staat tot echte communicatie of sharing van zijn angst. De analysant is dat nog niet. Zijn angstoverdracht is een vorm van verdediging tegen die angst. Dat is de *communisatie* van de angst in plaats van de communicatie ervan : er wordt een stilzwijgende gemeenschappelijkheid geschapen. En dat gaat de analyticus dan beangstigen. Defensie tegen de eigen angst (bij de analysant) wakkert de angst van de ander (analyticus) aan; communicatie van de angst of zelfrevelatie (bij de analyticus) ontdoet die angst van

haar besmettelijk karakter en zal ook de ander (analysant) tot communicatie van de eigen angst brengen.

Moraal : als beiden wederzijds hun angst kunnen communiceren, zal samenwerking mogelijk zijn om de oorzaak van de angst weg te nemen. Wij hadden gedacht dat dan geen sprake meer zou zijn van angst.

Een herluisterexperiment laat Ruesh & Prestwood tenslotte een voorstel doen voor de vorming, voorstel waarover onze Cohen zich bijzonder opgetogen toont. Als beginnend analyticus zou men de eigen sessies achteraf moeten herbeluisteren. En moeten vaststellen dat men angstig wordt wanneer men zichzelf bezig hoort. Dat zou vooreerst de angst zijn die men tijdens de sessie onderdrukte. Een tweede reden zou de schrijnende discrepantie zijn tegenover het eigen (ik-)ideaal. De eerste herbeluistering doet ook angsten die men toen de analysant toeschreef, als eigen angsten onderkennen. Verdere herbeluistering zal weer de aandacht naar de analysant verschuiven, maar dan op objectiever wijze.

Wat is het klassieke alternatief, in de analytische opleiding, voor dat achteraf herbeluisteren van de eigen analyses. De controle-analyse. Men vertelt een ander analyticus over de eigen analyses, analyseert dus de eigen analytische positie als analysant, in overdracht op een analyticus. Het eigen onbewuste in de wijze waarop men de analytische positie inneemt, komt men altijd eerst aan de weet in het veld van de Ander. Doordat men zich bijvoorbeeld verspreekt tegen die analyticus. Verspreking die vaak slechts blijkt uit de escalatie aan versprekingen teweeggebracht door diens interpretatie, als de eigen boodschap onder omgekeerde vorm als maar duidelijker terugkeert. (207) Zichzelf achteraf beluisteren is niet hetzelfde als zichzelf horen op het moment zelve dat men in het veld van de Ander spreekt. Bijvoorbeeld doordat de analyticus, bij wijze van interpretatie, een woord herhaalt. De autoanalyse dicht de subjectieve verdeeldheid, de analyse kan ze openen. Analyse voltrekt zich in het veld van de Ander; one way mirrors, bandrecorders & computers zullen er zich niemand beter thuis doen voelen, dat kan alleen het eigen verlangen. Maar laten we hier gewoon verwijzen naar onze voorgaande pleidooien tegen de zelfanalyse.

2.10. Angst van de analyticus van vandaag

2.10.1. Geen schot in de zaak

De paradigmatische tegenoverdrachtsmanifesten die we hier vergaarden, stammen voor het overgrote deel uit de vijftiger jaren. Het concept begon toen in zwang te raken. Dat wij tot nog toe alleen voor die historische momenten

aandacht hebben laten blijken, dat is niet te wijten aan enige nostalgie naar die goeie ouwe tijd, toen de tegenoverdracht nog een belofte inhield. Die paradigma's moesten ons toelaten van Lacans structurele visie op de tegenoverdracht & angst van de analyticus te verduidelijken. Het betreft inderdaad allemaal teksten die Lacan, kort na hun publicatie met minder of meer (vaker) bewondering op de korrel heeft genomen (met uitzondering voor Reich en Cohen). De laatste in datum was Winnicott. Diens artikel uit 1960 moet echter wel wat langer geduld oefenen, tot 1967, vooraleer geen genade te vinden in de ogen van zijn ondertussen tot monstre sacré van de psychoanalyse uitgegroeide vriend. En vanaf dat moment beschouwt Lacan blijkbaar ook de discussie rond de tegenoverdracht als afgesloten.

Het moet ook gezegd dat, na de hoogconjunctuur van de tegenoverdrachtscultus in de vijftiger jaren, de zaken begonnen te slabakken. De authenticiteit bleek niet meteen de verwachte vernieuwing te brengen. Van de eerste kick bekomen, ging de belangstelling voor de tegenoverdracht dan ook ras tanen.

Ze bleef wel sluimeren; daarvan getuigt de revival, even voor mei '68, van het concept van de tegenoverdracht in zijn meest authentieke vormen. En dat naar aanleiding van een striktere conceptualisering, door Kernberg, van de uitvinding van de borderline. Tegenover de borderline-overdracht van de analysant moet ook de analyticus weer de schreef over. Hij begint weer te diagnostiseren en te analyseren vanuit zijn tegenoverdracht. Nieuw is er echter niet veel onder de Kernberg-zon. We lieten hem dan ook enkel aan het woord in de schaduw van Little, de Stammoeder van de tegenoverdrachtstraditie.

En vandaag dan, de jachtige tachtiger jaren. Sporadisch komen nog de tegenoverdracht & angst van de analyticus aan het woord binnen de klassieke analytische kringen. Vaker dan voorheen nog blijkt dat dan een onversaagde analytica. Brengen die schaarse dames ons echter nog echte nieuwigheden in hun ondertussen ten gevolge van de overwoekering door een meestal Kleiniaans jargon wel wat aanstellerig geworden authenticiteit. Neen.

2.10.2. Redens voor de impasse

Juist op het terrein waarin de dames zich volop in de kijker hebben gewerkt, valt geen schot in de zaak te merken. Wat kan daarvoor de reden zijn. Niet onze misogynie, naar wij menen. Als er één ding is waartegen we vanuit het Lacanisme als ideologie dan toch zouden kunnen beschermd wezen, dan is dat wel Freuds patriarchale misogynie.

Zelf menen wij dat de notie tegenoverdracht de uitwerking is van één van Freuds ultieme impasses. Aanvankelijk door middel van zijn theorie en terminologie die juist tot die impasses hebben geleid. Later vanuit aan die ana-

lyse wezensvreemde, psychologische theorieën en concepten. Dat heeft uiteindelijk geleid tot een terugkeer naar de toestand van vóór Freud. Doorgaan in Freuds impasses aan de hand van de Freud die tot die impasses geleid heeft, dat moet uiteindelijk tot vóór Freud leiden.

Tegengesteld aan zijn Freudianen is het teikens in dergelijke impasse verzeild dat Freud een radicale metapsychologische ommezwaai voorstelt. Wie zich tot dan toe Freudianen noemden, volgen niet meer en beginnen zich vast te klampen aan een "eigen" theorie. Die blijkt echter vaak slechts een travestie van de zopas door Freud verlaten metapsychologie. Het voorbeeld van de doodsdrift, naar aanleiding van de herhalingsdwang in de negatieve therapeutische reactie, is het duidelijkst.

Freud komt echter niet vanuit elke impasse tot een structurele ommezwaai. Dat betekent niet dat hij die impasses niet zou onderkend hebben. Wel krabbelt hij terug om een voor hem voorlopig vruchtbaarder impasse op te zoeken, die voor hem op dat moment wel tot een structurele heroriëntatie kan leiden. Dat zien we bijvoorbeeld in zijn benadering van de psychose. De moeilijkheden rond de veralgemening van het verdringingsconcept in de Schrebergevalsstudie worden naar de achtergrond verschoven. Eerst moet Freud zijn libidoconcept herstructureren in een revolutionair nieuwe visie op het narcisme als ik-libido. Die moeilijkheden rond de psychotische "verdringing" werden pas door Lacan, vanuit een klinisch relevante linguïstiek, op structureel vruchtbare wijze hernomen, met de *verwerping* ('Verwerfung', 'forclusion') als centraal concept.

Hetzelfde scenario voor de tegenoverdracht. Reeds zeer vroeg onderkent Freud de impasse van de veralgemening van de overdracht van de neurotische analysant naar de analyticus via een concept als tegenoverdracht. Namelijk op het moment dat zijn volgelingen zich ook door hem willen laten analyseren en hij geconfronteerd wordt zowel met zijn moeilijkheden met hen als met hun moeilijkheden met patiënten (bijvoorbeeld Jung met Spielrein.

Evenals de "overdrachtsmodaliteit" van de psychoticus blijft de "overdrachtsmodaliteit" van de analyticus bij Freud hangende. Van dat laatste getuigt zijn geschrift over de oneindige analyse, waarin hij, betekenisvol genoeg, niet meer op de tegenoverdracht terugkeert.

Lacan heeft Freud eerst structureel hernomen op het gebied van de psychose. Later is dat gebeurd op het gebied van de opleiding en de positie van de analyticus, met het verlangen en de act van de analyticus als centrale concepten binnen de structuur van het analytisch discours. Zowel op het gebied van de psychotische als de analytische positie heeft Lacan Freuds zogenaamd neurose-paradigma of de structuur van het hysterisch discours overstegen : de psychoticus met zijn verlangen buiten het bestaande discours; de analyticus met zijn verlangen binnen een nieuw discours, het analytisch discours.

Daarmee onderscheidt Lacan zich van de postfreudianen die juist in verband met hun moeilijkheden met de psychose naar een prefreudiaanse genezerspositie terugkeerden, positie die ze dan ook gingen innemen tegenover de hysterie (als borderline). Niet meer weten wat hysterie is, niet meer weten wat een analyticus is : wij menen dat de laatste onwetendheid de oorzaak van de eerste is.

Thans willen we op twee wijzen onze boude beweringen over het gebrek aan vooruitgang in de conceptualisatie van de tegenoverdracht & angst van de analyticus trachten hard te maken. Enerzijds een snel & oppervlakkig overzicht der actuele tendensen in de tegenoverdrachtsdiscussie. Anderzijds een diepergravende analyse van wat we menen een voorbeeldig hedendaags auteur terzake te zijn : niemand heeft er ooit van gehoord en niemand zal er nog ooit van horen.

2.10.3. Nineteen Eighty-Four in de psychoanalyse : alles blijft bij het oude

> *"It is learned by the majority of Party members, and certainly by all who are intelligent as well as orthodox. In Oldspeak it is called, quite frankly, 'reality control'. In Newspeak it is called 'doublethink', though 'doublethink' comprises much else as well.*
> *'Doublethink' means the power of holding two contradictory beliefs in one's mind simultaneously, and accepting both of them. The Party intellectual knows in which direction his memories must be altered; he therefore knows that he is playing tricks with reality; but by the exercise of 'doublethink' he also satisfies himself that reality is not violated. The process has to be conscious, or it would not be carried out with sufficient precision, but it also has to be unconscious, or it would bring with it a feeling of falsity and hence of guilt. (...)*
> *Ultimately it is by means of 'doublethink' that the Party has been able — and may, for all we know, continue to be able for thousands of years — to arrest the course of history. (...)*
> *In our society, those who have the best knowledge of what is happening are also those who are furthest from seeing the world as it is. In general, the greater the understanding, the greater the delusion; the more intelligent, the less sane. (...)*
> *The official ideology abounds with contradictions even when there's no practical reason for them. (...)*
> *For it is only by reconciling contradictions that power can be retained indefinitely. (...)*
> *Here we reach the central secret. As we have seen, the mystique of the Party, and above all of the Inner Party, depends upon 'doublethink'. But deeper than this lies the original*

motive. (...) This motive really consists ... (...)"
He had still, he reflected, not learned the ultimate secret.
He understood 'how'; he did not understand 'why'.
(G. Orwell, Nineteen eighty-four, pp. 183-184).

Oppervlakkig & snel overzicht, we vonden een artikel dat perfect aan die vereisten beantwoordt. De prestigieuze "American Psychoanalytic Society" slaagt er in 1984 voor het eerst in om een panel rond de tegenoverdracht bijeen te brengen. (208) Verheugend of niet, we moeten vaststellen dat ongeveer alle tendensen zich in hun dwangmatige welles-nietes appreciatie hebben gehandhaafd. Men is hard en vruchteloos blijven *doorwerken* ('Durcharbeitung') rond die tegenoverdracht.

Tendensen

Onveranderd zit men nog even verveeld met Freuds zwijgzaamheid terzake als met zijn schaarse aanwijzingen (zoals de analyticus als niet vervormende spiegel of steriele chirurg). Freud heeft zelf geen analyse ondergaan, daardoor zou hij wel eens uit het oog kunnen verloren hebben dat de analyse een wederzijdse relatie is van overdracht en tegenoverdracht.

In het volle besef dus van haar onfreudiaans karakter wordt die intersubjectiviteit sterker dan ooit in het centrum van de psychoanalyse geplaatst. Geen twijfel meer, als analyticus ben ik ook maar een gewoon mens gelijk gij en ik, met mijn gevoelens. Overdracht en tegenoverdracht zijn slechts twee zijden van éénzelfde gevoelsdynamiek. 'Two bodies psychology' dus.

En dat er van 'body' sprake is, mag blijken uit de noodzaak voor de analyticus om zijn 'gut reactions' in het oog te houden. 'Gut' betekent : darm (ook als materiaal voor snaren, enz.), geul, steeg, engte. 'Guts', in het meervoud, betekent : ingewanden, inhoud, fut, durf, lef, buik, maag. De analysant bespeelt het lijf van de analyticus tot in zijn meest geheime blaasopeningen, snaren en trommelvliezen. Droge mond, gespannen onderbuik, hartslag : angstsignalen waar analytische muziek in zit.

Is tegenoverdracht alleen het onbewuste van de analyticus, de onbewuste betekenis die de psychoanalyse voor hem kan hebben, en dat zelfs in haar meest klassieke setting en methodes. Of rekent men ook de voorbewuste, zelfs bewuste responsen van de analyticus op de totaliteit van de analytische situatie tot de tegenoverdracht. Of geldt de tegenoverdracht slechts de analysant : als specifiek antwoord op zijn overdracht of als alle gevoelens van de analyticus-als-persoon op de analysant-als-persoon. Moet bij analyticus én analysant niet telkenmale de overdracht van de tegenoverdracht onderscheiden. De tegenoverdracht van de analyticus spiegelt dan de overdracht van de analysant; zijn overdracht verduistert de overdracht van de analysant. Herleidt dus

uw overdracht en maximaliseert uw tegenoverdracht. Omgekeerd kan uiteraard ook. Kwestie van begripsafbakening. Daarin is men ondertussen echter nog niet geslaagd.

Kunst of kunde dan. Uw tegenoverdracht eronder houden en technisch zuiver aan de slag blijven, of de techniek ondergeschikt maken aan de kunst van de tegenoverdracht. Regresseren en fusioneren in dienst van het ego of samenvloeien met de analysant bij de duik in het irrationele vat van zijn onbewuste : het is een artistieke gave. Of eerder een opvoedkundige. Misschien sluiten kunst en opvoeding elkaar toch niet uit. Of misschien wel. Wie analyseert nu eigenlijk via de tegenoverdracht : het kind in de analyticus of de ouder in hem.

De gave van de tegenoverdracht beslist over iemands mogelijkheden als analyticus, zoals de gave van de overdracht over de analyseerbaarheid als analysant beslist. Is die gave nu al dan niet het alchemistisch einde van de didactische analyse, als metamorfose van de overdracht tot tegenoverdracht.

Moet die didactische analyse niet eerder de tegenoverdracht uitschakelen. Of moet ze de autoanalytische capaciteiten mobiliseren, als ultieme remedie voor alle tegenoverdrachtsproblemen. Of misschien moet de analyticus op dat moment wel weer in analyse, om zijn autoanalytische capaciteiten weer op peil te brengen. Opgepast echter met die autoanalyse, het zou wel eens kunnen dat die een teken van weerstand en tegenoverdracht is. En wie zo begint, die moet dringend terug in analyse.

Welke is de verhouding tussen de klassieke techniek van overdrachtsinterpretatie en de nieuwe techniek van autoanalyse (met desnoods de bekentenis van de tegenoverdracht). Dient die laatste techniek enkel om de overdracht en de interpretatie terug op dreef te brengen. Of viseert die tegenoverdrachtstechniek aan gene zijde van wat met overdrachtsinterpretatie haalbaar is; overdrachtsinterpretatie bereidt dan enkel het absolute hoogtepunt van de tegenoverdrachtscommunicatie voor. Iets doen vooraleer men kan interpreteren, of interpreteren om iets te kunnen doen. Neutraliteit of het doorbreken daarvan als doel, als ideologie.

Naast de opleiding van de analyticus ontbreken uiteraard ook niet de geprivilegiëerde terreinen van de tegenoverdracht : kinderanalyse, psychose and last but not least de borderline. Wel raar dat er in de kinderanalyse bijna niets over tegenoverdracht te vinden is. Vervelend is overigens ook dat men eigenlijk nog altijd niet weet wat het verschil is tussen psychose en borderline.

Concreet tenslotte. Diagnostische waarde of niet van de tegenoverdracht. Betekent mededeling van zijn tegenoverdracht dat men die door de analysant laat analyseren of niet. En überhaupt, wanneer de analysant U zomaar begint te analyseren, hem daarbij in zijn eventuele realisme bevestigen of niet.

'Doublethink'

Elk der auteurs die we hier over de tegenoverdracht lieten getuigen, hebben we, omwille van zijn/haar authenticiteit, als hysterisch geprezen. Dat neemt niet weg dat de beweging der Authenticiteit, als geschiedenis, enige dwangmatige allures aanneemt. Beweging, geschiedenis, allure : te driftige uitdrukkingen voor dat ter plekke trappelen. Er is dus geen voortgang, elke stap vooruit wordt ongedaan gemaakt. Problemen worden niet in hun onderling verband gezien. Twijfel blijft heersen vanaf de meest abstracte conceptualisatie tot het meest concrete gebruik van de tegenoverdracht.

2.11. 1895-1985 : Irma is ook analytica geworden

> *Ich merke aber an dem Satz, den Ich im Traum zu Irma spreche, dass ich vor allem nicht schuld sein will an den Schmerzen, die sie noch hat. Wenn es Irmas eigene Schuld ist, dann kann es nicht meine sein. Sollte in dieser Richtung die Absicht des Traums zu suchen sein ? Irmas Klagen; Schmerzen im Hals, Leib und Magen, es schnürt sie zusammen.*
>
> *(S. Freud, Die Traumdeutung p. 128)*

Inleiding : een wille-keurige Irma

Irma Brenman-Pick. Nooit van gehoord ? Wij ook niet. Daarom laten wij haar hier ook aan het woord. In het concert der legendarische tegenoverdrachtsauteurs brengt zij de onontbeerlijke gewone noot. Zij is voor ons om het even welke analytica. Dat betekent niet het summum van onbenulligheid. Maar gewoon iemand die oprecht haar werk doet, zonder enige pretentie om een school te vertegenwoordigen, laat staan er één te vormen. Hoe venijnig we hier misschien ook uit de hoek zullen komen, probeert U in wat volgt toch ook de onhandige poging tot hommage niet over het hoofd te zien. Hommage aan die willekeurige, op authentieke wijze van haar tegenoverdracht & angst getuigende analytica.

Brenman-Pick, Irma in het vervolg, komt des te meer als aanleiding voor die hommage in aanmerking, vormt een des te waardiger afsluiting van ons verhaal van de tegenoverdracht & angst van de analyticus, daar we er de naam van de hysterica terugvinden, waartegenover dat verhaal een aanvang nam. Van Freuds angst tegenover analysante Irma tot Irma's angst als analytica.

Wie op minder speelse redens had gerekend voor onze keuze van Irma als hekkesluiter, zal die vinden in wat volgt. (209)

2.11.1. Analytische positie als mutatieve interpretatie

Irma vat meteen de koe krachtig bij de horens : de volle, de diepe ervaring van de overdracht van zijn analysant beangstigt de analyticus. Interpretatie van die overdracht is dan ook geen makkie. De analyticus moet interpreteren vanuit zijn verstorende angst zonder eenzelfde angst bij zijn analysant te wekken. Zijn angst signaleert de analyticus dus dat het grote ogenblik van de interpretatie is aangebroken.

Angst kant analysant

Voor deze stelling beroept Irma zich op één der grote klassiekers van de interpretatie, van de hand van "Standard Edition" man James Strachey. (210) Ze beweert enkel een uitwerking te brengen van Strachey's stellingen, gevolgtrekkingen te maken. Vermits Lacan zich over dat artikel van Strachey ooit nogal lovend heeft uitgelaten, lijkt het de moeite om dat even erop na te slaan. Te meer daar Lacan ernaar verwijst in verband met wat ons altijd de angst van de analysant leek te zijn, en dus niet van de analyticus, zoals bij Irma. Of bedoelt zij met haar gevolgtrekkingen uit Strachey misschien dat ze zijn stelling over de angst van de analysant op de analyticus overdraagt.

Strachey's basisonderstelling in 1934. De analyticus is vanuit de "natuur" van de analytische setting, het object der Es-driften van de analysant. Eerste tijd daarbinnen : de analysant wordt zich ervan bewust dat zijn Es-energie op de analyticus is gericht. Tweede tijd : de analysant wordt zich bewust van het onderscheid tussen het archaïsche innerlijk fantasie-object van zijn Es-energie en de ware aard van zijn analyticus als reëel, extern object. De eerste tijd van bewustwording van de Es-bezetting van de analyticus brengt angst teweeg bij de analysant. Die angst wordt weggenomen bij het daarop volgende zicht op de ware aard van de analyticus.

Die twee tijden komen tot stand via twee soorten interpretaties. Voorbereidende interpretaties lokken de angst van de eerste tijd uit. De echte, de diepe, de *mutatieve* interpretatie vormt het keerpunt van de eerste naar de tweede tijd. De angst van de analysant signaleert het kritisch punt waarop die interpretatie een structurerende impact kan hebben, via haar onmiddellijkheid. Op dat punt ervaart de analysant ze als actueel, en als gericht op die specifieke Es-drift die op dat moment in het bewustzijn verschijnt. Mutatieve interpretaties lossen die angst op.

Wat is daarop nu Lacans commentaar in zijn Sém. I, in 1954. In een moment van angst herintegreert het subject zijn verlangen. Wat op ontluiken staat in het imaginaire, valt dan samen met het reële van de analytische situatie.

Strachey's eerste fase waarin de analysant zich bewust wordt van de gerichtheid van één zijner Es-driften op de analyticus. Vruchtbaar moment voor de analyticus om met het symbolische orde op zaken te stellen, het verlangen te benoemen. Dat is dan Strachey's mutatieve interpretatie.

Strachey heeft dus wel degelijk een Lacaniaans oog voor de conjunctuur waarbinnen de interpretatie dient te geschieden. Of hetzelfde kan beweerd over de symbolische natuur ervan, dat is al heel wat twijfelachtiger. Die interpretatie zou de analysant immers tot een realistische visie op de analyticus moeten brengen.

Angst kant analyticus

Hoe interessant ook, we kunnen niet doorgaan op die conjunctuur en de natuur van de interpretatie. Ons interesseert hier wat daarvan het belang is voor de analyticus en zijn angst. Volgens Strachey leeft bij de analyticus een angst tegenover de explosieve kracht van de interpretatie. Vooreerst kan de analyticus bang zijn om bij de analysant, in de eerste tijd van diens analyse, angst te wekken door hem op zijn Es-driften tegenover hem te wijzen. Als hij die analysant achteraf tot de tweede, realiteitsgeoriënteerde en dus angstvrije fase kan brengen, door een mutatieve interpretatie, dan is die angst ongegrond. Toegegeven, vervolgt Strachey, dat die eerste interpretaties de analysant zodanig onder angst kunnen bedelven dat de tweede tijd niet meer haalbaar is. Dat mag echter niet doen vervallen in de illusie dat een sussende houding meer aangepast zou zijn geweest. De angst zou toch losgebroken zijn bij die analysant. En daarin is een interpretatie nog altijd een betrouwbaarder oriëntatiepunt dan een bemoedigend schouderklopje. Interpretatie is veiliger voor iedereen.

Vervolgens kan de analyticus ook bang zijn om de analysant tot de tweede tijd van zijn analyse te brengen. Bang dus om mutatief te interpreteren wanneer de analysant "door zijn schuld" in angst is komen te verkeren. Die angst van de analyticus geldt niet zozeer een gevaar dat de analysant zou bedreigen, de mutatieve interpretatie neemt immers juist de angst van de analysant weg, maar wel een gevaar waaraan de analyticus zelf komt bloot te staan. Melanie Klein, de ongekroonde koningin der mutatieve interpretatie, zou hem gewezen hebben op de innerlijke moeilijkheid die de analyticus daartoe moet overkomen. Het gevaar waaraan hij zich bloot stelt : *hij roept bij die analysant een Es-energie op levendig en actueel en ondubbelzinnig en direct op hem gericht.* Zulk moment moet bij uitstek zijn relaties met zijn eigen onbewuste impulsen op de proef stellen.

Zo besluit Strachey zijn artikel over de natuur van de therapeutische actie in de psychoanalyse. Een cruciale act, niet alleen voor de analysant maar ook voor zijn analyticus.

Strachey heeft dit echter niet gedaan zonder voorafgaande inventarisatie van de klassieke uitwijkingsmogelijkheden tegenover die mutatieve interpretatie. Vragen stellen, raad geven, gerust stellen, theoretische uitweidingen, buiten-overdrachtsinterpretaties, ambigue of onjuiste of slecht verwoorde of multiple choice interpretaties. Die gelaakte ambiguïteit maakt er ons attent op dat Strachey, met zijn mutatieve interpretatie, mogelijks de éénduidige betekenisverlening door de analyticus beoogt. Erg Kleiniaans, weinig Lacaniaans.

Niet zonder recht en reden beroept zich dus onze Irma op Strachey voor de angst van de analyticus tegenover de mutatieve interpretatie. Of die interpretatie echter zo zuiver symbolisch functioneert als Lacan, in al zijn welwillendheid tegenover Strachey, graag zou zien, dat blijft toch maar de vraag. Het blijft dus ook de vraag of Irma die angst van de analyticus situeert tegenover de analytische act als reëel desubjectiverend voor de analyticus en subjectiverend voor de analysant. Keren we, om die vraag te beantwoorden, tot haar tekst terug.

2.11.2. Analytische positie als doorwerking

Irma : wat voor de analysant geldt, geldt voor de analyticus

Het geheim van de diepe of mutatieve interpretatie zou niet zozeer schuilen in de diepte die de analyticus bij zijn analysant viseert, als wel in de eigen diepte waaruit hij daarbij put. Slaagt de analyticus er dus in om de projecties van zijn analysant in zichzelf door te werken via de interpretatieve act. 'Durcharbeitung', 'Working through', 'Perlaboration', in het Nederlands misschien moeizaam doch niet zonder reden met een dwangmatig tintje te vertalen als *doorwerking* (in de muziek betekent dit de ontwikkeling van reeds eerder opgetreden thema's in een compositie, waarbij deze soms in conflict komen).

Doorwerking, een proces dat Freud zich langs de kant van de analysant ziet voltrekken, beschouwt Irma ook als een opdracht voor de analyticus. We hervinden hier één der ongeschreven wetten van de tegenoverdrachtscultuur : wat voor de analysant geldt, geldt ook voor de analyticus. Geen sprake van twee structureel onderscheiden discours met elk hun eigen ethiek.

Freud : Es-weerstand aan gene zijde van het lustprincipe

Vermits die 'working through' in Irma's titel prijkt, nemen we aan dat die in haar visie van kapitaal belang is voor de analytische bruikbaarheid van tegenoverdracht & angst van de analyticus. Het loont dan ook de moeite om

die 'Durcharbeitung' eerst even kant analysant, dus in zijn oorspronkelijke Freudiaanse betekenis door te lichten.

Herinneren, herhalen en 'Durcharbeiten' : in dat artikel uit 1914 zijn dat Freuds sleutelconcepten voor de evolutie van de overdracht van de analysant. *Het hoofdmiddel om de herhalingsdwang van de analysant te beteugelen en tot een motief voor de herinnering om te bouwen, ligt in de hantering van de overdracht. (...) Wanneer de analysant maar zo tegemoetkomend is dat hij de bestaansvoorwaarden van de behandeling respecteert, slagen wij er geregeld in om alle symptomen van zijn ziekte een nieuwe overdrachtsbetekenis te geven, zijn gewone neurose door een overdrachtsneurose te vervangen, waarvan hij door het therapeutisch werk kan genezen. De overdracht is dus een tussenrijk tussen ziekte en leven (...) Van de herhalingsreacties die zich in de overdracht tonen, voeren dan de gekende wegen naar de opwekking van de herinneringen die zich na overwonnen weerstand quasi moeiteloos instellen.* Doel is de herhaling in de ziekte tot herinnering om te buigen via de herhaling in de overdracht op de analyticus. Vanuit zijn positie in de overdrachtsneurose van de analysant kan de analyticus de herhaling daarin als weerstand duiden.

Al eer echter in herinnering te kwijnen zal die herhaling eerst in al haar dwangmatigheid verschijnen. *Men moet de analysant de tijd laten om zich in die hem onbekende weerstand te verdiepen, hem door te werken, hem te overwinnen doordat hij, ingaand tegen de opdracht van de analytische grondregel die toch verder uitvoert (...) Dat doorwerken der weerstanden kan in de praktijk een lastige taak worden voor de analysant en het geduld van de analyticus op de proef stellen. Het is echter wel het stuk arbeid dat de grootste veranderende inwerking op de analysant heeft en dat de analytische behandeling van elke suggestieve beïnvloeding onderscheidt. Theoretisch kan men het gelijkschakelen met het "afreageren" van de door de verdringing ingeklemde affecten, waarzonder de hypnotische behandeling zonder invloed blijft.*

In 1926 keert Freud nog éénmaal op dat doorwerken terug. Na in samenspraak met de analyticus de ik-weerstanden tegen het verdrongene overwonnen te hebben, moet de analysant nog helemaal alleen de onbewuste Es-weerstand van de herhalingsdwang doorwerken. Zo overwint hij *de aantrekkingskracht van de onbewuste* (oerverdrongen) *voorbeelden op het verdrongen driftproces.*

Naast die imaginaire ik-weerstanden en de symbolische Es-weerstand, vinden we in Freuds tweede topiek nog de reële Ueber-Ich-weerstand van het schuldbewustzijn en de strafbehoefte. Die laatste kant zich tegen elk succes en dus ook tegen de genezing door analyse. Op de imaginaire ik-weerstanden antwoordt de analyticus met zijn interpretatie. Op de symbolische Es-

weerstand wordt van de kant van de analysant met zijn doorwerking een antwoord verwacht. Maar op de reële Ueber-Ich-weerstand, die eigenlijk de castratieangst is, blijven ze blijkbaar allebei het antwoord schuldig. (211)

Lacan : horreur tegenover de analytische act

In verband met onduidelijkheden rond Freuds lustprincipe en het 'Jenseits' daarvan, is het altijd verstandig, zo heeft de ervaring ons geleerd, van even bij Lacan te rade te gaan. Erg veel heeft Lacan zich echter met die problematische doorwerking nooit ingelaten. Toch niet op expliciete wijze.

"Durcharbeitung" kant analysant

In het begin van zijn onderwijs, in zijn Sém. I, vinden we echter wel iets dat voor Lacans definitie van de doorwerking zou kunnen doorgaan, op dat moment laat hij dus het concept niet vallen. *'Durcharbeitung' is niet van de* (imaginaire) *orde van een psychologische inslijting, wel van de* (symbolische) *orde van het discours als werk. Het discours moet voldoende lang aan de slag blijven opdat het als één en al betrokken in de constructie van het ego zou kunnen verschijnen. Dan kan het plots zijn afbraak vinden in diegene waarvoor het opgebouwd werd, dat is de meester. Terzelfder tijd verliest het de eigen waarde en verschijnt het als slechts een werk. (...) Er speelt dus een bepaalde tijdsfactor in de analyse (...) een bepaalde uitbreiding van de tijd om te begrijpen.*

Voordien in dat Sém. I had Lacan die doorwerking al in verband gebracht met Strachey's mutatieve interpretatie. De subjectivering of verschijning van het verlangen is een moment van angst. Die angst is een conjunctuur van imaginaire en reële, waarmee de analyticus dan geacht wordt het symbolische van zijn interpretatie te verknopen. Dit proces moet zich meerdere keren voltrekken in de analyse, maar dan door de analysant zelf. Door zijn mutatieve interpretatie als benoeming van het verlangen, zou Strachey zijn analysant dus tot doorwerking brengen. Deze gaat telkens opnieuw het imaginaire symboliseren, zijn discours blijft aan de slag in de deconstructie van het ik.

Die doorwerking wordt in gang gezet door de interpretatie van de analyticus inzoverre symbolisch, doch kan ook zeer wel zonder en zelfs ondanks die interpretatie op dreef komen. In principe is die doorwerking louter een zaak van het discours van de analysant, waarin die als het ware het eigen imaginaire interpreteert. Dat zal bijvoorbeeld blijken uit de woekergroei aan fantasieën rond de fobische betekenaar paard bij Hans. Die mythische constructies beschouwt Lacan als een vorm van doorwerking van die betekenaar, Hans experimenteert met de mogelijkheden van het paard om het imaginaire te symboliseren. Als betekenaar heeft dat paard geen éénduidige voorafgege-

ven imaginaire betekenis. Het symboliseert in zijn discours zowel vader, moeder, Hans, als de penis. Daarop komen we uitgebreid terug.

Doorwerking is de tijd-om-te-begrijpen van de analysant. Het zou ons te ver leiden om de verklarende waarde van dergelijke uitspraak binnen Lacans oeuvre helemaal te verhelderen. We halen enkel die aspecten aan die het begrip van de doorwerking kant analyticus ten goede kunnen komen.

Enerzijds de substantiële Kantiaanse tijd van zandloper & uurwerk. Anderzijds de logische tijd van het onbewuste als gevolg van de primauteit van de betekenaar. Men zal ons tegenwerpen dat voor Freud het onbewuste toch geen tijd kent. Nochtans onderscheidt hij de 'Nachträglichkeit' in de onbewuste formaties van de neurose. Lacan nuanceert dan ook Freuds axioma van de tijdloosheid van het onbewuste, hij conceptualiseert die 'Nachträglichkeit' als drieledige tijd van het onbewuste : het ogenblik-van-het-zien of de blik, de tijd-om-te-begrijpen en het moment-om-te-besluiten.

Het eerste ogenblik is dat van de angstwekkende confrontatie met het gemis in het onbewuste of de betekenaarsorde, met het object (a), bijvoorbeeld de blik. Het subject ziet plots het eigen verlangen. In een tweede tijd kan het subject dan de mogelijkheden proberen te begrijpen van de meesterbetekenaar (S_1) in relatie tot dat gemis in de betekenaar, tot het verlangen. Dat is de doorwerking. Hier blijkt dat deze niet alleen een symbolisering van het imaginaire of talige deconstructie van het ego beoogt, doch ook de onmogelijke verhouding van de betekenaar tot het reële verifieert. Het uiteindelijke besluit daaruit, in een derde tijd, kan slechts zijn dat de betekenaar wel het imaginaire kan ontkleden doch niet het reële kan omkleden. Realistische kennis van mogelijkheden & onmogelijkheden van het symbolische : dat is het doel van de analyse als doorwerking.

Vooraleer de analyticus over zijn doorwerking aan de tand te voelen, moeten we nog vermelden dat deze ook een heel wat minder gunstige, meer klinische appreciatie kent bij Lacan. Men kan er immers ook wat te lang over doen om te begrijpen, het moment-om-te-besluiten wordt alsmaar uitgesteld.

In de analyse zien we de dwangmatige analysant zich uitsloven in een overdrachtswerk, in een doorwerking. Hij levert telkens een geweldige inspanning om te begrijpen wat zijn analyticus hem vertelt. Maar uiteindelijk heeft dat begrip geen enkel effect, het verandert hem niet. Die blijken van goede wil kaderen in een strategie van verleiding van de meester op wiens dood de dwangneuroticus zit te wachten (de fameuze ambivalentie).

Duiding van de intentie van het dwangmatig ik in die doorwerking wekt de angst van de analysant. Angst waarin hij tot zijn doorwerking is gekomen, hij verdubbelt dan ook slechts zijn ijver. Anderzijds is het gevaar niet denkbeeldig dat, binnen een imaginaire relatie, ook de analyticus zijn ijver ver-

dubbelt dus zelf ook aan het doorwerken slaat. Bijvoorbeeld door dwangmatig op die "ambivalentie" te blijven hameren. Op het ritme der recurrente angstsignalen van de analysant smeedt dergelijke dwangmatige analyse een 'strong ego'.

"Durcharbeitung" kant analyticus

We zijn aanbeland waar we wezen moeten. En dat is de doorwerking kant analyticus. Ons idee hebben we eigenlijk al verklapt : de goede wil van de analyticus, zijn tijd-om-te-begrijpen getuigt van een dwangmatige aarzeling tegenover de analytische act als moment-om-te-besluiten.

Laplanche & Pontalis leren dat na Freud niet nagelaten werd om het aandeel van de analyticus in de doorwerking van de analysant te onderlijnen. Zijn interpretaties tonen hoe een bepaalde betekenis binnen diverse contexten kan teruggevonden. Klein zou daarvan de grote advocate zijn geweest. Vermits Laplanche & Pontalis Lacanianen van het eerste uur zijn, verrast in hun "Vocabulaire" het ontbreken van een Lacaniaanse rechtzetting van de postfreudiaanse visie op de doorwerking. Voor Lacan, vormt de doorwerking het antwoord op de herhaling van de betekenaar. Wat de analyticus geacht wordt van te doen, is het aantonen van de terugkeer van die betekenaar, en niet van een betekenis. De betekenaar die de imaginaire contexten fragmenteert & organiseert, en niet een imaginaire betekenis die een Gestalt vervolledigt. De analyticus die er zijn werk van maakt, er zijn tijd voor neemt om de betekenis in relatie tot andere betekenissen te begrijpen en begrijpelijk te maken, die werkt minstens even hard en vruchteloos als zijn dwangmatige analysant in zijn poging om de betekenaar *ongedaan te maken* ('Ungeschehenmachen').

We hebben enkele van onze tegenoverdrachtsadepten bereid gevonden om de doorwerking expliciet aan hun kant te situeren. Irma uiteraard. Zij blijft echter wel wat vaag. In haar sappig Kleiniaans dialect is de doorwerking het herkauwen en verteren van de geïntrojecteerde projecties van de analysant. In de even Kleiniaanse doch veel technischer conceptualisatie van Money-Kyrle (die trouwens één harer lichtende voorbeelden blijkt) kan die doorwerking beschouwd als het aflopen der Gestalten in het onbewuste van de analyticus met de Gestalt van de analysant. Imaginairder kan dat proces niet omschreven.

Doorwerking is ook een behoefte van Kernberg tegenover de borderline. De stabiele, adaptatieve & cognitieve structuren van zijn latere en rijpere ego-identiteit onderstutten, via die doorwerking, het deel van zijn ego, waarin hij primitieve identificaties, defensiemechanismen & impulsen activeert. Die moet hij activeren ter analyse van de borderline. Bij falende doorwerking zit de analyticus als een rat in de val van zijn tegenoverdracht.

Doorwerking kant analyticus blijkt dus te bestaan in het garanderen van de eigen imaginaire eenheid ten einde er telkens weer te kunnen op terug keren. (212)

De analytische positie als doorwerking is een evenwichtskunst. Het koord der oneindig rekbare tijd-om-te-begrijpen staat gespannen tussen de palen van een aanvankelijk en een finaal moment van angst. Het is dus de kunst van zo zwaar mogelijk in het midden te blijven staan in de hoop dat men zo ooit vaste grond onder de voeten zal voelen. Het aanvankelijk moment van angst van waaruit men is vertrokken bij de vraag om analyticus te worden, dus bij het zelf in analyse gaan, dat is het ogenblik-van-de-blik als object (a). Hoe voorbeeldig ook (en juist daarom eigenlijk), in zijn analyse blijft die kandidaat-analyticus steken in zijn doorwerking als blijken van goede wil tegenover zijn didacticus. De tijd-om-te-begrijpen, om de structurele functie van dat eerste angstwekkende moment te begrijpen, wordt eindeloos gerokken. Wat wordt uitgesteld is het moment-om-te-besluiten waarin men uiteindelijk weer met dat angstwekkend object (a) wordt geconfronteerd. En dat is de analytische act. Doorwerking getuigt van de horreur zowel tegenover de aanvankelijke act van analysantwording als tegenover de finale act van analyticuswording.

2.11.3. $S_2 \longrightarrow (a) \longrightarrow \$ \dashrightarrow S_1$ in Irma's analyse

We hebben al bij herhaling op de dwangneurotische tendensen in de hedendaagse theoretisering van de tegenoverdracht gewezen. De dwangneurotische dialectiek is slechts een dialect van het hysterisch discours. In het geval van Irma kost het weinig moeite om de hysterische signatuur, bepaald als subjectieve verdeeldheid, aan het licht te brengen. Zich forcerend tot enige formalisatie drukt ze de verdeeldheid van de analyticus uit, in Bions algebra, als de ontmoeting en doorwerking van een eigen "wanting to know" (+K) en "fearing knowing" (-K). +K heeft weinig uitstaans met het Lacaniaanse verlangen om te weten, al is het maar omdat Irma het valoriseert als een positieve emotie langs de kant van de analyticus. Onthouden wij ons hier echter van verdere beoordelingen van die K's. Wij onthouden wel de subjectieve verdeeldheid in de analytische positie.

Dat is tevens het enige dat ons aanbelangt in het probleem dat Irma maakt van de verhouding tussen de waarde van de eigen ervaring en die van de techniek. Als echt mens antwoorden of technisch correct interpreteren. Als mens interpreteren. Dat compromis is een symptoom.

Laten we die verdeeldheid echter voor zichzelf spreken, als inherent aan het analytisch moederschap. Alles wordt er pathetischer, klaarder. *Mijn tegenoverdrachtsprobleem was dat ik geprogrammeerd was ofwel om kwaad*

te reageren op die aanval in de ontkenning van mijn "labour pains" (haar politieke gezindheid, maar ook haar doorwerking : de analytica-arbeidster) *ofwel om een heilige moeder te zijn die zelfvergeten zijn vuile was zou doen (...) de patiënt wekt zeer diepe problemen van rivaliteit tussen moeder en kind (...) de interpretatie bevat een projectie van ons verlangen om de baby tegen het eigen sadisme te beschermen. In ontwikkelingstermen : het kind dat in staat is om eerlijk bekommerd te zijn om de pijn die het de moeder aandoet en dat haar daartegen wil beschermen, is een kind dat zich geïdentificeerd heeft met de moeder die zich bekommert om hem en hem wil beschermen. Tot die ervaring komt het niet met een heilige moeder, doch enkel met een moeder van vlees en bloed die haar eigen wensen kent om van vervelende problemen af te komen.* Moeder-en-kind is echter een iets te idyllische benaming voor de relatie analytica-analysant. Kleinianen zijn klinischer en dus ook prozaïscher. *Als er bij wijze van aangeboren potentieel een mond is die een borst zoekt, dan is er daarvoor, geloof ik, een psychologisch equivalent, dat is een geestesgesteldheid die een andere geestesgesteldheid zoekt.* Moeder = borst voor het kind; kind = mond voor de moeder.

Even nagaan wat daarvan het surrealistische potentieel is, een Philip Roth en Woody Allen waardig, bij de analyse van een "zwaar" geval. Uiteraard ontbreekt bij Irma de borderline niet. Na opvoering van "une grande attaque hystérique" verzinkt een harer patiëntes in een stuporeuze toestand. Katatonie voor Irma, want psychotisch. In welke staat laat dit Irma achter. In alle staten. *Zij slaapt zonder angst, ik waak vol angst en heb slechts mijn tegenoverdracht om mij staande te houden. Bij tijden voelde ik mij een moeder starend naar een hopeloos hoopje stervend kind; op andere momenten gevoelde ik mij een kind starend naar een hopeloos hoopje verwoeste borst-moeder (...) Ofwel was ik ongeschikt om analytica-moeder te zijn, ofwel was ik afhankelijk van haar om mij met informatie te voeden, wat een rotzooi (...) hulpeloze moeder tegenover een kind dat stikt van woede & haat en een kind met de neus (de mond) op een lege, ondoorgrondelijke, verwoeste borst.* Goede of slechte moeder, goede of slechte borst, lijdzame Zelf- en Godvergeten heilige borst of moederborst van Vlees & Bloed. Dat is de verdeeldheid van de moeder-analytica tegenover de bedelende kindermond-analysant. Op het moment dat die kindermond zich sluit en de patiënte in een soort mentale anorexie verzinkt, waarbij ze, met Lacans bekende boutade, *het kind* is *dat men met de meeste liefde voedt, dat juist het voedsel weigert en met die weigering speelt als met een verlangen,* (213) op dat moment kent de analytica nog een andere ontdubbeling. Ofwel gezwollen moederborst tegenover de streep van de kindermond, ofwel in een schreeuw gesperde kindermond tegenover een leeggelopen borst. De verleiding is ongemeen groot om ons hier te gaan verliezen in Lacaniaanse uitweidingen over die borst als object van verlangen en

angst. Anorexie en vampirisme zouden de rode leidraden doorheen het orale register zijn.

Welke is de oplossing voor die angstwekkende processie aan ontdubbelingen bij onze analytica. U raadt het. *Zoals een moeder overweldigd door haar baby, had ik een wanhopige nood aan de stem van een "vader" : het hospitaal, collega's, etc. Als analytica moest ik de ervaring doorwerken van het overweldigd worden als moeder, bedreigd met desintegratie vanuit de interactie met de baby; en moest ik geholpen door een vader, teneinde de kracht te hebben om zowel de gevoelens van haat tegenover een ondoordringbare klomp als de liefde voor de gebrekkige delen ervan te kunnen samen houden. Dit liet mij toe om de patiënt te laten aanvoelen dat al die tegenstrijdige intense gevoelens toch konden verdragen worden (...)*

S_2 →	(a) →	$\not{S}$ →	S_1
'wanting to know'	ondoordringbare verlangen van de analysant	tegenoverdracht	een "vader"
goede moeder	beangstigende "anorexie"	verdeeldheden analytica tussen mond en borst als uiting van angst	
		doorwerking	

Figuur 19

We hervinden hier dus de sequens van Freuds Irmadroom, maar dan binnen het Kleiniaans territorium van het orale register. Herinneren we eraan dat die Irmadroom zich binnen het scopische register voltrekt. Via zijn analyse van de Irmadroom is Freud tot de psychoanalyse gekomen. Maar ook via het niet geanalyseerde stuk daarin dat Lacan in de Navel lokaliseert. De analytische positie bevat dan ook een niet geanalyseerd stuk. Het kan dus verhelderend zijn van de psychoanalyse te gebruiken ter analyse van de analytische positie. Dat is wat wij hier hebben gedaan, maar dan wel vanuit Lacans terugkeer tot Freud en niet vanuit Freud alleen. De tegenoverdrachtscultuur die we op haar scherpst, of op haar smalst, ook kunnen resumeren als de cultuur van de angsten van de analyticus, die cultuur lijkt ons te beantwoorden aan

de erfenis van het niet geanalyseerde stuk van Freud. Het is voldoende geweest dat Freud even zijn verlangen heeft geducht om de vlucht voor dat verlangen tot een cultus te laten ontaarden.